

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XIII 1980

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 2 ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἐξαμηνιαῖο περιοδικὸν γιὰ τὴν ἀμεση ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωση. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κάθε Ἰανουάριο καὶ Ἰούλιο.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΗ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΗ: Λουίζα Μοντεσάντου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: *Πορτραῖτο κοριτσιοῦ. Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ἀρ. Εὔρ. 3490.*

COPYRIGHT 1982 ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ

ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: N. YALOURIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

PRINTED: by K. MIHALAS S.A. Athens, Greece

ADDRESS: TAP Service; Philellinon 17, Athens

Picture on the cover: *Portrait of a girl. National Museum. Inv. Nr. 3490.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>	Σελίς		Page
ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ, 'Αρχαιολογική Συλλογή 'Ηλιδος	183 - 194	Summary	195
PHOTINI McGEORGE, Preliminary Report: Human Skeletons from the Armenoi Excavation 1976	196 - 197	—	—
ΑΙΚ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, 'Ο τάφος της Κατερίνης	198 - 209	Zusammen- fassung	209
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου	210 - 232	Zusammen- fassung	233 - 234
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>			
Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Χάλκινη οίνοχόη από την 'Ολυμπία	235 - 245	Summary	245
Κ.Ι. ΓΑΛΛΗΣ, Νέα επιγραφικά εθρήματα από τη Λάρισα	246 - 261	Summary	261 - 262
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, «'Ομηρικοί σκύφοι» Φερών Θεσσαλίας	262 - 283	Résumé	283
ΑΛ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ, 'Εντοπισμός αρχαίου ιεροῦ στην Κέρκυρα	284 - 295	Summary	295 - 296
BRUNO HELLY, Grands dignitaires Attalides en Thessalie à l'époque de la 3e guerre de Macédoine	296 - 301	—	—
ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Στό επιτύμβιο ἐπίγραμμα τῆς Πέλλας	302	Summary	304
ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΚΟΣ, 'Ενα ιερό τῆς 'Αρτεμης στὴ Σάμο	305 - 318	Zusammen- fassung	318
ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Παιδικὰ καὶ νεανικά πορτραίτα τῆς Ρωμαιοκρατίας στὸ 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσείο 'Αθηνῶν	319 - 350	Zusammen- fassung	350
NOTE OF THE EDITOR	350		
B. MERITT — M. McGREGOR, Two Examples of the indirect Reflexive	351 - 353		
ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Argumentum e silentio	354 - 359	—	—
ΜΑΝΟΛΙΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Argumentum e silentio	360 - 365	—	—

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΗΛΙΔΟΣ

Ἀπὸ τὶς 20 Αὐγούστου μέχρι τὸ τέλος Σεπτεμβρίου τοῦ 1980 ἔγιναν οἱ ἐργασίες ἐκθέσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἡλίδος σὲ μία ἀπὸ τὶς αἵθουσες καὶ τὸ αἶθριο τῶν νέων ἀποθηκῶν Ἡλίδος (βλ. σχέδιο κατόψεως κτιρίου).

Στὶς ἐργασίες τῆς ἐκθέσεως, οἱ ὁποῖες ἔγιναν μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ κ. Ν. Γιαλούρη, Γεν. Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων, συμμετεῖχαν καὶ βοήθησαν οὐσιαστικὰ ὁ ἀρχιτεχνίτης ἀναστηλωτικῶν καὶ μουσειακῶν ἐργασιῶν κ. Γιάννης Τσεύλικος, οἱ συντηρητὲς κκ. Κωνσταντῖνος Σακκάς καὶ Σωκράτης Χριστόπουλος, ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Σπ. Πανταζῆς, ὁ φύλακας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας κ. Κωνσταντῖνος Ἀνδριάς, κα-

θῶς καὶ οἱ φύλακες Ἀρχαιοτήτων Ἡλίδος. Πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας στὶς ἐργασίες ἐκθέσεως, καὶ τοῦ συναδέλφου Κ. Ζάχου.

Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐκτίθενται στὴ συλλογὴ τῆς Ἡλίδος προέρχονται τόσο ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης ὅσο καὶ ἀπὸ σωστικὲς ἐρευνες καὶ περισυλλογὴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς.

Ἡ θέσις τῆς Ἡλίδος, πρωτεύουσας τῶν Ἡλείων, εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἵωνα, στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ ποταμοῦ Πηνειοῦ, τῶν χωριῶν Καλύβια καὶ Παλιόπολη καὶ τοῦ λόφου μὲ τὴν ἀκρόπολη. Ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς

ΟΥΗ ΚΤΙΡΙΩΝ ΑΡΧ/ΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΗΛΙΔΟΣ

Σχ. 1.

Εἰκ. 1. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἡλίδος. Αἶθριο, δυτικὴ στοά.

Leake¹ ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ τὸ 1805 καὶ σημειώνει τὴν ὕπαρξη κομματιῶν γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν, διασκορπισμένων σὲ ἔκταση 3 - 4 χιλιομέτρων, ἐνῶ παράλληλα τονίζει τὴν ἀπουσία ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τότε «ὀκτάγωνο» ρωμαϊκὸ κτίριο. Τὴν Ἡλίδα ἐπισκέφθηκαν καὶ ὁ E. Dodwell καὶ ὁ Stanhop.

Γιὰ πρώτη φορά, ἀνασκαφὲς στὴν Ἡλίδα ἄρχισε τὸ 1910 τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν μὲ τὸν τότε

διευθυντὴ O. Walter, τὸν C. Praschniker, τὸν A. Schober, καὶ τὴν συμμετοχὴ τοῦ αἰμίμηστου Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, φοιτητῇ τότε, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὸ πρῶτο τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς². Οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Αὐστριακῶν συνεχίστηκαν μέχρι τὸ 1914 καὶ ἀποκάλυψαν διάφορα κτίρια στὴν Ἀγορὰ καὶ τμῆμα τοῦ Θεάτρου³.

2. *ÖJh Wien XIV*, 1911, Beiblatt σ. 99, μὲ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἡλίδος, τὴν Παλαιόπολη, τὸ ὀκτάγωνο, τὸ χωριὸ Καλύβια καὶ τὸν Πηγεῖό, καὶ εἰκ. 55, 56, 57 καὶ Fr. Tritsch, *Die Agora von Elis und die Altgriechische Agora*, στὸ *ÖJh* 1932, 64 κέ.

3. Οἱ ἐκθέσεις γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς δημοσιεύθηκαν στὸ *ÖJh* δ.π. XIV, 1911 - 1912, Beibl. σ. 97,

1. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830, τόμ. 2, σ. 151.

Είκ. 2. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἥλιδος. Αἶθριο, ἀνατολικὴ στοά.

Ἡ ἔρευνα τῆς Ἥλιδος ἀρχίζει καὶ πάλι τὸ 1960 ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία⁴, μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, συνεχίζεται δὲ μέχρι σήμερα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφές, ἔγιναν ἀπὸ τὸ 1965 μέχρι καὶ τὸ 1970 μεγάλης ἐκτάσεως σωστικὲς ἔρευνες σὲ μῆ-

κος περίπου τεσσάρων χιλιομέτρων, μεταξὺ δηλ. τῶν χωριῶν Μαρινάκι καὶ Γαλούπι (ἀπὸ Α - Δ), στὸν χώρο ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσε ὁ ἀρδευτικὸς ἀγωγὸς τοῦ φράγματος Πηνειοῦ⁵. Στὶς ἀνασκαφές αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς πόλης, τμήματα τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς πό-

XVI, 1913, σ. 92 καὶ 145 - 152, XVIII, 1915, σ. 61, Jahrbuch XXIX, 1914: AA, Beiblatt, σ. 137 - 140 καὶ AD 1915, Παράρτημα, σελ. 69 - 72.

4. Οἱ ἀνασκαφές ξανάρχισαν τὸ 1960 ἀπὸ τὸν Ἑφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Νικόλαο Γιαλούρη. Οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν δημοσιεύονται στὸ Ἔργον τῆς ΑἘ καὶ στὰ ΠΑΕ ἀπὸ τὸ 1960 ὡς σήμερα.

Τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο ἐξακολουθεῖ νὰ συμμετέχει μὲ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Βερόνικα Μητσοπούλου - Λεόν, ἡ ὁποία δημοσιεύει τὶς ἐκθέσεις στὰ Jahreshefte.

5. Γεώργ. Παπαθανασόπουλος AAA I, 1968, σ. 128 - 136 καὶ AD 23, 1969, Χρονικά, σ. 152 - 154.

Εικ. 3. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἑλιδος. Τὸ αἶθριο ἀπὸ νότια.

λης μὲ δρόμους, δημόσια καὶ ἰδιωτικά κτίρια, ψηφιδωτά δάπεδα⁶ καὶ πολυάριθμα εὐρήματα (ἀγάλματα, ἀγγεῖα, πήλινα εἰδώλια, χάλκινα ἀντικείμενα καὶ χιλιάδες νομίσματα)⁷.

Λεπτομερέστερα, ἡ ἐκθεση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἑλιδος περιέλαβε τὰ ἐξῆς ἀντικείμενα:

Α. Αἶθριο : Στὶς στοᾶς τοῦ αἰθρίου τοποθετήθηκαν λίθινα ἀρχιτεκτονικά, ἐπιτύμβιες στήλες Ἑλληνιστικῶν χρόνων

(εἰκ. 1, 2, ἀρ. Α 187, Α 2068, Α 85 στὸ σχέδιο) καὶ μαρμάρينو ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ βᾶθρο ρωμαϊκῶν χρόνων⁸ (ἀρ. Α 2120).

Στοὺς τοίχους τοῦ αἰθρίου ἐκτέθηκαν πήλινες καὶ μαρμάρινες λεοντοκεφαλές, ὕδρορροές καὶ πήλινα ἀνθεμωτὰ ἀκροέρισμα, ἐνῶ στὴν αὐλὴ τοῦ τοποθετήθηκε σὲ εἰδικὴ βάση μαρμάρينو κάλυμμα σαρκοφάγου (ἀρ. Α 116) καὶ τμῆμα πώρινου ραβδώ-

6. AAA, II, 1969, σ. 15 - 19.

7. Θ. Β. Καράγιωργα ΑΔ 25, 1971, Χρονικά, σ. 138 - 142, Πίν. 117 - 122.

8. Robert Fleischer, ÖJh 46, 1961, Beibl., σ. 77 - 79.

τοῦ κίονα μὲ δωρικὸ κιονόκρανο (ἀρ. Λ 117, εἰκ. 3).

Ἡ αἴθουσα τῆς κυρίως ἐκθεσης συμπεριέλαβε, σὲ τρεῖς ὀρθιες προθήκες καὶ δύο τραπεζοειδεῖς, τὰ μικρὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ μεταξὺ τῶν προθηκῶν ἐκτέθηκαν ἀγάλματα, ἀνάγλυφα καὶ πῆλινα ἀρχιτεκτονικά.

Προθήκη ἀρ. 1 (βλ. σχέδιο κατόψεως τῆς αἴθουσας καὶ εἰκ. 4).

.Στὸ πάνω ράφι ἐκτίθενται ἔντεκα μελανόμορφες καὶ ἐρυθρόμορφες λήκυθοι, ποὺ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιώτη καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἁγ. Βλασίου Κολοκυθᾶ.

Στὸ μεσαῖο ράφι τοποθετήθηκαν εὐρήματα ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς Ἡλιδος, δηλ. ἀγγεῖα «ἡλειακοῦ» τύπου, λυχνάρια, γυάλινα ἀγγεῖα καὶ δύο ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τὸ ἓνα ἀπὸ κρατήρα μὲ

Εἰκ. 4. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἡλιδος. Ἀνατολικὸς τοῖχος, Προθήκη 1.

Εικ. 5. 'Αρχαιολογική Συλλογή 'Ηλιδος. Προθήκη 2.

παράσταση 'Αθηνᾶς, 'Ηρακλῆ και 'Ερμῆ ἢ 'Ιόλαου και τὸ ἄλλο ἀπὸ ἀττική στάμνο με παράσταση σκηνῆς ἀποχαιρετισμοῦ.

Στὸ κάτω ράφι ἐκτέθηκαν εὐρήματα ἐπίσης ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές, λυχνάρια δηλ. καὶ διάφορα ἀγγεῖα ρωμαϊκῶν χρόνων.

Προθήκη ἀρ. 2 (εἰκ. 5). 'Εκτίθενται εὐρήματα ἀπὸ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφές στὸ θέατρο καὶ τὴν 'Αγορὰ ἀπὸ τὸ 1960 καὶ ἐδῶ⁹. Εἰδικότερα, στὸ πάνω ράφι, ἐκτέθηκαν πήλινα εἰδῶλια, ἀγγεῖα, λυχνάρια, πή-

λινες ἀγνύθες καὶ κουβαρίστρες κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων· στὸ μεσαῖο ράφι ἀγγεῖα, ὅπλα καὶ κοσμήματα ἀπὸ ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους, ποὺ βρέθη-

9. ΠΑΕ 1961, σ. 183, πίν. 145 α - β, 146 α - δ. 'Εργον ΑΕ 1961, σ. 186 - 188, εἰκ. 187 - 192, ΠΑΕ 1963, σ. 138, πίν. 113 β, 115 α - γ, 'Εργον ΑΕ 1963, σ. 120, V.R.d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, Λονδίνο 1972, σ. 74, πίν. 13. Ν. Δ. Παπαχατζῆ, Πausanίου 'Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά - 'Ηλειακά. 'Εκδοτικὴ 'Αθηνῶν, 'Αθήνα 1979, σ. 398, εἰκ. 362 καὶ ΌJh 46, 1961 - 63, Beibl.

Εἰκ. 6. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἥλιδος. Προθήκη 3.

καν στὸ χῶρο τοῦ θεάτρου, λείψανα τῆς παλιότερης χρήσης τοῦ χώρου στὸν 10ο π.Χ. αἰ., καὶ στὸ κάτω ράφι ἀγγεῖα ἀπὸ πρωτοελλαδικὸ τάφο ποὺ ἐρευνήθηκε βόρεια τοῦ θεάτρου¹⁰, πρωτοελλαδικὸ ἀγγεῖο καὶ πίνακες μὲ ὄστρακα πρωτοελλαδικά, μεσοελλαδικά καὶ μινύεια ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη

τῆς Ἥλιδος, εὐρήματα τῶν παλαιῶν Αὐστριακῶν ἀνασκαφῶν (1910)¹¹.

Προθήκη ἀρ. 3 (εἰκ. 6). Ἔχουν ἐκτεθεῖ εὐρήματα ἀπὸ τὶς παλιές ἀνασκαφές τῶν Αὐστριακῶν. Συγκεκριμένα : στὸ πάνω ράφι ἐκτέθηκαν χάλκινα κοσμήματα διαφόρων ἐποχῶν (9ου - 3ου π.Χ. αἰῶνα) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Θεάτρου, ἐφηλίδες τοῦ 5ου - 3ου π.Χ. αἰ., χάλκινο ἀγαλμάτιο ἀλόγου τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., μικρὴ χάλκινη ζυγαριὰ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴ

σ. 47 - 55, εἰκ. 25, 28, 29, 33· ὉJh 47, 1964 - 65, σ. 65 - 66, εἰκ. 25, 27, 28, 29, 31, 32, 34.

10. ΠΑΕ 1961, σ. 183, πίν. 139 γ, Ἔργον ΑΕ 1961, σ. 178 - 179, εἰκ. 177 - 179 καὶ ὉJh 46, 1961 - 63, Beibl. σ. 43, 44, εἰκ. 20 - 23.

11. ὉJh XIV, 1911, Beibl. σ. 114.

Είκ. 7. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἡλίδος. Βόρειος τοῖχος. Προθήκη 4 καὶ 5.

Δυτικὴ Στοά, δίσκος κατόπτρου, ρόπαλο Ἡρακλῆ, ἔλασμα μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων, κλειδιά, δαχτυλίδια ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὸ μεσαῖο ράφι ἐκτέθηκαν πήλινα ἀγγεῖα, εἰδώλια, ὄστρακα μὲ ἐρυθρόμορφες παραστάσεις, ἐπίσης ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, ἀγνύθες, κουβαρίστρες καὶ λυχνάρια τοῦ 5ου π.Χ. μέχρι καὶ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Στὸ κάτω ράφι, ἐκτέθηκαν ἀγγεῖα καὶ λυχνάρια ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὴν **τραπεζοειδῆ βιτρίνα 4** (βλ. σχέδιο-κάτοψη καὶ εἰκ. 7), ἐκτέθηκαν εὐρήματα ἀπὸ τῆς συστηματικῆς καὶ σωστικῆς

ἀνασκαφῆς, δηλ. πέντε χάλκινοι δίσκοι ἀπὸ καθρέφτες τοῦ 5ου - 3ου π.Χ. αἰώνα, χάλκινες ἐφηλίδες καὶ λαβὲς ἀγγείων, λυχνάρια τοῦ 2ου - 3ου μ.Χ. αἰώνα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, πήλινες γυναικεῖες προτομὲς ἀπὸ τὸ θέατρο¹² ὑστεροκλασσικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὸν πυθμένα φιαλῶν μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις.

Στὴν **τραπεζοειδῆ βιτρίνα 5** (εἰκ. 7), ἐκτέθηκαν νομίσματα διαφόρων ἐλληνι-

12. Ἔργον ΑΕ, σ. 157, εἰκ. 178 - 182 καὶ ÖJh 46, 1961 - 63, Beibl. σ. 65 - 68, εἰκ. 40 - 44.

Εἰκ. 8. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἡλίδος. Δυτικὸς τοῖχος.

κῶν πόλεων τοῦ 4ου - 2ου π.Χ. αἰ., πού βρέθηκαν στὸ χῶρο τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς Ἀγορᾶς, « θησαυρὸς » 108 χάλκινων νομισμάτων πού βρέθηκε μέσα σὲ μικρὸ πήλινο ἀγγεῖο στίς σωστικὲς ἀνασκαφές, χάλκινα εἰσιτήρια θεάτρου (tesserae), θησαυρὸς 49 χάλκινων ἐνετικῶν νομισμάτων (ἀπὸ παράδοση ἰδιώτη), καθὼς καὶ θησαυρὸς 22 ἀσημένιων νομισμάτων Αὐστρίας καὶ Τουρκίας πού βρέθηκαν τὸ 1964 στὴ Νότια Στοά¹³.

13. ΠΑΕ 1964, σ. 138.

Μπροστὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς αἵθουσας (βλ. σχέδιο καὶ εἰκ. 8) τοποθετήθηκαν, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀπὸ μία πλίνθος ἀγάλματος πού, καθεμίᾳ τους, σώζει τὰ ἄκρα τῶν δύο ποδιῶν καὶ μῆμα κορμοῦ δένδρου, ρωμαϊκῶν χρόνων· μεταξύ τους, ἐκτέθηκε μαρμάρينو τραπεζοφόρο πού ἀπολήγει σὲ κεφάλι λιονταριοῦ¹⁴. Στὸν

14. Τοῦ ἴδιου τύπου τραπεζοφόρο βλ. Mary Comstock and Cornelius C. Vermeule, *Sculpture in Stone, The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts, Boston*, σ. 198 ἄρ. 317.

Εικ. 9. 'Αρχαιολογική Συλλογή 'Ηλιδος. Βόρειος τοίχος.

ἴδιο τοῖχο, στερεώθηκαν μετὰ τὴ σειρά: ἀπὸ ἀριστερά, μαρμάρινη ἀνάγλυφη γυναικεία μορφή μετὰ μακρὸ χιτῶνα ἑλληνιστικῶν χρόνων, τμήμα ἀνάγλυφης πλάκας « μετόπης » μετὰ παράσταση δύο νεαρῶν πολεμιστῶν¹⁵, τμήμα πήλινης γραπτῆς σίμης τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. καὶ πάνω σὲ ράφι τρία κομμάτια ἀνθεμωτῶν ἀκροκεράμων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Στὸ βόρειο τοῖχο τῆς αἴθουσας, ἀριστερά, στερεώθηκε μαρμάρινη πλάκα ἐπενδύσεως μετὰ ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐνῶ ἐπάνω δεξιά ἔχει ἐκτεθεῖ σὲ ράφι χάλκινη ὑδρία τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.¹⁶ (ε ἰ κ. 9). Δεξιά τῆς προθήκης, τοποθετήθηκε μαρμάρινη ραβδωτὴ βάση περιρραντηρίου ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἐνῶ στὸ χῶρο ἀνάμεσα στίς δύο τρα-

15. ΌJh XIV, 1911, Beibl. σ. 115 εἰκ. 63, Ν. Παπαχατζῆ, Πausanίου Μεσσηνιακά - 'Ηλειακά, δ.π., σελ. 399, εἰκ. 364.

16. Ν. Παπαχατζῆ, Πausanίου Μεσσηνιακά - 'Ηλειακά, δ.π., σ. 399, εἰκ. 363.

πεζοειδεῖς βιτρίνες τμήμα μαρμάρινης βάσης ἀγάλματος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. με ἀνάγλυφη διακόσμηση ὀπλίτη καὶ ἄρματος, καὶ ἄγαλμα Ἡρακλῆ ξαπλωμένου πάνω σὲ λεοντή, ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὴ ΒΑ γωνία ἐκτέθηκε ὀξυπύθμενος ἀμφορέας ρωμαϊκῶν χρόνων.

Μπροστὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοποθετήθηκαν: ἀριστερά, κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος ἱματιοφόρου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ δεξιά, κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἑρμοῦ¹⁷ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Μεταξὺ τῶν δύο

ἀγαλμάτων τοποθετήθηκε σὲ ράφι τοῦ τοίχου κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Πανὸς ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές (εἰκ. 10). Μικρὸ ἀκέφαλο ἄγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων ἐκτέθηκε σὲ ράφι ἀνάμεσα στὶς ὀρθιες βιτρίνες ἀρ. 2 καὶ 3.

Γιὰ τὴν πληροφόρηση τῶν ἐπισκεπτῶν τοποθετήθηκαν σὲ ὅλα τὰ ἐκθέματα καὶ τὶς βιτρίνες χειρόγραφες ἐπεξηγηματικὲς πινακίδες, ἐνῶ στὸ νότιο τοῖχο, δεξιά ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ἀναρτήθηκε μεγάλη πινακίδα με σημείωμα γιὰ τὴν ἐρευνα καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἡλίδος, με ὑπομνηματισμένη κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση τῶν μνημείων τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας πόλης.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

17. ΑΑΑ I, 1968, σ. 134, εἰκ. 6 καὶ Ἡ. Ἀνδρέου, Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἡλίδος, ΑΕ, Ἀρχαιολογικά Χρονικά 1976, εἰκ. 31, σ. 260 - 265, εἰκ. 39 α.

Εἰκ. 10. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἡλίδος. Ἀνατολικὸς τοῖχος.

ELIS ARCHAEOLOGICAL COLLECTION

The redisplay of the Archaeological Collection of Elis was completed in August and September 1980 in one of the galleries and the atrium of the new store-rooms at Elis. The objects exhibited come from both the systematic excavations of the Archaeological Society and the Austrian Archaeological Institute and rescue excavations carried out by the VIIth Ephorate of Antiquities at Olympia.

In the atrium stone and clay architectural members, votive pedestals and funerary stelae have been placed. The main exhibit includes five cases housing small objects, i.e. vases, coins, jewellery, weapons, figurines and tools, representative of all areas of historical development at Elis. On the walls, between the show-cases, marble statues, reliefs and clay architectural members have been placed.

ELIAS ANDREOU

PRELIMINARY REPORT: HUMAN SKELETONS FROM THE ARMENOI EXCAVATION 1976

The study of the human remains from the Armenoi cemetery provides an until now unique opportunity to examine a large and well preserved sample of the prehistoric population of Crete, which will give us significant information about the demography, health, growth, evolutionary responses and genetics of this apparently affluent Bronze Age community.

The material comes from chamber tombs usually containing multiple burials—family likeness is distinguishable in some instances. The recovery of complete skeletons, which in the past have tended to be disregarded by excavators, has enabled us to derive from them new and valuable evidence about the health and physical appearance of the people.

In a preliminary examination of the material excavated in 1976, from 12 tombs, 76 individuals have so far been accounted. But it must be stressed here that only a proportion of this material has been fully studied and that of course the remarks which follow may be subject to modification later on. It has so far been established that the ratio of sexes is 1 : 1 and therefore appears to be biologically normal. The average age at death of adult females is estimated to be about 23-4 years and that of males about 30 years. A high proportion of children and infants are represented in this sample. Perhaps the substantially lower life expectancy of fe-

males has some relationship to childbirth. This and high infant mortality are characteristic of underdeveloped communities.

New techniques have been applied in the study of this material and are giving important results which will prove their indispensability in the future. It is hoped that more samples will be studied employing these methods which include bone sectioning for estimating biological age, sampling for blood group examination, and the use of x-rays. Multiple lines of arrested growth were noticed in the diaphyses of a series of tibiae which were x-rayed. Also, macroscopic examination of the teeth shows frequent structural abnormality in the dental enamel. The causes of these phenomena may perhaps be short term disease or deficiency of vitamin D. A possible explanation is that the community as a whole suffered from regular seasonal food scarcities. However, the biological evidence seems to demonstrate that the physical well-being of this population was probably a more precarious balance than one would infer from the artefactual material placed in the tombs which seems to represent an affluent society.

It may be of interest to remark in this preliminary communication on the frequency of osteoporosis of the parietals and squamous occurring in the Armenoi community. In many cases the patho-

Fig. 1

Fig. 2

genesis of osseous abnormalities continues to be an enigma. Here one possible diagnosis is *Thalassemia*, a polymorphism owing part of its selective advantage to heterozygote protection against malaria. The distribution of *Thalassemia* is increased in frequency in areas of past endemic malaria such as Greece where it occurs regularly in the modern descendants of the Bronze Age population.

In the meantime our researches continue and when the study of the sample has been completed and all the biometric data has been submitted to the computer for multivariate analysis, we believe that many new interesting results will be forthcoming from this unique sample of the Bronze Age Cretans preserved for science through the diligence of archaeological research.

PHOTINI McGEORGE

Είκ. 1. Τάφος Κατερίνης, Βόρεια πλευρά

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

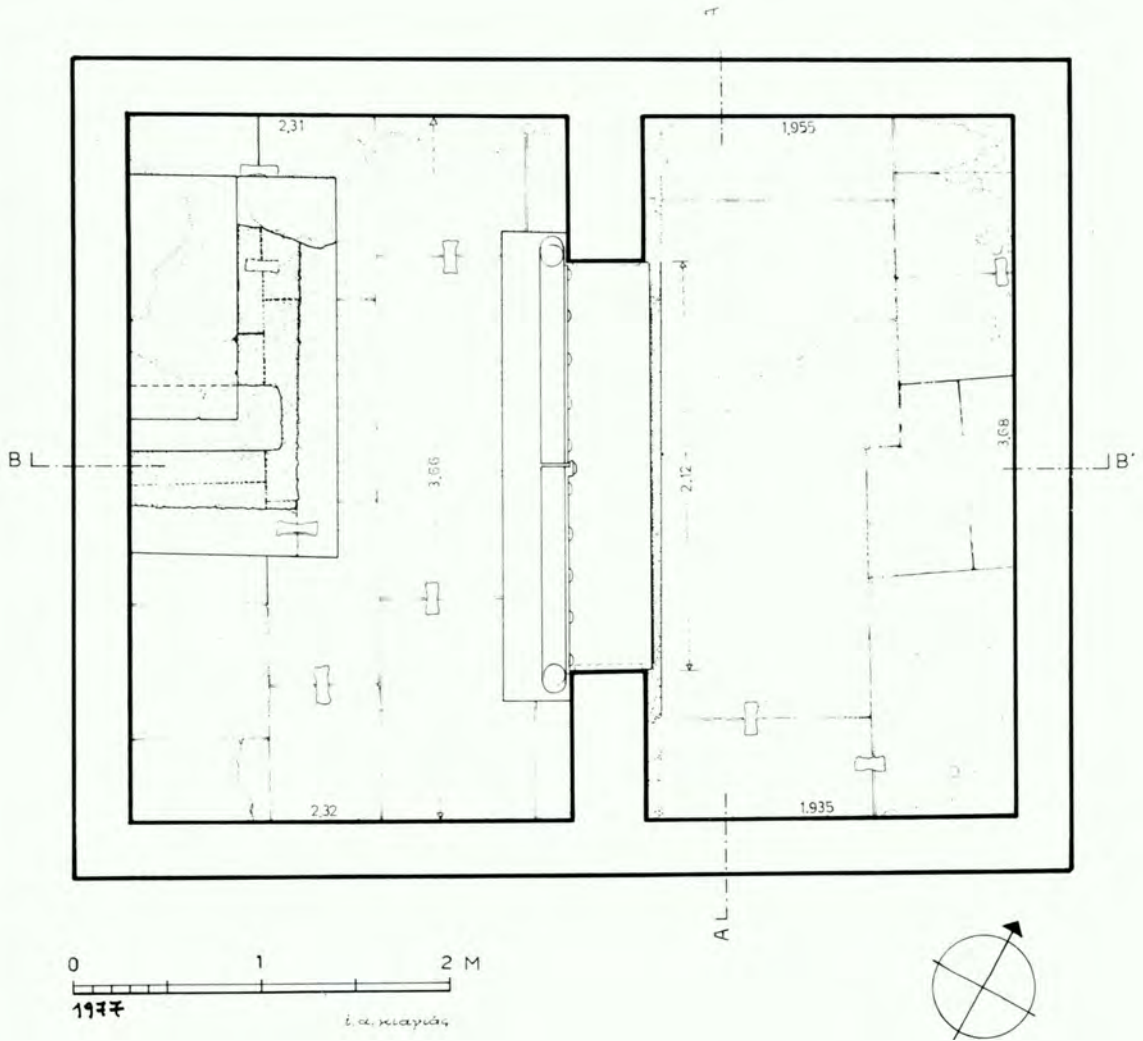
Ὁ χτιστός τάφος πού παρουσιάζεται σύντομα ἔδω (εἰκ. 1 - 3)* ἀποκαλύφθηκε τὸ 1976 μέσα στὸ χῶρο χωματοληψίας (« Χωματοτερή ») τοῦ ἐργοστασίου πλινθοποιίας Π. Μιχαηλίδη, σὲ ἀπόσταση 2 χιλ. περί-

που ΒΑ τῆς Κατερίνης, δεξιὰ τῆς νέας ἐθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης - Κατερίνης¹. Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ μνημεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος του, εἶχε ἀποχωματωθεῖ ἐξωτερικὰ κατὰ τὶς ἐργασίες χωματο-

*Τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰω. Κιαγιᾶ καὶ τὸ σχέδιο τῆς κατὰ μῆκος τομῆς ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα - ἀρχαιολόγο Γ. Βε-

λένη, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ θερμὰ.

1. Γιά ἀρχαιότητες στὸν ἴδιο χῶρο βλ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15, 1975, 259 πίν. 195 - 196.

Είκ. 2. Τάφος Κατερίνης, Κάτωψη.

ληψίας, ὁπότε ἀποσπᾶστηκε καὶ ἡ ΝΔ γωνία του. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1977.

Ὁ τάφος εἶναι ἓνα ὀρθογώνιο κτίσμα, κατασκευασμένο ὁλόκληρο, μαζί με τὸ δάπεδο καὶ τὴ στέγη του, ἀπὸ λαξευτοὺς πωρολίθους. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς του ἔχει κατεύθυνση περίπου Α - Δ. Δὲν παρουσιάζει ἄνοιγμα εἰσόδου (εἰκ. 2). Μὲ

ἓνα ἐγκάρσιο τοῖχο χωρίζεται σὲ θάλαμο, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $3,66 \times 2,32$ μ., ὕψους 2,95 μ., καὶ προθάλαμο $3,66 \times 1,95$ μ. ὕψους 3,32 μ. Μιὰ μαρμάρινη δίφυλλη ἐσωτερικὴ πόρτα κλείνει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἓνα ὡρο στὸν ἄλλο. Στὸν πίσω τοῖχο τοῦ θαλάμου, μετατοπισμένη δεξιότερα ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα, ὑπάρχει χαμηλὴ, χτιστὴ ὀρθογώνια κατασκευὴ, $2 \times 1,10$ μ.

καί ὕψους 46 ἐκ., πάνω στήν ὁποία εἶχε τοποθετηθεῖ ξύλινη κλίνη (βλ. παρακάτω σελ. 202).

Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου πατοῦν ἐπάνω στοῦ δάπεδο, τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε ἀπὸ γωνιασμένους πωρολίθους, πάχους 28 - 30 ἐκ., πού συνδέονται μεταξύ τους σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ μεγάλους ξύλινους² πελεκίνους συνδέσμους, μολυβδοχοημένους. Μὲ ὁμοίους συνδέσμους³ δέθηκαν καὶ οἱ λίθοι τῶν τοιχωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζονται ἀπὸ τέσσερις δόμους στοῦ θάλαμο καὶ πέντε στὸν προθάλαμο. Ἡ στέγη τοῦ τάφου ἦταν ἐπίπεδη, κατασκευασμένη μὲ μακρόστενους ὀρθογώνιους πωρολίθους, πού κάλυπταν χωριστὰ τὸν κάθε χώρο κατὰ πλάτος (εἰ κ. 3). Κάτω ἀπὸ αὐτὴν εἶχε κατασκευαστεῖ σανίδωμα μὲ ξύλα, τὰ ὁποῖα στηρίχτηκαν στήν πατούρα, πού περιτρέχει τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοιχωμάτων.

Ὁ τάφος τῆς Κατερίνης δὲν ἀνήκει στὰ τυπικὰ παραδείγματα τῶν μακεδονικῶν τάφων⁴. Λεῖπουν ἀπ' αὐτὸν δύο βασικὰ χαρακτηριστικά : δὲν εἶναι καμαροσκέπα-

στος καὶ δὲν ἔχει πρόσοψη. Εἶναι ὅμως ἓνα ἐξ ὁλοκλήρου ὑπόγειο χτιστὸ οἰκοδόμημα, μὲ θάλαμο καὶ προθάλαμο, μὲ χρωματιστὰ κονιάματα, πού διαρθρώνουν ἀρχιτεκτονικὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο χώρων, καὶ μὲ κλίνη στοῦ θάλαμο, στὸν ὁποῖο ὀδηγεῖ ἓνα κατὰ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοποθετημένο θυραῖο ἄνοιγμα, πού κλείνει μὲ μνημειακὴ μαρμαρινὴ πόρτα. Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ τάφος τῆς Κατερίνης συνδέεται ἄμεσα μὲ τοὺς μακεδονικοὺς τάφους.

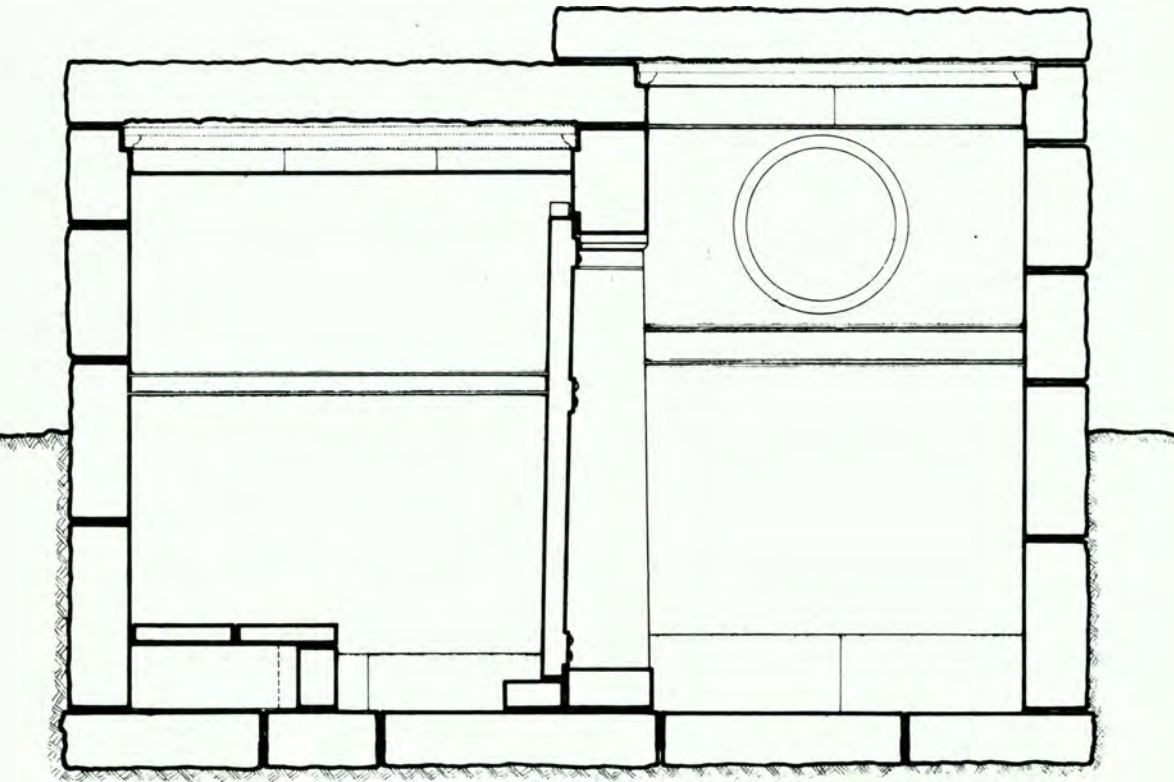
Ὡστόσο, μὲ ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό του, τὴν ἐπίπεδη στέγη του, ὁ τάφος τῆς Κατερίνης σχετίζεται μὲ ὀρισμένα ἄλλα ταφικά μνημεῖα τῆς Μακεδονίας. Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀναφέρονται ἐπανελημμένα δύο παραδείγματα « μακεδονικῶν » τάφων μὲ ἐπίπεδη στέγη. Ἀπὸ αὐτά, ὁ μονοθάλαμος τάφος τῆς Ὀλύνθου εἶναι καὶ ὁ παλιότερος γνωστὸς τάφος μὲ πρόσοψη, ἂν ἡ χρονολόγησή του εἶναι σωστή⁵. Ὁ Robinson ὑποθέτει ἐπίπεδη στέγη καὶ μάλιστα ξύλινη, γιατί δὲν βρῆκε καλυπτήριες πλάκες. Γιὰ τὸ συμπέρα-

2. Γιὰ ξύλινους συνδέσμους βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, Ὑλικά Δομῆς 2 (1958), 178 κέ.

3. Στοὺς μακεδονικοὺς τάφους δὲν ἔχουμε κατὰ κανόνα συνδέσμους, προφανῶς γιατί πρόκειται γιὰ ὑπόγεια μνημεῖα. Πρβλ. ὥστόσο D. M. Robinson, Olynthus XI (1942), 118 πίν. 54 (τάφος Ὀλύνθου), Γ. Σωτηριάδης, ΕΕΦΣΘ 2, 1932, 5 (τάφος Δίου), Ε. Γιούρη, ΑΔ 21, 1966 : Χρονικά, 365, Πίν. 385 γ - δ (τάφος Τερπνῆς Νιγρίτης), S. Kasper, AA 81, 1966, 478 (τάφος Ἐλαιάς Μ. Ἀσίας). Πρβλ. ἐπίσης G. v. Golts. Ein Ausflug nach Macedonien (1894), 39. Φ. Πέτσας, Χαριστήριον εἰς Ἄ. Κ. Ὀρλάνδον, Γ' (1966), 235 σχέδ. 1. Δ. Παντερμαλῆς, Μακεδονικά 12, 1972, 173 σημ. 1.

4. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν στοιχείων, πού συνιστοῦν τὸν τύπο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου, βλ. Δ. Παντερμαλῆς ὁ.π. 147 σημ. 3. Πρβλ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9, 1969, 119 κέ.

5. D. M. Robinson, AJA 39, 1935, 229 κέ. εἰκ. 27 - 28 καὶ Olynthus XI (1942), 117 κέ. ἀριθ. 598 πίν. 53 - 58. D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs (1971), 194, εἰκ. 40. Ἡ χρονολόγησις τοῦ τάφου στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ἢ στὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. προκύπτει, κατὰ τὸν Robinson : (α) ἀπὸ ὀρισμένα μελαμβαφῆ ὄστρακα καὶ ἓνα μυκτήρη λύχνου, πού σχετίζεται μὲ λύχνους χρονολογούμενους ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα, (β) ἀπὸ ἓνα φθαρμένο νόμισμα πού βρέθηκε στὸ δρόμο τοῦ τάφου, καὶ κατατάσσεται ἀπὸ τὸν Robinson μεταξὺ τῶν νομισμάτων τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰῶνα. Μὲ τίς χρονολογικὰς αὐτὰς ἐνδείξεις σχετίζεται καὶ ἡ ἐνδειξη πού ἀντλούμε ἀπὸ τοὺς ζητούμενους συνδέσμους τοῦ τάφου, βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, ὁ.π. 184.

Εικ. 3. Τάφος Κατερίνης, Τομή κατά μήκος.

σμα αυτό όμως υπάρχουν κάποιες αμφιβολίες, αφού μάλιστα ο λόφος που κάλυπτε τὸν τάφο εἶχε σκαφεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους. Ἡ ὑπαρξη λίθινου ἀετώματος ἔκαμε ἴσως τὸν Κοτζίᾱ νὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ στέγη τοῦ τάφου τῆς Ὀλύνθου ἦταν ἀμφικλινής⁶. Ὅπως δὲ ποτε, ἓνα βέβαιο παράδειγμα τάφου μὲ ἐπίπεδη στέγη εἶναι ὁ ἐπίσης συχνὰ ἀναφερόμενος τάφος Γ' τοῦ Σέδες⁷, κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, πὺ σκεπαζόταν μὲ ξύλινες σανίδες καὶ ἀπὸ πάνω

μὲ λίθινες πλάκες, ὅπως περίπου ὁ τάφος τῆς Κατερίνης. Ὡστόσο, ὁ τάφος Γ' τοῦ Σέδες δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μακεδονικός. Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν κιβωτισσῶν μὲ μεγάλες σχετικὰ διαστάσεις, τὸ λαμπρότερο παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ὁ τοιχογραφημένος τάφος Ι τῆς Μεγάλης Τούμπας τῆς Βεργίνας⁸. Καὶ ὁ τελευταῖος αὐτὸς καλύπτεται μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους πωρολίθους, ἐνῶ ἐσωτερικὰ στὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοιχωμά-

6. Τὴ συγκρίνει μὲ τοῦ τάφου Β' στὸ Σέδες, βλ. Ν. Κοτζίᾱς, ΑΕ 1937, 868, 869.

7. Ν. Κοτζίᾱς ὁ.π. 869 κέ. σχέδ. III καὶ IV.

8. Μ. Ἀνδρόνικος, ΑΑΑ 10, 1977, 6 κέ. εἰκ. 1 - 2.

των του ύπάρχει μιὰ πατούρα γιὰ ξύλινο σανίδωμα.

Ἡ ἐπίπεδη κάλυψη συνδέει τοὺς τάφους πού ἐξετάζουμε μὲ τοὺς συνηθισμένους κιβωτιόσχημους. Αὐτὸ δείχνει καὶ μιὰ δμάδα χτιστῶν τάφων, μεγάλων σχετικὰ διαστάσεων καὶ χωρὶς ἄνοιγμα εἰσόδου, πού εἶναι συχνοὶ στὴ Μακεδονία⁹. Ἡ μορφή τους εἶναι ἡ γνωστὴ μορφή τῶν κιβωτιοσχημῶν τάφων, συμβιβασμένη μὲ νέες τάσεις γιὰ μεγαλύτερο μέγεθος¹⁰. Εἰδικὰ ὁ τάφος τῆς Κατερίνης, πού, ἂν ἐξαιρέσου- με τὴν ἀμφίβολη περίπτωσι τοῦ τάφου τῆς Ὀλύνθου, εἶναι ὁ παλιότερος μέχρι σήμε- ρα μεγάλος τάφος μὲ ἐπίπεδη στέγη (βλ. χρονολόγησι πιὸ κάτω), μαρτυράει καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς δόμησής του τὴ σχέση του μὲ τοὺς παραδοσιακοὺς κιβωτιόσχημους. Τὰ τοιχώματά του, καὶ ἰδιαίτερα οἱ κάτω δόμοι, ἀποτελοῦνται βασικὰ ἀπὸ ἐπᾶλλη- λες σειρὲς ὀρθίων πλακῶν, πάχους 30 ἐκ., ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη ἀπὸ κάτω σειρὰ ἔχει ὕψος 1 μ. καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη 80 ἐκ. Ὁ τάφος τῆς Κατερίνης ἀποτελεῖ οὐ- σιαστικὰ μιὰ διεύρυνσι ἐνὸς κιβωτιοσχή- μου. Ὁ τρόπος τῆς δόμησης τῶν τοίχων

του διαφέρει ἀπὸ τὸν τρόπο δόμησης τῶν τοίχων τῶν μακεδονικῶν τάφων. Οἱ τελευ- ταῖοι παρουσιάζουν κανονικὴ τοιχοδομία μὲ λιθοπλίνθους, πάχους καὶ ὕψους κατὰ κανόνα 50 ἐκ. στοὺς μικροὺς τάφους ἢ καὶ μεγαλύτερου ἀκόμα πάχους σὲ μνημειακό- τερες κατασκευές¹¹. Τέλος, ἡ ἔλλειψις εἰσό- δου συμπληρῶνει τίς ἐνδείξεις γιὰ τοὺς ἄ- μεσους δεσμοὺς τοῦ τάφου τῆς Κατερίνης μὲ τοὺς κιβωτιόσχημους. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν τάφο, πού εἶναι, τουλάχιστον σὲ μέγεθος, ὁ πιὸ μνημειακὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους κιβω- τιόσχημους πού ξέρουμε, ἡ ταφή πρέπει νὰ ἐγινε ἀπὸ πάνω, ὅπως στοὺς ἀτομικοὺς κιβωτιόσχημους, καὶ μετὰ ὁ τάφος ἐκλείσει ὀριστικά.

Σὲ κάποια ἐποχή, πού, πρὸς τὸ παρόν, μὲ τὸν τάφο τῆς Ὀλύνθου, μπορούμε νὰ τὴν προσδιορίσουμε, μὲ κάποια ἐπιφύλαξι, στὸ α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐκδηλώνε- ται στὴ μακεδονικὴ περιοχὴ ἡ τάσι γιὰ μιὰ πιὸ μνημειακὴ κατασκευή. Ὁ κιβω- τιόσχημος τάφος, λιτὸς καὶ περιορισμένος χῶρος ἐνταφιασμοῦ, παίρνει τίς διαστά- σεις ἐνὸς πραγματικοῦ θαλάμου, στὸν ὁποῖο ὁδηγεῖ δρόμος. Ἡ νέα αὐτὴ ἀντί- ληψι, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψι, δημιουρ- γεῖ τεχνικὰ προβλήματα γιὰ τὴ στέγασι τῶν διευρυμένων χώρων, τὰ ὁποῖα θὰ ἀντι- μετωπίστηκαν στὴν ἀρχὴ μὲ διάφορους τρόπους. Ἡ δίρριχτη στέγη, πού υἱοθετή- θηκε στὸν τάφο Β' τοῦ Σέδες, πιθανότατα δοκιμάστηκε καὶ σὲ προηγούμενα παρα- δείγματα¹². Ὅπως δὲ ποτε, δὲν ἦταν πρόσφο- ρος τρόπος γιὰ τὴν κάλυψι ὑπόγειων χώ- ρων μεγάλων διαστάσεων. Ἐως τὴν τελικὴ ἐπικράτησι τῆς καμάρας, πού φέρει δυνα- μικά τὰ μεγάλα φορτία τῶν χωμάτων¹³, δο-

9. Πρβλ. τοὺς τάφους τοῦ Δερβενιοῦ (Χ. Μα- καρῶνας, ΑΔ 18, 1963 : Χρονικά, 193 κέ.), τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (Φ. Πέτσας, ΑΔ 22, 1967 : Χρονικά, 400 πίν. 302 δ καὶ Μακεδονικά 9, 1969, 168 πίν. 70 γ καὶ 71 γ), τοὺς τάφους τῶν τύμ- βων Ι, Σ καὶ Ψ τῆς Βεργίνας (Μ. Ἀνδρόνικος, ΠΑΕ 1953, 150 κέ., εἰκ. 13 - 16. ΠΑΕ 1959, 60 κέ. εἰκ. 1. BCH 94, 1970, 91 κέ. εἰκ. 1 - 4), τοὺς τάφους στὴν Ποτεΐδαια (Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 21, 1966 : Χρονικά, 342 κέ. σχέδ. 9 - 10 πίν. 361 α - β) καὶ στὴν Πέλλα (Ph. Petsas, Balkan Studies 1, 1960, 126 πίν. IV, 8 καὶ Pella (1978), 128 εἰκ. 7), τοὺς δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς τάφους στὸ Τσάγεζι (ΑΔ 55, 1940, 280 κέ. Ν. Κοτζιάς, ΑΕ 1937, 868) κ.ἄ.

10. Οἱ χρονολογημένοι ἀπὸ τοὺς τάφους αὐ- τοὺς ἀνήκουν στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα.

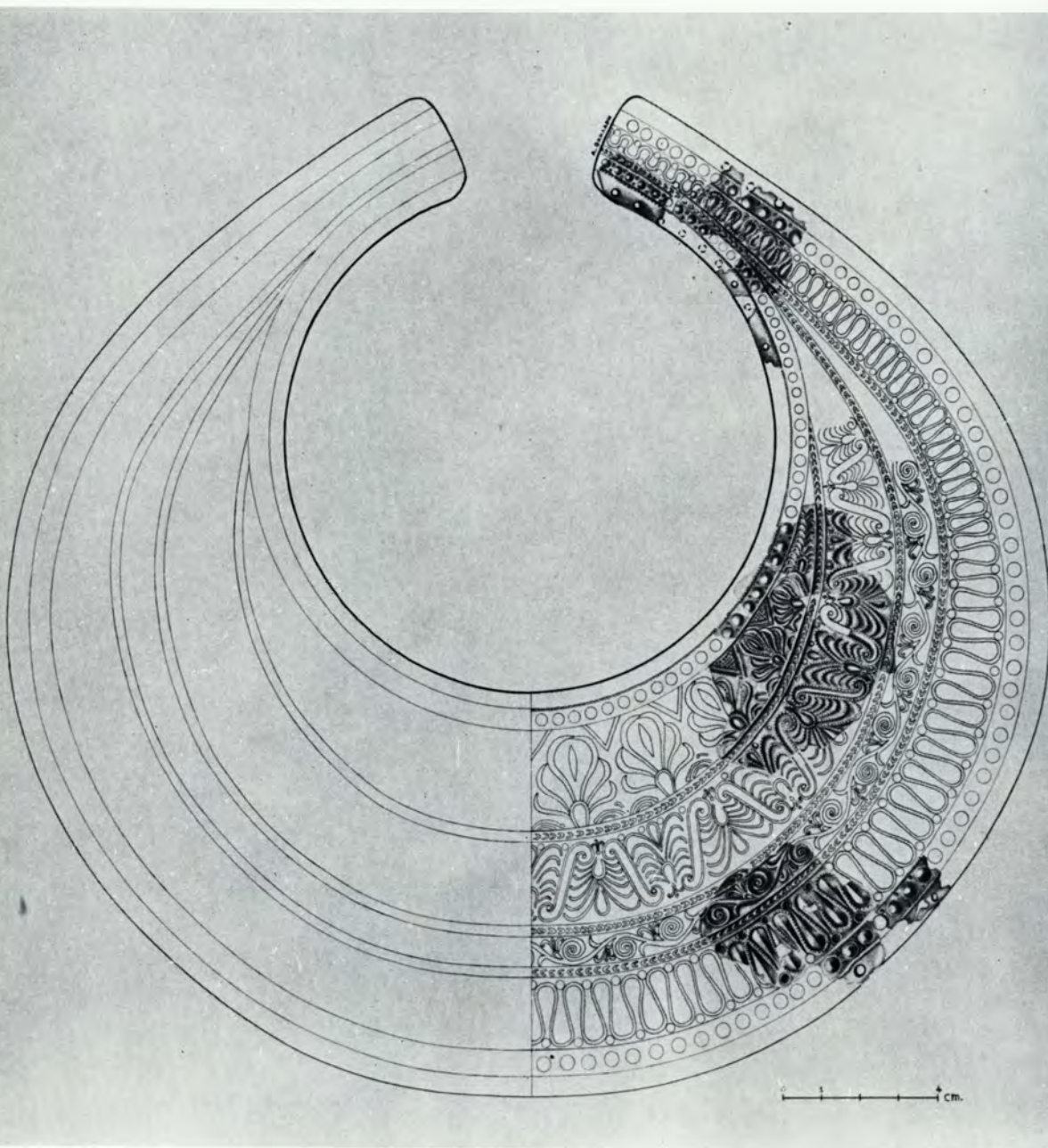
11. Δ. Παντερμαλῆς δ.π. 152.

12. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

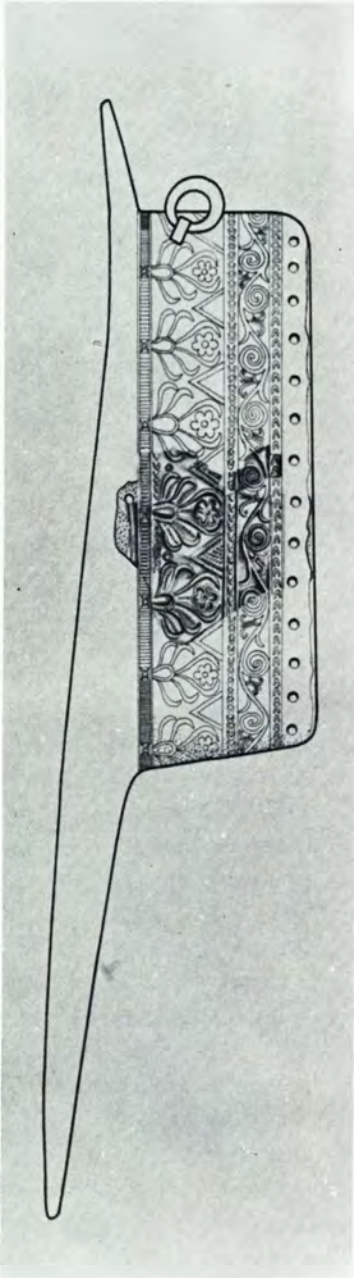
13. Δ. Παντερμαλῆς δ.π. 172.

Εικ. 4. Τάφος Κατερίνης. Ἡ ζωγραφιστὴ ἀσπίδα τοῦ προθαλάμου.

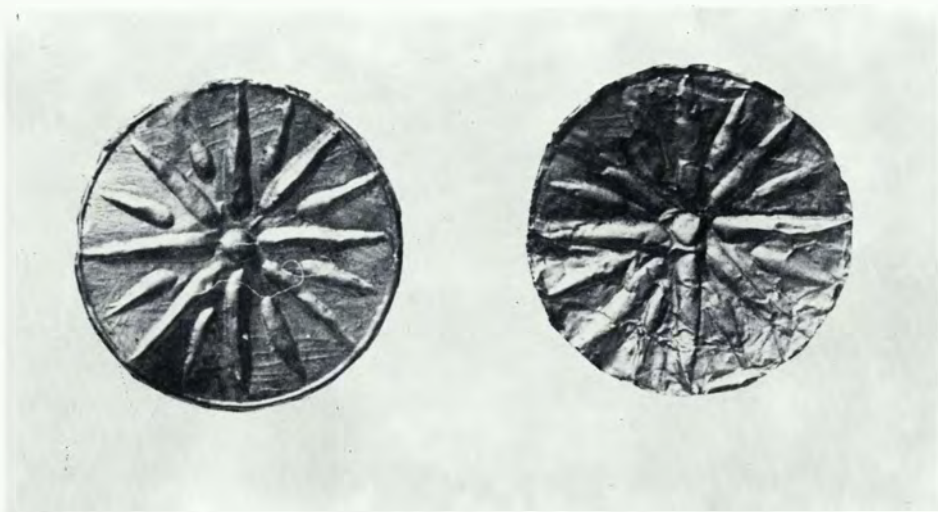
Είκ. 5 - 6. Τάφος Κατερίνης, Σχεδιαστική αποκατάσταση τοῦ περιλαμίου.

κιμάστηκαν πιθανόν διάφορες αρχιτεκτονικές λύσεις, από τις οποίες μία μās δείχνει, νομίζω, ή περίπτωση του τάφου της Κατερίνης. Η κατασκευή της στέγης του είναι τεχνικά σύνθετη και οργανικά αιτιολογημένη, ωστόσο, πρακτικά αδύναμη, γι' αυτό ή στέγη και το ανώφλι, πάνω στο όποιο πατούσαν οι καλυπτήριοι λίθοι των δύο χώρων, θρυμματίστηκαν.

Από τη σύντομη εξέταση πού προηγήθηκε, γίνεται σαφές ότι ο τάφος της Κατερίνης αποτελεί ένα ιδιότυπο μνημείο. Από τη μιά μεριά σχετίζεται ως προς τη γενική αρχιτεκτονική μορφή του με τους κιβωτιόσχημους τάφους, ως προς τη διάρθρωση όμως του έσωτερικού του χώρου σέ θάλαμο και προθάλαμο και ως προς όρισμένες άλλες λεπτομέρειες (μαρμάρινη πόρτα, κονιάματα, κλίνη) συνδέεται με τον τύπο του καμαροσκέπαστου και με πρόσοψη τάφου πού ονομάζουμε μακεδονικό. Αποτελεί άραγε μιά προδρομική μορφή του μακεδονικού τάφου ή είναι μιά απλουστευμένη παραλλαγή του μακεδονικού, ή διαμόρφωση του οποίου θά πρέπει νά υποθέσουμε ότι συντελέστηκε σέ μιά εποχή πριν από τον τάφο της Κατερίνης; Με βάση τά δεδομένα πού έχουμε στή διάθεσή μας ως σήμερα, ή δεύτερη υπόθεση δέν μπορεί νά τεκμηριωθεί. Ο τάφος της Κατερίνης, λοιπόν, πού με βάση τά εύρήματα χρονολογείται σέ εποχή προγενέστερη από όλους τούς ως τώρα γνωστούς μακεδονικούς τάφους¹⁴, δέν είναι άπίθανο νά αντιπροσωπεύει ένα μεταβατικό στάδιο στή δημιουργία του μα-

14. Ο παλιότερος μέχρι σήμερα τυπικός μακεδονικός τάφος με μνημειακή πρόσοψη και καμάρα είναι ο βασιλικός τάφος II της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας, ο τάφος του Φιλίππου κατά τον Άνδρόνικο, ΑΑΑ 10, 1977, 10 εικ. 2 και 22. Πρβλ. επίσης Άνδρόνικος, Φίλιππος - Βασίλεως Μακεδόνων (1980), 204 κέ.

Εικ. 7. Τάφος Κατερίνης, Χρυσοί ρόδακες από τὸν θάλαμο.

κεδονικοῦ τάφου. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὅμως, τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπαρκῆ.

Ἐσωτερικά, ὁ τάφος τῆς Κατερίνης καλύπτεται μὲ κονιάματα. Μὲ τὴ χρωματικὴ ἐναλλαγὴ τους κατὰ ζῶνες¹⁵ διαρθρώνονται ἀρχιτεκτονικὰ οἱ κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων (εἰκ. 3). Στὸ κάτω μέρος τους ὁ τοιχοβάτης δηλώνεται μὲ ἄσπρο χρῶμα· μία κάθετη χαρακτὴ γραμμὴ στὸ μέσο τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου τῶν δύο χώρων καὶ τρεῖς γραμμὲς στὸν ἀνατολικὸ μιμοῦνται ἄρμους. Ἀκολουθεῖ μιὰ ψηλὴ ζώνη ἀπὸ κόκκινη ὥχρα στὴ θέση τῶν ὀρθοστατῶν καὶ μιὰ ταινία-καταληπτήρας, ποὺ στὸ θάλαμο ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε στενότερες καὶ στὸν προθάλαμο διακοσμεῖται μὲ μαϊάνδρο. Ἐπάνω ἀπ' αὐτή,

ὁ τοίχος, καὶ στοὺς δύο χώρους, εἶναι ἄσπρος καὶ ἐπιστέφεται μὲ μιὰ ἀνάγλυφη κορνίζα, ποὺ προεξέχει 1 ἐκ., στὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνονται οἱ χαρακτοὶ ἄρμοι, ὅπως στὸν τοιχοβάτη. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐνιαία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων στὴν ἀνάγλυφη κορνίζα γίνεται μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς ὑποτυπώδους κοίλου κυματίου. Στὸν προθάλαμο ἡ ἄσπρη ἐπιφάνεια πάνω ἀπὸ τὸ μαϊάνδρο διακοσμήθηκε μὲ στρογγυλὲς ζωγραφιστὲς ἀσπίδες, ἀπὸ μιὰ στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο καὶ δύο στὸν ἀνατολικό. Διατηρήθηκε τὸ ἐπίσημα τῆς ἀσπίδας τοῦ βόρειου τοίχου, ἓνα μαῦρο κυνηγετικὸ σκυλί (εἰκ. 4).

Ὁ θάλαμος βρέθηκε συλημένος. Μέσα σ' αὐτὸν διαπιστώθηκαν δύο μόνο τεμάχια καμένων ὀστῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κάτω γνάθο καὶ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ βραχίονα ἑνὸς νηπίου. Ἀπὸ τὰ εὑρήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὸ θάλαμο σημαντικὴ εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐλεφαντοστέινα καὶ γυάλινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν μπροστὰ ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ νότιο

15. Βλ. F. Wirth, AM 56, 1931, 36. D. M. Robinson - J. W. Graham, Olynthus VIII (1938), 297 κέ. καὶ Olynthus XI (1942), 118 κέ. U. J. Bruno, AJA 73, 1969, 312 κέ. St. Miller, Hellenistic Macedonian Architecture (1979), 124 κέ.

ἄκρο τῆς λίθινης ὀρθογώνιας κατασκευῆς στὸν πίσω τοῖχο τοῦ θαλάμου. Πρόκειται γιὰ λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ διακόσμηση ἐπίπλου, προφανῶς τῆς νεκρικῆς κλίνης ποὺ τοποθετήθηκε πάνω στὴν ὀρθογώνια λίθινη χαμηλὴ κατασκευὴ στὸ βάθος τοῦ θαλάμου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα : γυάλινα ὀρθογώνια πλακίδια, γυάλινα φύλλα ἀνθεμίων, τμήματα ἐλεφάντινων ἐλίκων καὶ γυάλινοι ὀφθαλμοί, προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῶν ποδιῶν τῆς κλίνης¹⁶. Ἀπὸ τὰ κτερίσματα τοῦ νεκροῦ διασώθηκαν μιὰ χρυσὴ διπλὴ περόνη, χρυσὸς δακτύλιος ἀπὸ τὴ λαβὴ ξίφους, ἐλεφαντοστέινη λαβὴ ἐγχειριδίου, 4 δισκοειδῆ χρυ-

σὰ ἐλάσματα με ἐμπέστο 16φυλλο ἄκτινωτὸ ρόδακα διαμ. 3 ἐκ. (εἰκ. 7), πῆλινες ἐπίχρυσες ψῆφοι καὶ ἄλλες ἀπὸ χρυσὸ ἐλασμα σὲ σχῆμα κάλυκα ἀνθους, ἓνας λύχνος¹⁷ (εἰκ. 8) κ.ἄ.

Στὸν προθάλαμο, σ' ἓνα καμένο στρῶμα, πάχους 5 ἐκ. περίπου, βρέθηκαν λείψανα ἀπὸ χάλκινα ἐπίχρυστα στεφάνια, ἓνα ἀλαβάστρινο καὶ ἓνα πῆλινο ἀλάβαστρο¹⁸, 24 δισκοειδῆ χρυσὰ ἐλάσματα με ἐμπέστο 8φυλλο ρόδακα, τμήματα ἀπὸ ἐπτὰ πῆλινα ἐπίχρυστα πλακίδια με περίτμητες ἀνάγλυφες χορεύτριες¹⁹, τμήματα ἀπὸ ἓνα ἀσημένιο ἐπίχρυσο περιλαίμιο (Pectoral) με φυ-

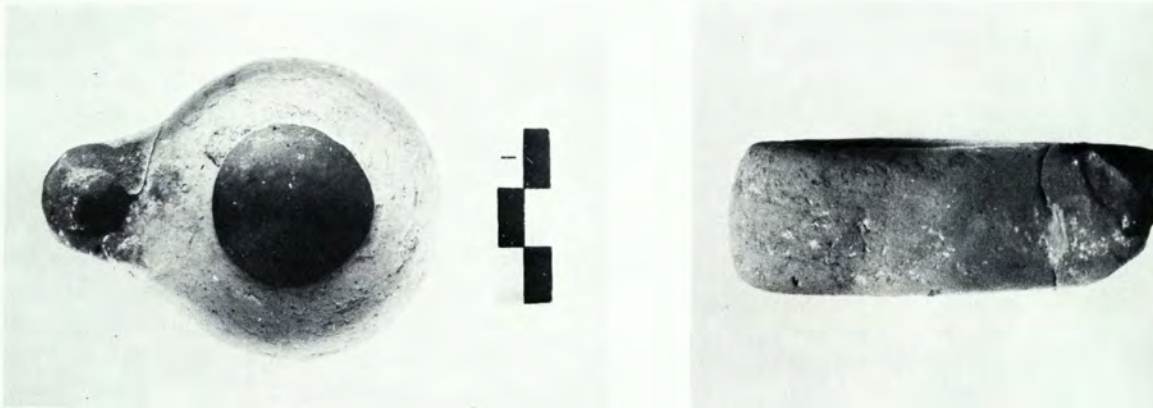
16. Γιὰ τὴ μορφή τῶν ποδιῶν τῆς κλίνης καὶ τὴ διάταξη τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων πρβλ. Γ. Σωτηριάδης, ΕΕΦΣΘ 2, 1932, 11 εἰκ. 3. Κ. Α. Ρωμαῖος, Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας (1951), 42 κέ. εἰκ. 20. Χ. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1953, 137 κέ. εἰκ. 5-8. Γιὰ τὶς κλίνες γενικότερα βλ. G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (1966) 58 κέ. εἰκ. 313 κέ. Εἰδικὰ γιὰ τὶς ἑλικες τοῦ ἐπικράνου : Richter δ.π. εἰκ. 322 καὶ H. Kyrieleis, Throne und Klinen (1969), 170 κέ., τύπος 5, πίν. 21.

17. Ὁ λύχνος εἶναι ἀγάνωτος, χωρὶς καθόλου βάση καὶ λαβή. Ὑψος μόλις 2.2 ἐκ. Δὲν παρουσιάζει ἄμεση ἀντιστοιχία με ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα. Πάντως διατηρεῖ πρῶιμα στοιχεῖα τοῦ 5ου αἰῶνα. Πρβλ. D. M. Robinson, Olynthus V (1933) 269 ἀριθ. 18 πίν. 197. D. M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum (1975), 69 ἀριθ. Q 113 πίν. 22-23.

18. Πρβλ. D. M. Robinson, Olynthus XIII (1950), 423 ἀριθ. 1069A πίν. 256 (α' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

19. Πρβλ. F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Museum (1969), 246

Εἰκ. 8. Τάφος Κατερίνης, Πῆλινος λύχνος (α) ἐπάνω πλευρά, (β) πλάγια ὄψη.

Είκ. 9. Τάφος Κατερίνης, Ἀσημένια ἐπί-
χρυσα κοσμήματα.

τικά διακοσμητικά θέματα σὲ ἑξι ζῶνες²⁰ (εἰκ. 5-6) καὶ τὰ ἐξῆς ἀσημένια ἐπίσης ἐπίχρυσα κοσμήματα, ποὺ πιθανὸν διακοσμοῦσαν ἓνα δερμάτινο θώρακα : μία ἀσπίδισκη, διαμέτρου 8 ἐκ., δύο ὁμφάλια μὲ διπλὴ σφίγγα, διαμ. 3,9 ἐκ., 6 ὀρθογώνια

ἀριθ. 2156 πίν. XLII. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9, 1969, 168 ἀριθ. 88 πίν. 74 β.

20. Πρβλ. τὸ περιλαίμιο B. Filow, BIBulg. XI, 1937, 67 κέ. ἀριθ. 43, εἰκ. 75-77. L. Ognenova - Marinova, BCH 85, 1961, 527 κέ. εἰκ. 15-18. Chr. Danov, Altthrakien (1976), 452 εἰκ. 79-80. Εὐχαριστῶ τὴ δ. Ἀσπ. Φάκλαρη γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχ. 5-6.

πλακίδια διαστάσεων 3,6 × 2,5 ἐκ. μὲ λεοντοκεφαλὴ, 13 παρόμοια τετράγωνα μὲ κεφαλὴ Ἡρακλῆ, 18 περίτμητοι ἀετοί, 43 ἀμφορόσχημα καὶ τέλος 8 μικρὰ κουμπιά. Ὅλα τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἔχουν στὸ πίσω μέρος τους μεγάλες θηλιές γιὰ προσάρτηση (μερικὰ ἀπ' αὐτὰ στὴν εἰκ. 9).

Τέλος, μερικὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ κτερίσματα βρέθηκαν καὶ σὲ ἐπίπεδα ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο, μέσα στὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχρωση τοῦ τάφου. Ἐτσι, στὸ ὕψος τοῦ ἐπάνω τμήματος τῆς πόρτας, στὴν πλευρὰ τοῦ προθαλάμου, βρέθηκαν δύο πῆλινοι ἐπίχρσοι καρποὶ ἀπὸ στεφάνι, χάλκινο ἐπί-

χρυσό στέλεχος ενός τρίτου καρπού, ένα ὀρθογώνιο γυάλινο πλακίδιο ἀπὸ τῇ διακόσμηση τῆς κλίνης, καθὼς καὶ ἕνα χάλκινο νόμισμα τῆς δεύτερης περιόδου τοῦ Ἀμύντα Γ' (381 - 369)²¹.

Μὲ τὸ νόμισμα συμφωνοῦν οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις ποὺ μᾶς δίνουν ὁρισμένα ἄλλα εὑρήματα, ὅπως ὁ λύχνος (σημ. 17),

τὸ πήλινο ἀλάβαστρο (σημ. 18), καθὼς καὶ οἱ περίτμητοι ἀσημένιοι ἀετοί, ποὺ συγκρίνονται μὲ τὸν ἀετὸ σὲ νομίσματα τοῦ Ἀμύντα Γ' ²². Μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις, ὁ τάφος τῆς Κατερίνης πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ, τὸ ἀργότερο, στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

ΑΙΚ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ

21. Πρβλ. BMC Macedonia, 174 ἀρτθ. 17. Head, HN. 221. S. W. Crose, Cat. Fitzwilliam Museum II, 43 πίν. 121, 11 - 12.

22. Βλ. Crose ὁ.π., 42, πίν. 121, 9.

DAS GRAB BEI KATERINI

Das Grab Abb. 1 - 3 liegt ungefähr 2 Km NO von Katerini (Pierien) und wurde im Jahre 1977 ausgegraben. Grabkammer und Vorraum, durch eine monumentale marmorne Tür verbunden, wurden mit flachem Dach bedeckt. Mit seiner inneren Raumordnung und Ausstattung (Abb. 3 - 4) steht das Grab in enger Beziehung zu den sog. makedo-

nischen Gräbern. Es handelt sich vielleicht um eine Übergangsform von den Schachtgräbern zu den makedonischen. Dafür spricht seine verhältnismässig hohe Datierung ins 2. Viertel des 4. Jhs v. Chr., die durch die Funde (Abb. 5 - 9), darunter eine Münze des Amyntas III (381 - 369 v. Chr.), gestützt werden kann.

ΑΙΚ. ΔΕΣΠΙΝΗ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΜΕΣΑΝΑΓΡΟΥ - ΡΟΔΟΥ

Ι. ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

(Σ χ. 1)

Στὸ ΝΔ τμήμα τῆς νήσου Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 89 χλμ. ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου, στὸ μέσον ἐρήμων ἐκτάσεων καὶ σὲ ὑψόμετρο 400 μ. περίπου, κεῖται ὁ οἰκισμὸς τοῦ Μεσαναγροῦ¹, πού διατηρεῖ σχεδὸν ἀναλλοίωτο τὸ μεσαιωνικὸ του χαρακτήρα². Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκισμοῦ βρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Παναγία)³. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο ναὸ (ἐσωτ. διαστ. 12.50 × 4.10 μ.), ὁ ὁποῖος καλύπτεται μὲ κτιστὴν ἡμικυλινδρικήν ὀροφή⁴, πού φέρει δύο ἐνισχυτικὰ

σφενδόνια καὶ κοῖλα κεραμίδια⁵ (εἰ κ. 1). Στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του ἀνοίγεται μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα (χορδῆς 3.05 καὶ βέλους 1.10 μ.). Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχει εἴσοδος (πλάτους 1.05 μ.). Στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ (πάχους 1.00 μ.) ἔχουν ἐντοιχιστεῖ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (βασιλικὴ Α΄), ἡ ὁποία εὑρίσκεται στὴν ἴδια θέση. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ τοιχογραφίες καλῆς τέχνης, πιθανῶς τοῦ 13ου αἰ. Ὑστερα ἀπὸ ἐργασίες τοῦ Συνεργεῖου συντηρήσεως τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ζωγράφου-συντηρητοῦ Φ. Ζαχαρίου), ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλα τμήματα τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα. Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ τεταρτοσφαίριο τοῦ Ἱ. Βήματος εἰκονίζετο ἡ Δέηση. Στὴν ἀψίδα εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν ὁ Μελισμὸς καὶ Ἱεράρχες μὲ πολυσταύρια φελόνια, συλλειτουργοῦντες. Στὸν βόρειο

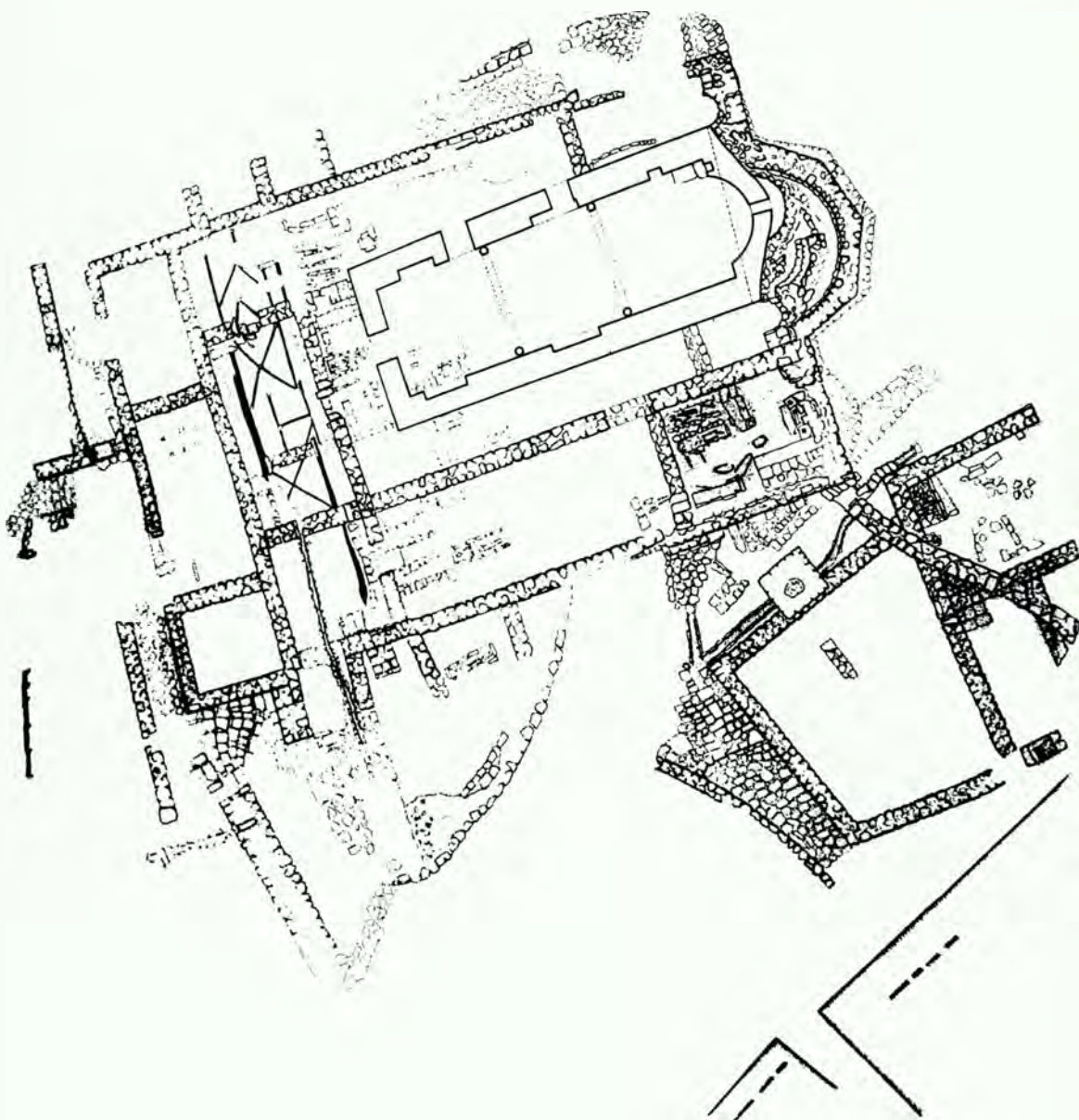
1. Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι παλαιά. Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ λέξις « ἀγρός » σημαίνει κτῆμα καλλιεργημένο καὶ περιφραγμένο μὲ οἰκήματα καὶ ἀπαντὰ σὲ πολλὰ τοπωνύμια, εἴτε ἀπλὸ ἢ καὶ σύνθετο. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Μεσαναγροῦ Ρόδου ἀναφέρεται στὸ διάταγμα πού ἐξέδωσε τὸ ἔτος 1474 ὁ Μ. Μάγιστρος τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου Giovanni Battista degli Orsini (1467 - 1476) καὶ τὸ ὁποῖο ὀρίζει σὲ ποιά φρούρια θὰ καταφύγουν οἱ κάτοικοι, ὅταν ἐμφανισθεῖ ἐχθρός. Πρβλ. Χ.Ι. Παπαχριστοδοῦλου, Ἱστορία τῆς Ρόδου, Ἀθῆναι 1972, σ. 47 - 48 καὶ 286.

2. A. Orlandos, La maison paysanne dans l'île de Rhodes, L'Hellénisme Contemporain, 2e Série, Τεύχος. Mai - Juin 1947, σ. 223 - 231. Γ. Μέγας, Ἡ ἑλληνικὴ οἰκία, Ἀθῆναι 1949, σ. 31 κέ.

3. Ἀ. Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ABME, τ. 6 (1948), σ. 36 - 40.

4. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 119 κέ.

5. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἐκαλύπτετο ἀρχικὰ μὲ ἐγχώριες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Κατὰ τὴ στερέωση τοῦ μνημείου ἀφαιρέθηκαν οἱ παλιᾶς πλάκες, πού ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένες, κατασκευάστηκε μανδύας ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα καὶ στὴ συνέχεια τοποθετήθηκαν κοῖλα κεραμίδια.

Σχ. 1.

Είκ. 1. Ρόδος - Μεσαναγρός, Κοίμηση Θεοτόκου από Α - Δ.

τοίχο υπάρχει παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ στὸ νότιο ἀποσπασματικὴ παράσταση ἀπὸ τὸν βίο τῆς Θεοτόκου (Εὐαγγελισμὸς τοῦ Ἰωακείμ ;). Στὸ δυτικὸ τοῖχο εἰκονίζεται τὸ μαρτύριο τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων.

Ἐπειδὴ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦταν ἐτοιμόρροπος, ἄρχισαν τὸ θέρος τοῦ 1979 ἐργασίες, πὺ ἀπέβλεπαν στὴ στερέωση τοῦ

μνημείου καὶ συνεχίστηκαν καὶ τὸ 1980. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ χώρου, πὺ βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὸν ναό, ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα παλαιότερων οἰκοδομημάτων, ἡ συστηματικὴ ἐρευνα τῶν ὁποίων ἀπέδειξε ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἰδρύθηκε στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ (βασιλικὴ Β΄), ὁ ὁποῖος εἶχε χτιστεῖ στὰ ἐρείπια παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς (βασιλικὴ Α΄).

Βασιλική Α'

Πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική του άπλου έλληνιστικού τύπου. Το κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς παρουσιάζει τετράγωνη κάτοψη (έσωτ. πλευρᾶς 16.10 μ.) καὶ χωρίζοταν με κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Οἱ κιονοστοιχίες ἔβαιναν σὲ κτιστοὺς στυλοβάτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ νότιος διατηρεῖται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση (πάχους 0,70 καὶ ὕψους 0,70 μ.). Οἱ στυλοβάτες ἦταν χτισμένοι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ οἱ ὀρατές τοὺς ἐπιφάνειες ἔφεραν σουβά (εἰ κ. 2 - 3). Οἱ κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν ἦταν κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι (ὕψους 2.05 καὶ μέσης διαμέτρου 0,33 μ.) καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Ἐφεραν μαρμάρινα ἰωνικά κιονόκρανα, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται. Ἡ βασιλικὴ ἔφερε ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια (πάχος τοίχων 0,65 μ.).

Τὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτους 6,90 μ.) περατοῦται σὲ μιὰν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α., ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική (χορδῆς 5.50 καὶ βέλους 2.70 μ.) καὶ ἐξωτερικῶς τετράπλευρη (μῆκος πλευρῶν 2.20/2.60 μ.)⁶. Ἐντὸς τῆς ἀψίδας (πάχος τοίχου 0,70/1.00 μ.) περικλείεται σύνθρονο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁμόκεντρα τοποθετημένες ἡμικυκλικές βαθμίδες, τέσσερις ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦνται κατὰ χώραν. Οἱ βαθμίδες ἔχουν χτιστεῖ ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ θὰ ἔφεραν ἐπένδυση ἀπὸ πλάκες μαρμάρου. Στὸ πίσω μέρος τῆς

Εἰκ. 2. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλικὴ Α'.
Νότιος στυλοβάτης ἀπὸ Α - Δ.

Εἰκ. 3. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλικὴ Α'.
Νότιος στυλοβάτης ἀπὸ Δ - Α.

6. Συχνὰ στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τῆς Δωδεκανήσου ἡ ἀψίδα τοῦ ἱ. Βήματος εἶναι ἐξωτερικὰ πολυγωνική. Ἡ ὑπαρξὴ ἐξωτερικῶς τετράπλευρης ἀψίδας εἶναι σπάνια. Ἀπαντᾷ στὴ βασιλικὴ Μέσσων Λέσβου : Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 207, εἰκ. 166₁₅'

Είκ. 4. Ρόδος - Μεσαναγρός. Βασιλική Α'. Ψηφιδωτό δάπεδο μεσαίου κλίτους από Δ - Α.

άψιδας σχηματιζόταν πιθανώς διάδρομος. Ἀπὸ τμήματα κονιαμάτων με λείψανα διαφόρων χρωμάτων συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ άψίδα, πιθανῶς καὶ ὁλόκληρη ἡ βασιλική, ἔφερε γραπτὸ διάκοσμο στὸ ἐσωτερικὸ της. Σχετικὰ μετὴν διάταξη τοῦ Ἰ. Βήματος δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα στοιχεῖα, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι περιοριζόταν μόνο στὸ χωρὸ τοῦ μεσαίου κλίτους.

Τὸ δάπεδο τοῦ μεσαίου κλίτους ἐκαλύπτετο με πολύχρωμα ψηφιδωτά (εἰ κ. 4). Οἱ ψηφίδες εἶναι μετρίου μεγέθους καὶ ἔχουν στερεωθεῖ σὲ ἰσχυρὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Τὸ δάπεδο χωριζόταν σὲ ὀρθογώνια διάχωρα με ταινίες. Στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε διάχωρος ποὺ κοσμεῖται με συμπλεκόμενους κύκλους, οἱ ὁποῖοι

Είκ. 5. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Α'. Νότιο κλίτος από Δ - Α.

σχηματίζουν τετράφυλλα⁷, ενώ τὸ δυτικὰ αὐτοῦ εὐρισκόμενο φέρει κόσμημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ συνεχόμενες φολίδες⁸.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτους 4.00 μ.) διατηρεῖ ὁλόκληρο τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων

του (εἰ κ. 5). Ἡ ἀνατολική του πλευρὰ καταλήγει σὲ εὐθεία. Τὸ δάπεδό του ἐκαλύπτετο ἐπίσης μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτὰ καλῆς τέχνης (εἰ κ. 6), τὰ ὁποῖα ἔχουν ὑποστῇ μεγάλες φθορὲς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τάφων ἐπάνω στὸ δάπεδο μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς Α' (εἰ κ. 7). Τὸ ψηφιδωτὸ κοσμεῖται μὲ διάφορα γεωμετρικά κοσμήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρί-

7. Σ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, I. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 31.

8. Ὁ.π. σ. 32.

νονται συμπλεκόμενοι κύκλοι, συνεχόμενες φολίδες κ.ά.

Το βόρειο κλίτος (πλάτους 4 μ.) δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο, ἐπειδὴ τμήμα του βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τοῦ παρακείμενου δρόμου, προβλέπεται ὅμως νὰ συνεχιστεῖ καὶ στὸ χῶρο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Τὸ δάπεδό του εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένο. Λείψανα τοῦ ἀρχικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποκαλύφθηκαν στὴ ΒΔ του γωνία. Μέσα σὲ διάχωρο, εἰκονίζεται πτηνὸ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἰσχυρῶς σχηματοποιημένο καὶ κινεῖται μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερά.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς βρίσκεται ὁ νάρθηκας (16.10 × 3.80 μ.), τὸ δάπεδο τοῦ ὁποῖου καλύπτεται μὲ τεμάχια ἀπὸ πήλινους ἀμφορεῖς⁹ καὶ χωρίζεται σὲ ὀρθογώνια διάχωρα (εἰκ. 8). Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὰ κλίτη τῆς βασιλικῆς μὲ τρεῖς θύρες. Διατηρεῖται ἡ θύρα ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτους 1.20 μ.), καθὼς καὶ στὸ νότιο (πλάτους 1.10 μ.). Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται ἄλλη θύρα (πλάτους 1.00 μ.), ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν πρόσβαση ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς αὐλῆς. Μπροστὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θύρα ὑπάρχει χτιστὴ κλίμακα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς βαθμίδες.

9. Λείψανα παλαιοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο καλύπτεται ἐπίσης μὲ τεμάχια ἀπὸ πήλινα ἀγγεῖα, τοποθετημένα ἔτσι, ὥστε νὰ σχηματίζεται κόσμημα, ποὺ μοιάζει μὲ « ψαροκόκκαλο » διατηροῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ ναῦδριο τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ κατὰ τὴ ΒΔ πλευρὰ του, στὴ θέση « Ἰαματικὸ » τῆς Κοινότητος Ψίνθου Ρόδου. Ἡ Ἀγία Τριάδα ἱδρύθηκε τὸ ἔτος 1407/8 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους παλαιοτέρου ναοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε χτιστεῖ στὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ἔχουν ἐντοιχιστεῖ στὸ ναὸ τῆς Ἀγ. Τριάδας. Στὰ δυτικὰ του καὶ σὲ βάθος 0,80 μ. ἀποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα ὑπῆρχαν διάφορα προσκτίσματα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς χῶροι, ποὺ τὸ δάπεδό τους βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς. Ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ βορειότερος (4.90 × 2.90 μ.) ἔφερε μία θύρα στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ὁ μεσαῖος χῶρος (6.55 × 2.90 μ.) φαίνεται νὰ εἶχε μία εἴσοδο στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ὁ τρίτος κατὰ σειρὰ χῶρος ἐμφανίζει τετράγωνη κάτοψη (πλευρᾶς 2.90 μ.) καὶ ἔχει ἰσχυρότερη τοιχοποιία. Πιθανῶς ἀποτελεῖ τὸν χῶρο τοῦ κλιμακοστασίου, γιὰ τὴν ἀνοδο στὸν γυναικωνίτη.

Δυτικὰ τῶν τριῶν αὐτῶν προσκτισμάτων ἀποκαλύφθηκε λιθόστρωτος δρόμος (πλάτους 1.50 μ.) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον. Στὴ ΝΔ γωνία τῆς βασιλικῆς ὁ δρόμος κάμπτεται πρὸς Ἀνατολὰς καὶ στὴ συνέχεια πρὸς Νότον, ὅπου δημιουργεῖται μία κλίμακα (εἰκ. 9), ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χτιστὲς λίθινες βαθμίδες (πλάτους 0.30/0.80 μ. καὶ ὕψους 0,15 μ.). Τμήμα ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο ἀποκαλύφθηκε νοτίως τῆς βασιλικῆς (πλάτους 1.25 - 3.50 μ.), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ σὲ μῆκος 8.50 μ.

Στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, στὸ μέσον τοῦ ὁποῖου εἶχε ἱδρυθεῖ ἡ βασιλική. Πρόκειται γιὰ οἰκίες, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν δωμάτια, ἀποθηκευτικούς καὶ βοηθητικούς χώρους, αὐλὴ, δεξαμενὴ ἢ πηγάδι, ἀγωγοὺς ἀποχετεύσεως κ.ά. Τὰ κτίσματα κεῖνται σὲ μεγάλου βάθους, σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς, ἐπειδὴ ὁ οἰκισμὸς ἔχει χτιστεῖ στίς παρυφές λόφου καὶ κατὰ τὴν ἀνέγερση τῶν οἰκιῶν καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν δρόμων ἀκολουθήθηκε ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Διαπι-

Είκ. 6. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Α'. Νότιο κλίτος, Ψηφιδωτό δάπεδο.

στάθηκε ή ύπαρξη περισσότερων οικόδο-
μικών φάσεων και επάλληλων στρωμάτων
επιχώσεως, από τὰ όποία συνάγεται ότι ό
χώρος κατοικήθηκε γιά μακρό χρονικό
διάστημα.

Μέσα και έξω από τó ναό της Παναγίας
διατηροϋνται πολλά μαρμάρινα αρχιτε-
κτονικά μέλη, τὰ όποία προέρχονται από
τή βασιλική Α'. Μεταξύ άλλων είναι πέντε

κορμοί από κυλινδρικούς, αρράβδωτους
κίονες, που φέρουν στη ράχη ανισοσκε-
λείς, ανάγλυφους σταυρούς, με κεραίες πε-
πλατυσμένες στα άκρα. Από αυτούς, οι
τέσσερεις στηρίζουν τὰ ενισχυτικά σφεν-
δόνια της καμάρας του ναού και ό πέμπτος
έχει τοποθετηθεί ως ανώφλιο στην είσοδο.
Επίσης, διατηροϋνται κιονόκρανα από
τούς κίονες τών κιονοστοιχιών, ένα μικρό

κορινθιάζον κιονόκρανο από τούς κίονες του κιβωρίου της Ἀγίας Τραπεζης, τμήμα Τραπεζης με υπερυψωμένο χεῖλος, τμήματα από τὸν στυλοβάτη τοῦ τέμπλου, τμήματα διαχωριστικῶν θωρακίων κ.ἄ.

Στὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔχει τοποθετηθεῖ μονόλιθος κολυμβήθρα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἡ ὁποία φέρει τὸ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ (ἔσωτ. διαστ. $0,92 \times 0,89 \times 0,50$ μ.). Τὸ βάθος της εἶναι $0,42$ μ.¹⁰. Στὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐγχάρακτη ἐπιγραφή:

+ ΥΠΕΡΙ ΕΥΧΙΣ ΚΕ ΩΤΗΡΙΑΣ ΩΝ ΥΔΕΝ
Ο ΘΕΟΣ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ +¹¹

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Α' ἀποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, προσανατολισμένοι καὶ σὲ ἐπαφή ὁ ἓνας μετὸν ἄλλον, οἱ ὁποῖοι περιεῖχαν ὁστὰ ἀπὸ πολυάριθμες ταφές. Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο ποὺ χώριζε τοὺς τάφους αὐτοὺς καὶ σὲ βάθος $0,65$ μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀποκαλύφθηκε χάλκινος σταυρὸς εὐλογίας (εἰ κ. 10) με πηλατυσμένες κεραῖες, οἱ ὁποῖες καταλήγουν σὲ σταγόνες (ὕψος $0,107$ μ., πλάτος $0,088$ καὶ πᾶχος $0,002$ μ.). Στὴν κύρια ὄψη τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος δεομένη, μπροστὰ της παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στήθος¹². Ἡ παράσταση ἔχει χαραχτεῖ στὴν

ἐπιφάνεια τοῦ σταυροῦ καὶ φαίνεται ἀρκετὰ πρωτόγονη, τόσο ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκφραση. Ἐπίσης, ἔχουν χαραχτεῖ τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα Α Ω καὶ ἡ ἐπιγραφή: « Ἴ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸς - Μ(ήτηρ) Χ(ριστοῦ) ». Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Παναγίας ὡς « Μητὸς τοῦ Χριστοῦ » ἦτοι « Χριστοτόκου » καὶ ὄχι ὡς « Θεοτόκου » κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ὑποδηλοῖ προφανῶς κύκλους Νεστοριανῶν ἢ νεστοριανιζόντων χριστιανῶν¹³. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ πολὺ ἔνworis διαδόθηκαν στὴ Ρόδο διάφορες χριστιανικὲς αἱρέσεις¹⁴. Ὁ σταυρὸς αὐτὸς εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 6ο αἰ.¹⁵.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο, τὴν τέχνη τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας, τὴν κεραμεικὴ, τὴν τέχνη ὀρισμένων κοσμημάτων καὶ τὰ νομίσματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ἡ βασιλικὴ Α' ἱδρύθηκε τὸν 5ο αἰ. καὶ καταστράφηκε στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., ἴσως ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 553/4 μ.Χ.¹⁶.

Βασιλικὴ Β'

Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς Α' καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., χτίστηκε ἡ βασιλικὴ Β', ἡ ὁποία κατέλαβε ὁλόκληρο τὸ μεσαῖο καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ βόρειο κλίτος τῆς παλαιότερης βασιλικῆς. Ἡ βασιλικὴ

10. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, τ. 6 (1948), σ. 39. Ἰ. Βολανάκης, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, σ. 129 - 130.

11. Ὁ τύπος « ὑπέρι » προέρχεται ἀπὸ τὴν πρόθεση ὑπὲρ καὶ περὶ.

12. A. Tschilingirov, Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, München 1979, σ. 30, 309, πίν. 13.

13. Β. Στεφανίδης, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1959, σ. 214 κέ.

14. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, τ. 6 (1948), σ. 4. Ἐμμ. Κωνσταντινίδης, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου, Ἀθῆναι 1968, σ. 33.

15. A. Effenberger, Spätantike und frühbyzantinische Silbergefäße aus der Staatlichen Ermitage Leningrad, Berlin 1978, σ. 117 - 119, εἰκ. 31, πίν. 12.

16. Ἰ. Βολανάκης, δ.π., σ. 116.

Είκ. 7. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Α'. Νότιο κλίτος, Ψηφιδωτό δάπεδο.

Είκ. 8. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Α'. Νάρθηκας.

Β' ἦτο ἐπίσης τρίκλιτη καὶ ἔφερε ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια. Τὸ κυρίως σῶμα της (ἔσωτ. διαστ. 15.40×10.00 μ.) ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ μεσαῖο (πλάτους 4.50 μ.) ἐπερατοῦτο σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (χορδῆς 2.50 καὶ βέλους 1.50 μ.). Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διατηρεῖται μαρμάρινος στυλοβάτης τέμπλου, ὁ ὁποῖος ἀνῆκει πιθανῶς

στὸ τέμπλο τῆς βασιλικῆς Β'. Περισσότερα στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴ διάταξη τοῦ Ἱ. Βήματος αὐτῆς, δὲν διατηροῦνται.

Τὸ νότιο κλίτος (πλάτους 2.20 μ.) καταλήγει ἐπίσης σὲ μία ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0,50 μ.). Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς ἔβαινε στὸ νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Α'.

Τὸ βόρειο κλίτος δὲν διατηρεῖται σὲ

Εικ. 9. Ρόδος - Μεσαναγρός. Βασιλική Α'. Κλίμακα στη ΝΔ. γωνία της βασιλικής.

ϊκανοποιητική κατάσταση. Φαίνεται ότι ήταν αντίστοιχο πρὸς τὸ νότιο. Ἡ ἀνατολική του πλευρά κατέληγε σὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0,50 μ.). Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει αἰσθητὴν ἀπόκλιση καὶ δὲν εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν ἀντίστοιχο νότιο (μῆκος ἀνατολικῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς βορείου κλίτους 2.20 καὶ δυτικῆς 2.80 μ.).

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς, ὑπῆρχε νάρθηκας (10.75×3.80 μ.), ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνοῦσε μὲ θύρες τόσο πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ὅσο καὶ μὲ τὸν ἔξω τῆς βασιλικῆς χώρο καὶ τὰ διάφορα προσκτίσματα. Σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση ὁ νάρθηκας χωρίστηκε μὲ τοίχους (πλάτους 0,75 μ.), χτισμένους ἀπὸ ἀργολιθοδομή, σὲ τρεῖς χώρους, ἰσοπλατεῖς πρὸς τὰ κλίτη. Σὲ προέκταση τοῦ νάρθηκα

Εικ. 10. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Α'. Σταυρός εύλογίας.

πρὸς Νότον ἔκειτο τετράγωνο διαμέρισμα (πλευρᾶς 3,80 μ.), στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει διπλή, χτιστὴ ἐστία¹⁷ καὶ στὸ δάπεδο χτιστός, ἀκάλυπτος

ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον.

Κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς βασιλικῆς αὐτῆς χωρίστηκε ὁ χώρος τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Α' σὲ δύο ἄνισα διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευαν ὡς προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς Β'. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ

17. Δ. Πάλλας, Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, σ. 106 καὶ 130 κέ.

πρὸς Ἀνατολὰς κείμενο διαμέρισμα (4,85 × 4,00 μ.) ἔφερε μία θύρα στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς τοῦ πλευρᾶς (πλάτους 1 μ.) τὸ μαρμάρινο κατώφλιο τῆς ὁποίας διατηρεῖται. Τὸ πρὸς Δυσμὰς κείμενο (10,60 × 4,00 μ.) ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ νότιο κλίτος τῆς δευτέρας βασιλικῆς μὲ ἄνοιγμα (πλάτους 1,20 μ.). Διάφορα προσκτίσματα βρίσκονταν ἐπίσης κατὰ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκα.

Ἡ βασιλικὴ Β' διατηρήθηκε μὲ μικρὲς ἀνακαινίσεις μέχρι τὸν 13ον αἰ., ὅποτε ἐρειπώθηκε καὶ στὴ θέση της κτίσθηκε ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πού κατέλαβε μόνο τὸν χώρο τοῦ μεσαίου κλίτους της καὶ ὁ ὁποῖος διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Ἱ. Βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἀποκαλύφθηκε κυκλικὴ κατασκευή, ἡ ὁποία ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθέτης. Πρόκειται γιὰ σκάμμα, μὲ ἄχτιστες τὶς πλευρὲς (διαμέτρου 0,50 καὶ βάθους 0,30 μ.), στὸ ὁποῖο

εἶχαν ἀποτεθεῖ πήλινα ὄστρακα, μέταλλινα σκεύη καὶ θραύσματα ἀπὸ ὑάλινα ἀντικείμενα. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν ὀστράκων ἐγινε συγκόλληση ὀρισμένων, τὰ ὁποῖα ἀπέδωσαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τρεῖς λοπάδες (εἰκ. 11) μὲ βάση, σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ κορμὸ καὶ ὑπερυψωμένα χεῖλη. Τὸ ὕψος αὐτῶν εἶναι 0,10 μ. περίπου καὶ ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους 0,20 μ. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ Ἁγία Ποτήρια¹⁸, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν τέλεση τῆς

18. Σ' αὐτὸ συνηγοροῦν τὰ ἐξῆς : (α) Τὸ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν τοποθετήθηκαν στὸν ἀποθέτη, στὸν χώρο τοῦ Ἱ. Βήματος καὶ δίπλα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα. (β) Ἀπὸ τὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο ἔχουν καὶ πού μοιάζει μὲ Ἁγία Ποτήρια βυζαντινῶν χρόνων, ὅπως εἰκονίζονται σὲ χειρόγραφα, τοιχογραφίες καὶ φορητὲς εἰκόνες, ἰδίως στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Γάμου στὴν Κανὰ. Πρβλ. L. Hadermann - Minguish, Kurbinovo II, Bruxelles 1975, εἰκ. 30.

Εἰκ. 11. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλικὴ Β'. Ἱ. Βῆμα, ἀποθέτης, Πήλινες λοπάδες.

Είκ. 12. Ρόδος - Μεσαναγρός, Βασιλική Β'. Καλυβίτης.

θείας Εὐχαριστίας καὶ πού μετὰ τὴ θραύση των τοποθετήθηκαν στὸν ἀποθήκη.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλύφθηκαν δεκάδες τάφων, σὲ διάφορα ἐπίπεδα, προερχόμενοι ἀπὸ διάφορες ἐποχές. Πρόκειται (1) γιὰ τάφους χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση στὶς πλευρές, πὺν καλύπτονται μὲ μεγάλες πῆλινες πλάκες καὶ ὀνομάζονται «καλυβίτες» ἀπὸ τὸ ἰδιάζον σχῆμα τὸ ὁποῖο παρουσιάζουν (εἰκ. 12)· (2) γιὰ ὀρθογώνιους λακκοειδεῖς τάφους, οἱ πλευρές τῶν ὁποίων εἶναι κτισμένες ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ καλύπτονται μὲ ἐγχώριες, ὀρθογωνίου σχήματος, ἀσβεστολιθικές πλάκες καί, τέλος, (3) γιὰ ἀπλές ταφές,

χωρὶς νὰ ἔχουν διαμορφωθεῖ οἱ πλευρές καὶ χωρὶς καλυπτῆριες πλάκες.

Οἱ τάφοι κατὰ κανόνα εἶναι προσανατολισμένοι. Οἱ περισσότεροι ἐστεροῦντο κτερισμάτων καὶ ὁ νεκρὸς ἐθάπτετο χωρὶς φέρετρο¹⁹, τυλιγμένος σὲ λευκὴ σινδόνα. Σὲ πολὺ λίγους τάφους ἀποκαλύφθηκαν κτερίσματα. Συνήθως πρόκειται γιὰ τάφους, ὅπου εἶχαν ἐνταφιασθεῖ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες

19. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὶς περιορισμένες διαστάσεις τῶν τάφων καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μεταλλίων καρδίων ἢ ὑπολειμμάτων ἀπανθρακωμένου ξύλου. Εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχίζεται μέχρι καὶ σήμερα, ἰδίως σὲ φτωχοὺς γεωργικοὺς οἰκισμοὺς.

ἐθάπτοντο μὲ τὰ κοσμήματά των. Μεταξὺ ἄλλων βρέθηκαν : δαχτυλίδια, ψέλλια, περίαπτα, ὄρμοι κ.ἄ. Ἀξιόλογο εἶναι περίαπτο ἀπὸ πρισματικοῦ σχήματος σάρδιο καὶ ἀσημένιο δέσιμο, μὲ δακτύλιο ἀναρτήσεως (εἰ κ. 13). Σὲ τάφο ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τεμάχιο ὀπτοπλίνθου, ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶχε χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή : « Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς Νικᾷ », ποὺ ἔχει ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα.

Ἡ ὑπαρξὴ τόσων τάφων ἔξω καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Παναγίας Μεσαναγροῦ, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χῶρος χρησίμευε ὡς Κοιμητήριον τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴν Παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴ, μέχρι καὶ τὸ 1950. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, καθὼς καὶ διάφορες διαδοχικὲς φάσεις, τίς ὁποῖες ἐμφανίζει ὁ ναός, φανερῶνουν ὅτι ἡ ζωὴ στὸν οἰκισμό συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ τουλάχιστον ἐποχὴ μέχρι σήμερα²⁰.

II. ΠΑΛΗΟΚΚΛΗΣΙΑ - ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ

(Σ χ. 2)

Βορειοδυτικὰ τοῦ Μεσαναγροῦ καὶ σὲ ἀπόσταση τριῶν χιλιομέτρων περίπου ἀπὸ αὐτόν, δεξιὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὴν Ἀρνίθα, στὶς παρυφῆς τοῦ ὑψώματος « Κουκουλιάρη » (ὕψους 563 μ.) καὶ στὴν τοποθεσίᾳ Παληοκκλησιὰ ἡ Ἁγία Βαρβάρα βρίσκονται παλαιὰ ἐρειπωμένα οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἐκαλύπτοντο ἀπὸ πυκνὴ ἄγρια βλάστηση (εἰ κ. 14).

Ὑστερα ἀπὸ πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἐπισημάνθηκε ὁ χῶρος καὶ

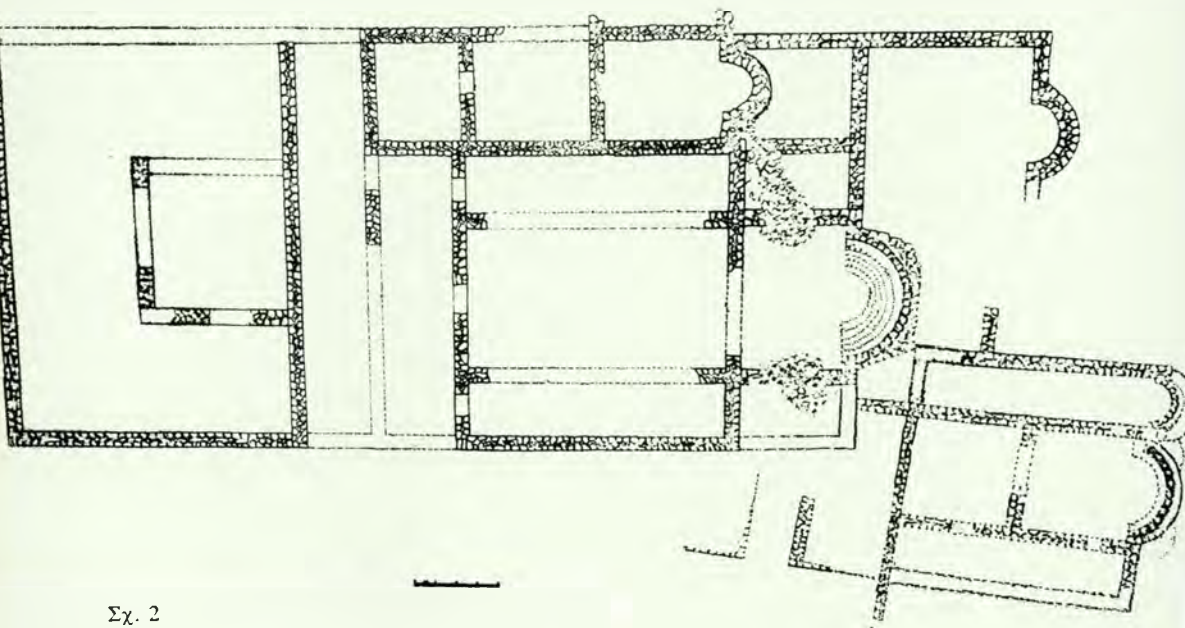
Εἰκ. 13. Ρόδος - Μεσαναγρός, Κοίμησις Θεοτόκου. Πρισματικὸ περίαπτο ἀπὸ σάρδιο.

στὴ συνέχεια καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ ἄγρια δέντρα καὶ τοὺς θάμνους (ἄγριοκυπάρισσα, χαρουπιές, πεῦκα, κουμαριές, σχοῖνα, θυμάρια, στοιβίδες κ.ἄ.) καὶ ἀποκαλύφθηκε σπουδαῖο παλαιοχριστιανικὸ συγκρότημα²¹, ποὺ περιλαμβάνει περισσότερα οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα κεῖνται σὲ ἐρείπια.

Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου βρίσκονται τὰ λείψανα μικρῶν διαστάσεων τρίκλιτης

20. Βλ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν διαπιστώθηκαν λείψανα ρωμαϊκοῦ κτίσματος, πιθανῶς δεξαμενῆς. Συνεπῶς, ἡ περιοχὴ κατοικεῖται καὶ κατὰ τὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ.

21. Ἄλλο γνωστὸ παλαιοχριστιανικὸ συγκρότημα ἐρειπωμένο κεῖται στὴ θέσιν Ἁγία Εἰρήνη τῆς περιοχῆς Ἀρνίθας Ρόδου καὶ σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θέσιν Παληοκκλησιὰ

Σχ. 2

βασιλικής (βασιλική Α'). Μετά την έρείπωσή τους χτίστηκε στη ΒΔ πλευρά της και στο κέντρο του χώρου μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική (βασιλική Β'), με αΐθριο στα δυτικά. Ύστερα από την καταστροφή αυτής, ιδρύθηκε στην ίδια θέση μικροτέρων διαστάσεων βασιλική, με προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά (βασιλική Γ').

Μεσαναγρού. Το συγκρότημα της 'Αγ. Ειρήνης περιλαμβάνει μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική (βασιλική Α'), με ήμικυκλικό σύνθρονο στην άψίδα του 'Ι. Βήματος. Βορείως του 'Ι. Βήματος κείται τετράκογχο μαρτύριο με πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα και νοτίως αυτού διακονικό, το οποίο έκαλύπτετο επίσης με ψηφιδωτά δάπε-

Βασιλική Α'

Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, με νάρθηκα στα δυτικά. Ο κύριος άξονας του οικοδομήματος βαίνει από ΒΔ προς ΝΑ, δηλ. εμφανίζει απόκλιση προς Ν. Το κυρίως σώμα της βασιλικής (έσωτ. διαστ. 10.50×10.00 μ.) χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Οί στυλοβάτες είναι χτισμένοι από άργολιθοδομή

δα. Στη νότια πλευρά της βασιλικής βρίσκεται το βαπτιστήριο. ΝΔ του βαπτιστηρίου κείται μικροτέρων διαστάσεων βασιλική, που χωριζόταν επίσης σε τρία κλίτη (βασιλική Β'). 'Α. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 32 - 35. 'Ι. Βολανάκης, δ.π., σ. 126 - 127. Γ. Μυλωνάς, Το Έργον της ΑΕ τό 1979, 'Αθήναι 1980, σ. 28 - 29.

Είκ. 14. Ρόδος - Μεσαναγρός, Παληοκκλησιά.
Γενική άποψη τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

(πλάτους 0,70 μ.) καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ διατηροῦνται κατὰ χώραν.

Τὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτους 4.70 μ.) ἀπολήγει σὲ μιὰ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (εἰς κ. 15) στὴν ἀνατολική του πλευρά (χορδῆς 3.65 καὶ βέλους 1.50 μ.), ἡ ὁποία ἐκαλύπτετο μὲ τεταρτοσφαίριο (πάχος τοίχου 0,90 μ.). Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτους 2.15 μ.) περατοῦται σὲ μίαν ἐπίσης ἡμικυκλικὴν ἀψίδα στὴν ἀνατολική του πλευρά (χορδῆς 1.80 καὶ βέλους 0,90 μ.), ἡ ὁποία φαίνεται νὰ προστέθηκε σὲ μία δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μνημείου. Τὸ νότιο κλίτος (πλάτους 2.15 μ.) δὲν φέρει ἀψίδα στὴν ἀνατολική πλευρά. Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς βασιλικῆς δὲν διατηρεῖται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση σὲ ὅλο

του τὸ μήκος. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὁ νάρθηκας (10.00 × 2,30 μ.).

ΝΔ τῆς βασιλικῆς διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη δρόμου (5,50 × 2,10 μ.), ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴν ἀνωφέρεια τοῦ ἐδάφους, ἔφερε λίθινες βαθμίδες καὶ ἐχρησίμευε γιὰ τὴν πρόσβαση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τὰ νότια.

Στὸ μέσον περίπου τοῦ μεσαίου κλίτους διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη διαχωριστικοῦ τοίχου (πάχους 0,65 μ.), ὁ ὁποῖος χτίστηκε πιθανῶς ἀργότερα, ὅταν ἡ βασιλικὴ εἶχε ἐρειπωθεῖ καὶ ἡ λατρεία περιορίστηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους, ὅπου δημιουργήθηκε μικρῶν διαστάσεων ναῦδριο (4.70 × 4.80 μ.).

Εικ. 15. Ρόδος - Μεσαναγρός, Παληοκκλησιά, Βασιλική Α'. 'Αψίδα 'Ι. Βήματος από Ν. πρὸς Β

Ἡ βασιλική Α' ἰδρύθηκε πιθανῶς στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., εἴτε πρὸς τιμὴν τάφου μάρτυρα²², εἴτε ὡς εὐκτήριο μοναστικῆς κοινότητος²³. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ βασιλική δὲν εὐρίσκετο μέσα ἢ κοντὰ σὲ οἰκισμό, ἄρα δὲν πρόκειται γιὰ

22. Ἄ. Φυτράκης, Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Ἀθῆναι 1955, σ. 28 καὶ σ. 48. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1962, σ. 69 κέ. Σωκράτης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Δ' 18, Migne P. G., τ. 67, στ. 504 : «... μαρτύριόν ἐστι λαμπρόν καὶ περιφανές, συνεχεῖς τε ἐν αὐτῷ συνάξεις ἐπιτελοῦνται διὰ τὴν τοῦ τόπου ἀγιότητα».

23. Β. Στεφανίδης, ὁ.π., σ. 153 κέ. K. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1905, σ. 171 - 175.

ἐνοριακὴ ἐκκλησία, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἄλλου σκοποῦ. Μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι δυνατόν νὰ δώσει στοιχεῖα, τὰ ὅποια θὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τοῦ σκοποῦ, γιὰ τὸν ὅποιο ἰδρύθηκε τὸ συγκρότημα αὐτό. Σὲ περίπτωσιν πού πρόκειται γιὰ τόπο λατρείας μάρτυρα, τὸ συγκρότημα τῆς Παληοκκλησιᾶς μοιάζει μὲ ἄλλα μεγάλα παλαιοχριστιανικὰ συγκροτήματα, ὅπως τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὴν ἔρημο τῆς Λιβύης²⁴, δυτικὰ τῆς Ἀλε-

24. K. M. Kaufmann, Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypter in der westalexandrinischen Wüste, Leipzig 1910. Τοῦ ἴδιου, Die heilige Stadt der Wüste, Kempten-München 1910, 1924.

Εἰκ. 16. Ρόδος - Μεσαναγρός, Παληοκκλησιά, Βασιλική Β'. Ἀψίδα Ἰ. Βήματος ἀπὸ Ν - Β.

ξάνδρειας, τοῦ Ἀγίου Συμεὼν τοῦ Στυλίτη στὸ Καλάτ-Σιμάν τῆς Συρίας²⁵ κ.ἄ. Σὲ περίπτωση πάλι ποὺ πρόκειται γιὰ μοναστικό κέντρο, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ θὰ συμβάλει στὴν διαφώτιση τῆς ἱστορίας τοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὴν Παλαιο-χριστιανικὴ ἐποχὴ στὴ περιοχὴ αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία ἐλάχιστα εἶναι γνωστὰ μέχρι σήμερα²⁶. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς Α' ἱδρύθηκε ἡ βασιλικὴ Β', ΒΔ τῆς πρώτης

καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ὥστε ἡ ΝΑ γωνία τῆς δεύτερης βασιλικῆς νὰ κεῖται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ νάρθηκος τῆς παλαιότερης.

Βασιλικὴ Β'

Ἀπὸ τὴν βασιλικὴ αὐτὴ ἐλάχιστα μόνο λείψανα εἶναι ὁρατὰ σήμερα. Ἀπὸ αὐτὰ συνάγεται ὅτι ἡ βασιλικὴ Β' ἦταν μεγάλων διαστάσεων, χωριζόταν σὲ τρία κλίτη,

στοιχεῖα. Ἀπὸ πλευρᾶς φιλολογικῶν πηγῶν δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτα, ἐπειδὴ οἱ χώρες τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦσαν ἀσήμαντὴ ἐπαρχία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Τὰ μεγάλα ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτιστικά κέντρα βρίσκονταν ἄλλοῦ.

25. Γ. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 260 - 262, εἰκ. 144. D. Krenker, Die Wallfahrtskirche des Symeon Stylites in Kalat-Sim'an. Ἐκδοση Πρωσσικῆς Ἀκαδημίας 1938.

26. Ἀπὸ πλευρᾶς μνημείων ἔχουμε πενιχρά

ήταν ξυλόστεγη και ἔφερε νάρθηκα και αἶθριο.

Ἀνατολικά τῆς ἀψίδας τοῦ Ἰ. Βήματος τῆς βασιλικῆς Γ' διατηροῦνται τὰ λείψανα μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, ἡ ὁποία ἀνῆκε στὴ βασιλικὴ Β'. Δυτικά δὲ τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Β' διατηρεῖται μεγάλο τρίστωο αἶθριο, εὐρύτερο τῆς τρίτης βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο ὁμως φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦντο και ἀπὸ αὐτὴν, ἀνῆκε ὁμως στὴ βασιλικὴ Β'.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ χτίστηκε πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση αὐξημένων λατρευτικῶν ἀναγκῶν και προϋποθέτει μεγάλη ἀκμὴ και οἰκονομικὴν ἀνεση. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ μνημείου ἀπὸ τοὺς σεισμούς, οἱ ὁποῖοι ἔπληξαν τὴν Δωδεκάνησο στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.²⁷, ἰδρύθηκε ἡ βασιλικὴ Γ', ἡ ὁποία ἦταν μικρότερη τῆς προηγούμενης.

Βασιλικὴ Γ'

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἔχει χτιστεῖ στὸν τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς (ἔσωτ. διαστ. 17.00×12.70 μ.) ἐχώριζετο μὲ κιονοστοιχίες, ποὺ ἔβαιναν σὲ χτιστὸ στυλοβάτη (πάχους $0,70$ μ.) σὲ τρία κλίτη.

Τὸ μεσαῖο κλίτος (πλάτους 6.30 μ.) φέρει μίαν ἀψίδα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (εἰκ. 16), ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική (χορδὴς $5,30$ και βέλους 2.60 μ.) και ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ (μῆκος πλαγίων πλευρῶν 2.80 και μεσαίας 4.80 μ.). Μέσα στὴν ἀψίδα (πάχος τοίχου $0,80/1.40$ μ.) περικλείεται ἡμικυκλικὸ σύνθρονο, πέντε ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ὁποῖου διακρίνονται.

27. Ἀ. Γαλανόπουλος, Ἡ σεισμικότης τῆς Δωδεκανήσου, Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις, τευχὸς 1 (1947), σ. 82.

Τὸ Ἰ. Βῆμα (6.30×4.50 μ.) ἐκτείνεται σὲ ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους. Διακρίνονται ἵχνη ἀπὸ τὸν χτιστὸ στυλοβάτη, ὁ ὁποῖος ἐχώριζε τὸ Ἰ. Βῆμα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς βασιλικῆς. Περισσότερες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ διάταξη τοῦ Ἰ. Βήματος δὲν εἶναι δυνατό νὰ γνωρίζουμε πρὸς τὸ παρόν, ἐπειδὴ ὁλόκληρο τὸ μνημεῖο καλύπτεται ἀπὸ μεγάλου πάχους ἐπίχωση, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πτώση τῆς στέγης και τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τῆς τοιχοποιίας.

Ἐξωτερικά, τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀψίδα τοῦ Ἰ. Βήματος τῆς μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης βασιλικῆς, μὲ ἐγκάρσιο κλίτος, ἐπίσης τρίκλιτο, νάρθηκα και αἶθριο, ἡ ὁποία ἀνασκάπτεται στὴν πόλη τῆς Ρόδου (οἰκόπεδο Χατζηανδρέου, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Χειμάρρας και Π. Μελά)²⁸. Ἐπίσης, ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποὺ βρίσκεται στὰ Κολύμπια-Ρόδου, ἔχει ἐξωτερικῶς τρίπλευρη ἀψίδα²⁹.

Τὸ βόρειο κλίτος (πλάτους 2.50 μ.) διατηρεῖ ὁλόκληρο τὸ περίγραμμά του. Σὲ καλὴ ὁπωσδήποτε κατάσταση διατηρεῖται και τὸ περίγραμμα τοῦ νοτίου κλίτους (πλάτους 2.50 μ.), μὲ ἐξαίρεση τὴ ΝΑ του γωνία.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν κλιτῶν σχηματίζονται ὀρθογώνια διαμερίσματα (4.50×2.50 μ.), τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύονται ὡς παστοφῶρια³⁰. Παρόμοια διαμερίσματα και

28. Ἡ. Κόλλιας, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Ρόδου, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 527. Τοῦ ιδίου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 552 - 555.

29. Ἰ. Βολανάκης, Ἡ εἰς Κολύμπια Ρόδου παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Ἀνακοίνωση στὸ Ἰ' Διεθνὲς Συνέδριον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980.

30. Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρόθεσις και τὸ διακονι-

στην ίδια θέση αποκαλύφθηκαν στην παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Κρανείου (Κόρινθος, βασιλική Β')³¹, καθώς ἐπίσης καὶ στὴ βασιλική Β' τῆς Νικοπόλεως τῆς Ἡπείρου³².

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς, ὑπάρχει νάρθηκας (12.70 × 3.25 μ.), ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ μεσαῖο κλίτος μὲ μία θύρα (πλάτους 1.20 μ.) καὶ μὲ τὰ πλάγια κλίτη μὲ θύρες (πλάτους 1.00 μ.). Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς βασιλικῆς ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Βόρεια τοῦ νάρθηκα, βρίσκεται ὀρθογώνιο διαμέρισμα (4.25 × 3.70 μ.), ποὺ ἀποτελοῦσε πιθανῶς «τὸν προαύλιον»³³ ἢ «ἐξώτερον οἶκον»³⁴ τοῦ βαπτίσματος. Ἀνατολικά τοῦ προαυλίου οἴκου, κεῖται δεῦτερο διαμέρισμα (5.10 × 4.25 μ.), τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται ὡς «ὁ ἐσώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος»³⁵ ἢ τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου. Στὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου θὰ εὐρίσκετο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος.

Ἀνατολικά τοῦ φωτιστηρίου ὑπάρχει τρίτο διαμέρισμα (5.10 × 4.25 μ.), ποὺ περατοῦνται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα στὴν ἀνατολική του πλευρά (χορδῆς 2,20

καὶ βέλους 1.35 μ.) καὶ ἐρμηνεύεται ὡς τὸ χρισμάριο³⁶. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ των μὲ θύρες (πλάτους 1 μ.), ἀσφαλῶς δὲ εὐρίσκοντο σὲ ἐπικοινωνία καὶ μὲ τὴν βασιλική³⁷.

Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ χρισμαρίου κεῖται διαμέρισμα (3.90 × 3.50 μ.) καὶ στὴ συνέχεια ἄλλο, μὲ τετράγωνη κάτοψη (πλευρᾶς 7.20 μ.), τὸ ὁποῖο φέρει μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολὰς (χορδῆς 2.50 καὶ βέλους 1.30 μ.). Δὲν εἶναι ὁρατὴ ἡ νότια του πλευρά, ἐπεὶδὴ καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχωση.

Ἡ βασιλική Γ' ἱδρύθηκε κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἐρειπώθηκε πιθανῶς ἀπὸ σεισμό ἢ ἀπὸ πειρατικὴ ἐπιδρομή³⁸, στὴ συνέχεια δὲ ἐγκαταλείφθηκε. Ἡ καλὴ διατήρηση τῶν ἐρειπίων ὁλοκλήρου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος ὀφείλεται στὸ ὅτι κεῖται μακριὰ ἀπὸ κατοικημένη περιοχὴ καὶ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό παρέμεινε ἀσύλητο.

Στὸ χῶρο τῶν ἐρειπίων διατηροῦνται πολλὰ τμήματα ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς:

κὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, Θεολογία, τ. 18 (1940), σ. 76 - 100.

31. Γ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, σ. 197 - 198, εἰκ. 30. Δ. Πάλλας, Ἀνάσκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1976, τ. Α' (1978), σ. 176 - 177, πίν. Β'.

32. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 200, εἰκ. 31 - 32. Τοῦ ἰδίου, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν. . ., ὁ.π., σ. 87, εἰκ. 3.

33. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις 1, 2. Ἔκδοσις Α. Piedagnel, Cyrille de Jérusalem, Cathéchèses mystagogiques, Sources Chrétiennes, τ. 126 (Paris 1966), σ. 84.

34. Αὐτόθι, σ. 102.

35. Αὐτόθι, σ. 104. Ἱ. Βολανάκης, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι

1976, σ. 3 κέ.

36. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Μυστ. Κατήχ. 3 Ι, ὁ.π., σ. 122 : «Καὶ ὑμῖν ὁμοίως ἀναβεβηκόσιν ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας τῶν ἱερῶν ναμάτων χρίσμα, τὸ ἀντίτυπον ὃ ἐχρίσθη Χριστός».

37. Οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὸ βάπτισμα, μετὰ τὸ πέρας τῆς κατηχήσεως εἰσέρχοντο ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ ἀπόταξη τοῦ Σατανᾶ καὶ ἡ σύνταξη πρὸς τὸν Χριστό. Στὴ συνέχεια ἐβαπτίζοντο στὸ φωτιστήριον, ἐχρίνοντο στὸ χρισμάριον καὶ ἀκολουθῶς μετέβαιναν στὴ βασιλική, ὅπου ἐτελεῖτο ἡ Θεία Λειτουργία καὶ οἱ νεοφώτιστοι ἐπικοινωνοῦσαν γιὰ πρώτη φορὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Ἱ. Βολανάκης ὁ.π., σ. 19 κέ.

38. Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, σ. 85 κέ.

Εικ. 17. Ρόδος - Μεσαναγρός, Παληοκκλησιά, Βάση Κίονα.

Εικ. 18. Ρόδος - Μεσαναγρός, Παληοκκλησιά, Κορμός κίονα.

(α') Βάση κυλινδρικού, ἀρράβδωτου κίονα, με κυμάτιο καὶ χωρὶς πλίνθο, μεγάλης διαμέτρου (εἰκ. 17). Προέρχεται ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς βασιλικῆς Γ'.

(β') Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικού, ἀρράβδωτου κίονα, με ἐλαφρὸ κυμάτιο στὴ βάση (εἰκ. 18).

(γ') Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικού, ἀρράβδωτου κίονα, με τόρμο στὴ ράχη, πὺλ ἐγινε σὲ δεύτερη χρῆση (εἰκ. 19).

(δ') Τμῆμα κορμοῦ κυλινδρικού, ἀρράβδωτου κίονα, στὴ ράχη τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἀνάγλυφος, ἀνισοσκελῆς σταυρός, με πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα κεραῖες.

(ε') Ἀπότμημα κορινθιάζοντος κιονοκράνου με κάλαθο καὶ φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας (εἰκ. 20).

(στ') Ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου, με ἀνάγλυφο διάκοσμο.

(ζ') Ἀπότμημα πεσσίσκου τετραγώνου διατομῆς, ὃ ὁποῖος ἔφερε στὴν κυρία ὄψη διάκοσμο ἀπὸ διπλὴ γλυφῇ. Προέρχεται ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου.

(η') Ἀποτμήματα διαχωριστικῶν θωρακίων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ τέμπλο.

Τὸ ἄγνωστο μέχρι σήμερα συγκρότημα στὴ θέση Παληοκκλησιά ἢ Ἀγία Βαρβάρα στὸν Μεσαναγρὸ-Ρόδου ἀποτελεῖ σπουδαιότατο παλαιοχριστιανικὸ σύνολο οἰκοδομημάτων, ἡ ἔρευνα τοῦ ὁποῖου θὰ προσφέρει νέα στοιχεῖα, σχετικὰ μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

FRÜHCHRISTLICHE BASILIKEN IN MESANAGROS - RHODOS

I. KOIMESIS THEOTOKOU

Im NW Teil der Insel Rhodos, 89 km von der Stadt Rhodos entfernt, liegt das Dorf Mesanagros. Am westlichen Dorfrand steht die Kirche Koimesis Theotokou (Marienschlaf). Es handelt sich um eine einschiffige Kirche, die eine halbzyklindrische Decke trägt. Sie wurde im 13. Jh. auf den Resten einer älteren Kirche gebaut (Basilika B), die ihrerseits auf den Ruinen einer frühchristlichen Basilika errichtet worden war (Basilika A).

Während der Restaurationsarbeiten der Koimesis - Kirche haben in ihrem Umkreis Ausgrabungen stattgefunden, welche die Reste der älteren Kirchen, die am gleichen Ort waren, ans Licht gebracht haben, wie auch eine große Zahl von Gräbern.

Basilika A

Es handelt sich um eine dreischiffige Basilika, die eine Holzdecke mit Ziegeln trug. Sie zeigt einen quadratischen Grundriß (innere Dimensionen $16,10 \times 16,10$ m.). Das Mittelschiff ist 6,90 m breit und hat an der Ostseite eine außen vierseitige Apsis. Diese umschloß ein halbkreisförmiges Synthronon. Die Nebenschiffe sind 4,00 m breit. Der Fußboden der Schiffe wurde mit farbigen Mosaiken bedeckt. Auf der Westseite liegt der Narthex ($16,10 \times 3,80$ m), dessen Fußboden aus kleinen Tonscherben bestand. Westlich des Narthex befinden sich verschiedene Nebengebäude.

Architektonische Marmorglieder, die aus der Basilika A stammen, sind in die

Koimesis - Kirche eingebaut. In der Kirche steht ein kreuzförmiges Taufbecken aus weißem Marmor (innere Dimensionen $0,92 \times 0,89 \times 0,50$ m), dessen oberer Rand folgende Inschrift trägt: "Für das Wohlergehen und die Erlösung derer, deren Namen Gott kennt".

Im Ostteil des südlichen Schiffes wurde unter einem Doppelgrab ein Kreuz aus Kupfer entdeckt. Auf seiner Vorderseite sind die Gottesmutter und Jesus Christus dargestellt. Neben ihnen befindet sich folgende Inschrift: "J(esu)s Ch(ristu)s - M(utte)r Ch(rist)i". Diese Basilika wurde im 5. Jh. gebaut und Mitte des 6. Jhs zerstört.

Basilika B

Nach der Zerstörung der Basilika A wurde an ihrer Stelle eine zweite Basilika gebaut. Sie war ebenfalls dreischiffig und trug eine Holzdecke mit Ziegeln. Sie zeigt einen rechteckigen Grundriß (innere Dimensionen $15,40 \times 10,00$ m). Das Mittelschiff ist 4,50 m breit und endet im Osten mit einer kreisförmigen Apsis. Die Nebenschiffe sind 2,20 m breit. Westlich der Kirche liegt der Narthex ($10,75 \times 3,80$ m).

Die Basilika wurde Ende des 6. /Anfang des 7. Jhs gebaut und bestand, bis im 13. Jh. an ihrer Stelle die heute existierende Kirche errichtet wurde.

An der SO Ecke des Altarraumes der Koimesis - Kirche wurde eine Konstruktion entdeckt, die als Ablage (ἀποθήκη) diente; sie enthielt Tonscherben, verbrauchte Metallgegenstände und Glasscherben. Aus den Tonscherben konnten drei Trinkgefäße zusammenge-

setzt werden, die zur Kommunion gedient haben können.

II. PALEOKKLESIA - HAGIA BARBARA

NW des Dorfes Mesanagros, in 3 km Entfernung, liegen die Ruinen eines frühchristlichen Baukomplexes. Er besteht aus folgende Bauten: (a) Aus einer kleinen dreischiffigen Kirche (Basilika A). (b) An der NW Seite der ersten Kirche befinden sich wenige Reste der Ruinen einer großen dreischiffigen Basilika mit Narthex und Atrium (Basilika B). (c) An der Stelle der zweiten Basilika wurde eine ebenfalls dreischiffige Basilika mit Annexräumen gebaut (Basilika C).

Basilika A

Es handelt sich um eine dreischiffige Basilika mit Holzdach. Sie zeigt einen fast quadratischen Grundriß (innere Dimensionen $10,50 \times 10,00$ m). Das Mittelschiff ist 4,70 m breit und endet mit einer halbkreisförmigen Apsis im Osten. Die Nebenschiffe sind 2,15 m breit. Westlich der Kirche liegt der rechteckige Narthex ($10,00 \times 2,30$ m).

Die Basilika wurde Anfang des 5. Jhs gebaut, entweder zur Ehre eines Märtyrers, oder sie diente als Kirche eines Klosters, weil sich in der Nähe des Baukomplexes keine Siedlung befand.

Basilika B

Sie wurde an der NW Seite der Basilika A nach deren Zerstörung gebaut. Die SO Ecke der zweiten Basilika ruhte auf der Nordseite des Narthex der ersten Kirche. Von dieser Basilika sind nur wenige Reste sichtbar. Daraus er-

gibt sich, daß es sich um eine dreischiffige, holzgedeckte Kirche von großen Ausmaßen mit Narthex und Atrium handelte.

Diese Basilika wurde wahrscheinlich Ende des 5. oder Anfang des 6. Jhs gebaut. Mitte des 6. Jhs wurde sie durch Erdbeben zerstört und an ihrer Stelle entstand die Basilika C.

Basilika C

Sie wurde nach dem einfachen hellenistischen Typ einer dreischiffigen holzgedeckten Basilika gebaut. Der Grundriß ist rechteckig ($17,00 \times 12,70$ m). Das Mittelschiff ist 6,30 m, die Nebenschiffe 2,50 m breit. Die Apsis des Mittelschiffes ist innen halbkreisförmig und außen dreiseitig, sie umschloß ein kreisförmiges Synthronon. Zu beiden Seiten des Altarraumes befanden sich rechteckige Räume ($4,50 \times 2,50$ m), die als Pastophorien interpretiert werden können. Westlich, an den Hauptteil der Basilika anschließend, liegt der Narthex ($12,70 \times 3,25$ m). An der nördlichen Seite der Basilika liegen verschiedene Nebenräume, unter diesen befindet sich wahrscheinlich das Baptisterium.

Die Basilika C wurde im 3. Viertel des 6. Jhs gebaut und wahrscheinlich durch Erdbeben oder Pirateneinfälle zerstört.

Diese bis heute unbekannten Basiliken von Paleokklesia-Hagia Barbara stellen einen wichtigen frühchristlichen Gebäudekomplex dar, dessen Erforschung unserer Kenntnis von der Entwicklung der christlichen Kunst und der Ortsgeschichte neue Elemente hinzufügen wird.

Dr. JOHANNES VOLANAKIS

ΧΑΛΚΙΝΗ ΟΙΝΟΧΟΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ

Ἡ τακτοποίηση γενικὰ τῶν χαλκῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ μεγάλο ἱερὸ τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας, πού βρίσκονται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, παράλληλα μὲ τὴν ταύτιση, τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς συντήρησής τους, ἔδωσε πρόσφατα στὸν ὑπογραφόμενον τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσῃ καὶ τὸ τμῆμα μιᾶς ἀρχαϊκῆς χάλκινης οἰνοχόης μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, πού ἔφερε ἀριθμὸ εὐρετηρίου τῆς Συλλογῆς τῶν Χαλκῶν 7948¹.

Ἡ οἰνοχόη εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα ἀρχαῖα τῆς Ὀλυμπίας πού φυλάσσονται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ τίς σημαντικὰς γερμανικὰς ἀνασκαφὰς τοῦ περασμένου αἵωνα. Βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία, ἴσως στὴν κοίτη τοῦ Κλαδέου ἢ

τοῦ Ἀλφειοῦ, καὶ ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια κάποιου παλαιοπώλῃ πουλήθηκε στὰ 1894 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία², ἀπὸ ὅπου μεταφέρθηκε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τὸ 1896. Ἔτυχε ὅμως νὰ μείνῃ ἀγνωστὴ καὶ ἀδημοσίευτὴ μέχρι σήμερα.

Ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ κομψὸ αὐτὸ χάλκινον ἀγγεῖο σώθηκε δυστυχῶς μόνο ὁ λαιμός, τὸ χεῖλος καὶ ἡ λαβή, ἀλλὰ ἤδη καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι χρήσιμα γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ τύπου τῆς οἰνοχόης. Ὁ παλαιὸς ὅμως κάτοχος τοῦ σκεύους θέλοντας, φαίνεται, νὰ αὐξήσῃ τὴν ἀξία καὶ τὸ τίμημα, πρόσθεσε στὸ ἀρχαῖον ἓνα σύγχρονον, ἄκομψον σῶμα, μὲ βάση ἀπὸ ὀρειχάλκινον ἔλασμα (εἰκ. 1). Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, βέβαια, ἀπογοητευτικὸ καὶ συνάμα καταστρεπτι-

1. Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ Γενικὸ Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Γρηγόριο Κωνσταντινόπουλο γιὰ τὴν ἀδεια δημοσίευσής τοῦ ἀρχαίου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ συνάδελφον δ. Α. Ἀνδρειωμένου, Ἐφο-

ρὸ Ἀρχαιοτήτων, γιὰ βιβλιογραφικὰς πληροφορίες πᾶνω στὸ θέμα.

2. Ἐφερε ἀρ. εὐρ. 1509 καὶ καταγράφηκε τὴν 8 Ἰουνίου 1894 στὴ Συλλογὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ δὲν περιλαμβάνεται στὸν Κατά-

Είκ. 1. Οίνοχόη 7948 (πρὶν ἀπὸ τῆ συντήρηση).

κό, ἀφοῦ τραυματίστηκε τὸ ἀρχαῖο : κόπηκε ὁ λαιμός, χρησιμοποιήθηκε κασσίτερος (καλαί) γιὰ τὴ συγκόλληση τῆς σπασμένης λαβῆς καὶ τὴν ἔνωσή της μὲ τὸ λαιμό καὶ λιμαρίστηκαν τὰ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ τὰ νέα χάλκινα καρφιά πού τοποθετήθηκαν.

Στὸ ἐργαστήριο συντήρησης τῶν χαλ-

λογο τῶν χαλκῶν τῆς Ἑταιρείας, πού δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν A. de Ridder τὸν ἴδιον χρόνον (1894).

κῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀκολουθήσαμε ἀντίστροφη διαδικασία καὶ ἀφαιρέσαμε ὅλες τὶς νεωτερικὲς προσθῆκες καὶ κολλήσεις (εἰ κ. 2). Τὸ ἀρχαῖο καθορίστηκε πρῶτα μηχανικά, μετὰ συγκολλήθηκε ξανά μὲ ἐποξικὴ κόλλα araldite καὶ τελικὰ ἐπικαλύφθηκε μὲ προστατευτικὸ στρώμα βερνικιοῦ κυτταρίνης (συντηρητῆς κ. Στ. Κασσανδρῆς). Τὸ ἀρχαῖο ἀπόκτησε τώρα, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά του, ἀρκετὴ ἀπὸ τὴν παλαιά του λάμψη καὶ θά

Εικ. 2. Οίνοχόη 7948
(κατά τη συντήρηση).

στολίσσει σύντομα τις νέες προθήκες του Ἐθνικοῦ Μουσείου με τὰ χάλκινα του Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας. Ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο τὸ ἴδιο σήμερα σώζεται μόνο τὸ πάνω μέρος, δηλαδή τὸ τρίλοβο χεῖλος καὶ ὁ λαιμός, σφυρηλατημένοι ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα χαλκοῦ (βρούντζου) (σώζ. ὕψος 0,048 μ.). Τὸ χεῖλος περιθέει περιχεῖλωμα, ἐνῶ ὁ λαιμός ἔχει κοπεῖ ὀριζόντια στὰ νεώτερα χρόνια καὶ κολληθεῖ με κασσίτερο (καλαί) στὴ σύγχρονη συμπλήρωσή του, πὺ ἀφαιρέ-

θηκε τώρα. Τὸ χεῖλος ἔχει ὑποστεῖ μιὰ μικρὴ στρέβλωση ἀπὸ χτύπημα κάτω ἀπὸ τὸ λοβὸ τῆς πρόχυσης καὶ ἔχει μιὰ ρωγμὴ πίσω. Με δύο μικρὰ καρφιά καὶ τὴν ἀνάλογη ὑποδοχὴ στὸ κάτω μέρος, προσαρμόζεται στὸ χεῖλος ἢ χυτὴ τοξωτὴ λαβὴ (εἰκ. 3).

Ἡ λαβὴ (συνολ. ὕψους 0,132 μ.) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κατακόρυφο τμῆμα, πὺ σώζει στὸ ἐσωτερικὸ του πυρόχωμα ἀπὸ τὴ χύτευση, τὴν πρόσφυση στὸ κάτω μέρος

Εικ. 3. Οίνοχόη 7948 (μετά τη συντήρηση).

πού έχει τὸ σχῆμα ἀνθεμίου καὶ τὰ δύο ὀριζόντια στελέχη, πὺ ἀγκαλιάζουν μέρος τοῦ χεῖλους τοῦ ἀγγείου πάνω (ἄνοιγμα λαβῆς 0,12 μ.).

Στὸ κέντρο τοῦ πάνω μέρους τῆς ἡ λαβὴ διακοσμεῖται μὲ μία ἰσχυρὰ ἀνάγλυφη κεφαλὴ λιονταριοῦ, πὺ βλέπει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σκεύους, ἐνῶ τὰ ἄκρα τῶν στελεχῶν καταλήγουν σὲ μικρὲς κεφαλὲς ζώων, πιθανότατα πιθήκων (εἰκ. 4). Στὴ ράχη τοῦ κατακόρυφου τμήματος διακρίνεται ἐγγάρακτη ζώνη ὧν, πὺ ἔχουν φθαρεῖ πολὺ, ἐξαιτίας προφανῶς τῆς μεγάλῃς χρήσης τοῦ ἀγγείου στὴν ἀρχαιότητα. Στὸ πλάγι, μὲ βαθιὰ χαρακτὰ γράμματα, ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (βλ. πὺ

κάτω). Ἡ χαίτη τοῦ λιονταριοῦ δηλώνεται μὲ ἀκτινωτὲς χαρακτὲς γραμμὲς πὺ περιβάλλουν τὸ κεφάλι, ἐνῶ τὸ τρίχωμα τοῦ σώματος τοῦ ζώου δηλώνεται στὴν κορυφὴ τῆς λαβῆς μὲ μικρὲς ὁμάδες χαρακτῶν κυματοειδῶν γραμμῶν.

Μία ζώνη ἀνάγλυφου ἀστραγάλου τονίζει τὴν ἔνωση τῆς κατακόρυφης λαβῆς μὲ τὴν ἀνθεωτὴ πρόσφυση. Τὸ ἀνθέμιο ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα μικρὰ πέταλα, πὺ ἐκφύονται ἀπὸ τὸ ἡμικυκλικὸ κέντρο, ἐνῶ οἱ δύο ἔλικες ἀπολήγουν σὲ σώματα φιδιῶν. Στὶς ἀπολήξεις αὐτὲς σώζονται οἱ ὅπες μὲ τὰ δύο μικρὰ χάλκινα καρφιά, πὺ προσήλωσαν τὴν πρόσφυση στὸ σῶμα τῆς οἰνοχόης (εἰκ. 5). Ἡ οἰνοχόη θὰ συμ-

Εικ. 4. Λεπτομέρεια
οινοχόης 7948.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια
οινοχόης 7948.

πληρωνόταν με μία ανεξάρτητη, χυτή βάση, πού θα ένωνόταν με κατάλληλη κόλληση. Για τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς οἰνοχόης μπορούμε νὰ παραβάλουμε ἓνα σύγχρονο καὶ παρόμοιο παράδειγμα ἀπὸ τὸ Trebenische της Ἀχρίδας³.

Γιὰ τὴν οἰνοχόη γενικὰ καὶ εἰδικότερα τὴ χάλκινη δὲν ὑπάρχει μία σύγχρονη μελέτη τυπολογικῆς κατάταξης, πού θὰ ἐπέτρεπε τὴ σύγκριση κάθε φορά τῶν τύπων καὶ τὴ διερεύνηση τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐπιμέρους στοιχείων μέσα στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς μορφῆς τοῦ σχήματος, στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ πέρα ἀπ' αὐτόν⁴. Μὲ τὴ μορφή τῆς τριφυλλόστομης οἰνοχόης με κεφαλὰς λιονταριῶν καὶ πιθήκων στὸ χεῖλος ἔχουν ἀσχοληθεῖ, παρεμπιπτόντως μόνο, ἐξετάζοντας συγγενικὰ θέματα, ὁ L. Brown στὸ συνθετικὸ ἔργο του *The Etruscan Lion* καὶ ἡ D. Kent Hill σὲ ἄρθρο της γιὰ τὰ ἀνθήμια με ἀπολήξεις φιδιῶν⁵. Ἀξιόλογη συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ τύπου θὰ ἀποτελέσει καὶ ἡ παράλληλη ἔρευνα τῶν σύγχρονων μιμήσεων τοῦ σκεύους σὲ πηλό. Μιὰ ἀκέραιη παρόμοια πῆλινη οἰνοχόη βρέθηκε στὴν Κάμιρο τῆς Ρόδου, τὸ ἄνω μέρος ἄλλης στὴν Κυρηναϊκὴ, ἐνῶ

θραύσματα ἐπισημάνθηκαν στὰ ἱερὰ τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Περαιχώρας, τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Σάμου⁶. Ἡ σύνταξη ὅμως ἐνὸς νέου πίνακα με ὅλα τὰ γνωστὰ μέχρι σήμερα παραδείγματα ἑλληνικῶν ἐργαστηρίων καὶ ἡ τυπολογικὴ καὶ χρονολογικὴ τους κατάταξη θὰ ξέφυγε ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παρουσίας τῆς οἰνοχόης ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀρκεστῶ μόνο στὴν ἀναφορὰ μερικῶν παρόμοιων χάλκινων λαβῶν, πού βρίσκονται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο:

(1) Λαβὴ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Παμίσου στὸν Ἀγ. Φλώρο Μεσσηνίας (ἀρ. εὔρ. X. 15280) Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα N. Valmin, ἀλλὰ διέφυγε τὴν προσοχὴ τῆς νεώτερης ἔρευνας⁷. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς λαβῆς — λείπει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο στελέχη — θὰ ἀνῆκε σὲ ἀρκετὰ μεγάλῃ οἰνοχόῃ, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἄνοιγμα στὸ πάνω μέρος (ἀρχικὸ περίπου 0,15 μ., σωζόμενο 0,095 μ.). Ἡ λαβὴ ἢ ἴδια ἦταν χυτὴ, περιέχει ἀκόμη τὸ πυρόχωμα τοῦ πυρήνα, ἀλλὰ σήμερα εἶναι σπασμένη καὶ δὲν σώζει πιά οὔτε τὴν πρόσφυση στὸ κάτω μέρος, πού θὰ ἦταν διακοσμημένη με ἀνθῆμιο (εἰκ. 6). Τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ εἶναι κάπως μυ-

3. B. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, (Berlin 1927) σ. 61-2, no 73, εἰκ. 64-7. Ἐπίσης, A. Κεραμόπουλος, Ἡ ἀρχαϊκὴ νεκρόπολις τοῦ Τρεμπένιστε, *ΑΕ* 1927-8, σ. 41 κέ. ἰδ. 81, σημ. 1, εἰκ. 39-40. Ἡ σφαιρικότητα τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀγγείου, εἰς βάρος τῆς κομψότητος τοῦ σχήματος, μοῦ δημιουργεῖ ἀμφιβολίες, γιὰ τὸ ἂν προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἑλληνικὸ ἐργαστήριον τοῦ Νότου.

4. Χρήσιμα πάντοτε τὰ ἀναφερόμενα γιὰ τὶς οἰνοχόες, στὸ παλαιὸ ἄρθρον τοῦ K. Neugebauer, στὰ *RM XXXVIII-XXXIX*, 1923-24, σ. 341 κέ.

5. L. Brown, *The Etruscan Lion* (Oxford 1960), σ. 126-7. D. Kent Hill, *Palmette with Snakes*, *Antike Kunst* 10, 1967, σ. 39-47, ἰδιαίτερα 43-4.

6. Κάμιρος : Clara Rhodos IV, 193 εἰκ. 208-9 — CVA Rodi I, πίν. 16:4.

Κυρηναϊκὴ : Boardman, *BSA* 61 (1966), 155 πίν. 32:2.

Ὀλυμπία : Kunze, *Ol. Ber.* III 21-22 εἰκ. 9 — M. Bock, *ÖJh.* 35 (1934) Beibl. 13-14.

Περαιχώρα : Perachora II (Oxford 1962), ἀρ. 4113, πίν. 159.

Σπάρτη : Droop, *Artemis Orthia*, 83 εἰκ. 65, ἰδίως 9.

Σάμος : E. Diehl, *AA* 1964, 598, ἀρ. 70, εἰκ. 49.

7. N. Valmin, *Swedish Messenia Expedition* (1938), σ. 448-9, πίν. XXXV, 8.

τερό καὶ προτεταμένο καὶ τὸ τρίχωμα τοῦ ζώου στὴν κορυφὴ τῆς λαβῆς δηλώνεται μὲ ἀκτινωτὲς βαθιὲς ἐγχαραῖξεις, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ, χαρακτὴ χωρίστρα. Ἡ λαβὴ δὲν ἔφερε διακοσμητικὰ χαρακτὰ στοιχεῖα στὸ κατακόρυφο μέρος της καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ πιθήκου εἶναι κάπως χονδροειδής. Ἡ οἰνοχόη, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ λαβή, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο τοπικὸ ἐπαρχιακὸ (μεσσηνιακὸ ;) ἐργαστήριο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

(2) Λαβὴ ἄγνωστου δυστυχῶς τόπου προέλευσης. Ἀδημοσίευτη (ἀρ. εὐρ. Χ. 17046). Λεῖπει τὸ κάτω τμήμα τοῦ κατακόρυφου μέρους, μαζὶ μὲ τὴν πρόσφυση ποὺ θὰ εἶχε τὴ μορφή ἀνθεμίου (εἰκ. 7). Στὸ ἐσωτερικὸ, σώζεται ἀκόμη τὸ πυρόχωμα ἀπὸ τὴ χύτευση. Διατηροῦνται καὶ τὰ δύο πλαγινὰ στελέχη, ποὺ καταλήγουν σὲ κεφαλὰς πιθήκων (ἄνοιγμα πλάτους 0,133 μ.) καὶ διακρίνονται οἱ θέσεις τῶν δύο καρφίων (σώζεται τὸ ἓνα) γιὰ τὴν προσήλωσή τους στὸ σκεῦος. Δύο λεπτὲς ἐγχαρακτερες γραμμὲς τονίζουν κατακόρυφα τὴ ράχη τῆς λαβῆς, ἐνῶ λεπτὲς ἐγχαραῖξεις δηλώνουν τὸ τρίχωμα τοῦ ζώου στὴν κορυφὴ τῆς λαβῆς. Ἡ οἰνοχόη, ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ λαβή, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο πελοποννησιακὸ ἐργαστήριο τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ., ἴσως λακωνικὸ.

(3) Λαβὴ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὐρ. Χ. 19911). Ἀνήκει στὰ εὑρήματα τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκρόπολης τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ εἶχαν ὅμως μείνει στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως μέχρι τὸ 1973, ὅποτε μεταφέρθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ἐνσωματώθηκαν στὸ ὑπόλοιπο ὑλικό, ποὺ φυλασσόταν ἤδη ἐκεῖ⁸. Ἡ κυρίως λαβή

εἶναι χυτή, συμπαγὲς καὶ λεπτή, ἀλλὰ δὲν σώζεται τὸ κάτω τμήμα μὲ τὴν πρόσφυση (ἄνθεμιο ;). Σώζονται τὰ δύο στελέχη (ἄνοιγμα πλ. 0,10) καὶ διακρίνονται τὰ δύο μικρὰ καρφία, ποὺ στερέωναν τὴ λαβὴ στὸ χεῖλος τοῦ σκεύους (εἰκ. 8). Δὲν εἶχε καμιὰ ἐγγάρακτη διακόσμηση καὶ οἱ κεφαλὰς τῶν ζώων (λιονταριοῦ καὶ πιθήκων) ἔχουν τὸ σχῆμα ἀπλῆς στρογγυλεμένης μάζας χαλκοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ μικρὴ λαβὴ τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἔχει κανένα ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς λαβῆς ἀπ' ὅπου προέρχεται, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπλουστευμένη μορφή, μιὰ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχικοῦ τύπου. Ἀγνωστο παραμένει, ἂν ἡ παραλλαγή αὐτὴ δημιουργήθηκε σὲ πελοποννησιακὸ ἢ σὲ ἀθηναϊκὸ ἐργαστήριο, πάντως χρονικὰ δὲν πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ.

Ἡ παραπάνω ἀνάλυση καὶ ἡ σύγκριση μὲ παρόμοια μᾶς φανερώνουν ὅτι ἡ οἰνοχόη τῆς Ὀλυμπίας εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραῖα καὶ ἁρμονικὰ παραδείγματα τοῦ τύπου της. Τὸ κεντρικὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ, μὲ τὴ χαίτη ἀκτινωτὰ διαταγμένη γύρω, ἔχει μιὰ ὁλοκληρωμένη ρεαλιστικὴ διατύπωση, ἐνῶ τὰ χαρακτὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς λαβῆς προσθέτουν κομψότητα καὶ καλαισθησία στὸ σύνολο. Τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ θυμίζει μιὰ ἄλλη ὁμορφὴ λαβὴ οἰνοχόης ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῆς Ἀθήνας (εἰκ. 9) ἀσφαλῶς καὶ αὐτὴ ἀπὸ πελοποννησιακὸ ἐργαστήριο τῶν ἰδίων χρόνων⁹. Ἡ μορφή τοῦ κεφαλιοῦ τῶν λαβῶν αὐτῶν θυμίζει μὲ τὴ σειρά της τὶς μαρμάρινες κυρίως λεον-

λος ΑΔ 1, 1915. Παράρτημα, σ. 23, εἰκ. 12. Γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ, Π. Καλλιγᾶς, ΑΑΑ VII, 1974, 99 κέ.

9. Ἀδημοσίευτη, ἀρ. εὐρ. Χ 16720. Θὰ δημοσιευτεῖ λεπτομερέστερα στὴ συνολικὴ παρουσίαση τῶν χαλκῶν τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ ἐτοιμάζω.

8. Γιὰ τμήματα λαβῶν οἰνοχοῶν, Κεραμόπουλ-

τοκέφαλες ύδρορρόες τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς, πού μαζί μέ τά σύγχρονα χάλκινα ἀγαλμάτια τῶν λιονταριῶν ἀποτελοῦν τά πρότυπα γιά συνθέσεις, ὅπως αὐτὲς τῶν οἰνοχοῶν. Ἐπίσης, τὸ ἀνθέμιο τῆς πρόσφυσης, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι κοινότοπο θέμα γιά τὴ μεταλλοτεχνία τῆς ἐποχῆς του, ἔχει ὅλη τὴ χυμώδη ζωντάνια, πού μᾶς δίνουν τὰ ἀρχαῖκά χάλκινα, πού προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας.

Τὸ θέμα τῶν μικρῶν κεφαλῶν τῶν πιθήκων εἶναι φανερό ὅτι ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση, ἀλλὰ ἤδη πιά τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχει καθιερωθεῖ στὴ θεματογραφία τῶν ἐλληνικῶν ἐργαστηρίων μεταλλοτεχνίας. Ἡ σχετικὰ βραχύβια παρουσία του ὅμως μᾶς δείχνει πὼς ὁ 5ος αἰώνας ἐγκατέλειψε σύντομα ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά θέματα, πού εἶχε ἐνστερνιστεῖ ἡ ἀρχαϊκὴ τέχνη.

Ἡ οἰνοχόη τῆς Ὀλυμπίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφή της, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ γιατί φέρει ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή, πού μᾶς φανερώνει ὅτι τὸ ἀγγεῖο ἦταν ἀνάθημα στὸν Ὀλύμπιο Δία ἀπὸ τοὺς Ἡλείους. Μὲ ὥραϊα χαρακτὰ γράμματα στὸ κατακόρυφο μέρος τῆς λαβῆς (σχεδ. 1) διαβάζουμε :

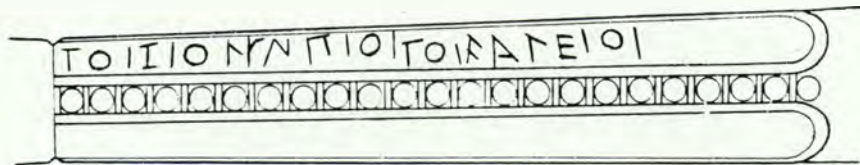
τοὶ Ζεὶ ολυνπιοὶ τοὶ φαλειοὶ

Σύντομη ἔρευνα στὰ χάλκινα εὑρήματα τῆς Ὀλυμπίας ἀποκάλυψε ὅτι ὑπάρχει μιὰ πανομοιότυπη ἐπιγραφή, χαραγμένη στὸ χεῖλος ἐνὸς σχεδὸν ἀκεραίου λέβητα, δημοσιευμένου πρὶν ἀπὸ χρόνια ἀπὸ τὸν E. Kunze¹⁰. Χρονολογικά, ἡ ἐπιγραφή τοῦ λέβητα τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., χρονολογία πού συμφωνεῖ καὶ μέ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ λέβητα, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰνοχόης¹¹.

Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τῶν δύο ἐπιγραφῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ συγχρονισμό, μᾶς ὁδηγεῖ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο συμπέρασμα : ὁ λέβητας, ἡ οἰνοχόη (ἴσως καὶ ἄλλα ἀγγεῖα πού χάθηκαν πιά) ἀποτελοῦσαν ἓνα σύνολο σκευῶν, σὲ σχέση μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ χρῆση, πού ἀφιερώθηκαν στὸ ἱερὸ μαζί καὶ συγχρόνως, ἀφοῦ χαράχτηκε πάνω σ' αὐτὰ ὁμοία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή. Ἡ σκευὴ αὐτὴ, ἐπίσημο ἀφιέρωμα τῆς πόλης τῶν Ἡλείων, θὰ ἦταν σὲ χρῆση μέσα στὸ ἱερὸ πιθανότατα γιά ἀρκετὰ χρόνια καὶ αὐτὸ θὰ δικαιολογοῦσε τὴ φθορὰ πού παρατηρεῖται στὴ λαβὴ τῆς οἰνοχόης, καὶ τὴ δεύτερη νεώτερη ἐπιγραφή στὸ χεῖλος τοῦ λέβητα, ἴσως ἀπὸ μιὰ μεταγενέ-

10. Μουσεῖο Ὀλυμπίας B. 458. Kunze, Olympia Bericht II (1938), 104 - 5, εἰκ. 65 - 6.

11. L. H. Jeffery, Local Scripts of Archaic Greece (Oxford 1961), σ. 219 - 20 ἀρ., 3.

Σχέδ. 1. Ἐπιγραφή λαβῆς οἰνοχόης 7948.

Εικ. 6. Λαβή οίνοχόης (ἀπὸ Ἱεροῦ Παμίσου).

Εικ. 7. Λαβή οίνοχόης 17046.

στερη ἀπογραφὴ τῶν σκευῶν τοῦ ἱεροῦ.

Ἄλλο ἓνα στοιχεῖο, ποὺ ἐνδιαφέρει γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τῶν χάλκινων αὐτῶν σκευῶν καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ βγεῖ συμπερασματικὰ ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπι-

γραφὴ, εἶναι ὁ τόπος τοῦ ἐργαστηρίου στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ ἡ κατασκευὴ τους. Ἦδη ὁ Kunze εἶχε διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἐνεπίγραφος λέβητας προερχόταν ἀπὸ ἡλειακὸ ἐργαστήριον. Ἡ

Είκ. 8. Λαβή οίνοχός (από 'Ακρόπολη 'Αθήνας).

ομάδα τῶν τριφυλόστομων οίνοχόων με τὰ διακοσμητικά κεφαλάκια τῶν πιθήκων, πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό ἑλληνικά ἐργαστήρια, ἔχει μιὰ παράδοξα μεγάλη διασπορά : ἀπό τὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας (τάφοι στὸ Trebenishte) μέχρι τὸ 'Ιδαῖο 'Αντρο τῆς Κρήτης· καὶ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Κυνουρία 'Αρκαδίας) μέχρι τὴν 'Ισπανία (περιοχὴ Σεβίλλης)¹². 'Απὸ τὶς ἐτρουσκικὲς μιμήσεις¹³ φαίνεται ὅτι τὸ θέμα ἔγινε γνωστὸ καὶ στὴν 'Ιταλία, ἴσως μέσα ἀπὸ πρωτότυπα ἀγγεῖα, πού ἔφταναν μέχρι ἐκεῖ ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς κεντρικῆς 'Ελλάδας. Μιὰ τέτοια οίνοχόη, ἑλληνικῆς προέλευσης, πρέπει νὰ ἦταν αὐτὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ λαβή, σήμερα στὸ Μουσεῖο

τοῦ Lecce¹⁴. Στὴ λαβὴ αὐτὴ, πάντως, ὑπάρχουν οἱ κεφαλῆς τῶν ζώων, ἀλλὰ τὸ ἀνθέμιο τῆς πρόσφυσης δὲν ἔχει ἀπολήξεις σὲ σχῆμα φιδιῶν, γεγονὸς πὺ ἐπισημαίνει τὴν ἐλευθερία τῶν καλλιτεχνῶν στὴν ἐπιλογή καὶ σύνθεση κάθε φορά τῶν ἐπιμέρους στοιχείων. Τὸ κέντρο παραγωγῆς τῆς ὁμάδας φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ Πελοπόννησος καὶ μάλιστα ἡ δυτικὴ, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μεσσηνία καὶ τὴν 'Ηλιδα. 'Ακόμη περισσότερο ἱσχυροποιεῖ τὴν ἀπόδοση, ἡ πιθανότητα ὅτι οἱ 'Ηλεῖοι θὰ ἀφιέρωναν στὸ 'Ιερὸ σκευὴ κατασκευασμένα σὲ ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς τους καὶ ὄχι εἰσηγμένα ἀπὸ ξένους τόπους, ὅπως ἡ Σπάρτη, ἡ Κόρινθος ἢ τὸ 'Αργος.

'Η γειτνίαση με τὸ μεγάλο 'Ιερὸ καὶ οἱ ἀνάγκες του εἶναι φυσικὸ νὰ ἐνθάρρυναν τὴν ἱδρυση καὶ ὑπαρξὴ ἐργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στὴν περιοχὴ τῆς 'Ηλιδας¹⁵. Πιὸ ἐκτεταμένη ἔρευνα ἴσως ἀποδείξει ὅτι σ' αὐτὰ τὰ ἐργαστήρια μπορούμε νὰ ἀπο-

12. 'Απὸ τὰ 8 ἑλληνικὰ παραδείγματα τοῦ κατὰ λόγου τῆς D. Kent Hill, τὸ ἀρ. 1 προέρχεται ἀπὸ τὸ Trebenishte, τὸ ἀρ. 2 ἀπὸ τὴ Σεβίλλη, τὸ ἀρ. 4 ἀπὸ τὴν Κυνουρία, τὸ ἀρ. 6 εἶναι ἀγορασμένο στὴν 'Αθήνα καὶ τὸ ἀρ. 7 βρέθηκε στὸ 'Ιδαῖο 'Αντρο. Τῶν ἀρ. 3, 5 καὶ 13 δὲν εἶναι γνωστοὶ οἱ τόποι προέλευσης.

13. 'Ο Brown καὶ ἡ Kent Hill ξεχωρίζουν τὶς μιμήσεις καὶ ἐπισημαίνουν τὶς διαφορὲς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ παραδείγματα (βλ. σημ. 5).

14. G. Delli Ponti, I Bronzi del Museo provinciale di Lecce (Lecce 1973) σ. 42, ἀρ. 64 πίν. 41.

15. 'Αξίες νὰ μνημονευθοῦν εἶναι οἱ ἰδιομορ-

δώσουμε καὶ πρωτότυπες συνθέσεις σὰν

φίες πὺν παρουσιάζει ἡ ὁμάδα τῶν χάλκινων ἡλει-
ακῶν ὑδριῶν. Τὰ θέματα αὐτὰ διαπραγματεύομαι
σὲ προσεχῇ δημοσίευση τῶν χάλκινων ὑδριῶν
τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

τὴν οἰνοχόη τῆς Ὀλυμπίας, πὺν ἔγιναν
τελικά πολὺ γνωστὲς καὶ γνώρισαν μεγά-
λη διάδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἔξω
ἀκόμη κι ἀπ' αὐτόν, στὰ τέλη τοῦ βου
αἵωνα.

Π. Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

A BRONZE OINOCHOE FROM OLYMPIA

The article deals with a part of a bronze trefoil oinochoe of the end of the 6th cent. B. C. (N. M. inv. no. 7948). Only the neck and the handle are preserved from this interesting vase, which was found in Olympia in 1894 and remained so far unpublished.

Two main points of interest may be noted:

(A) The handle bears an engraved dedicatory inscription of the Eleans to the Olympian Zeus. An identical inscription was engraved on the rim of a contemporary bronze lebes from Olympia, already published by Kunze. This fact may lead to the conclusion that the

two vases formed a set deposited simultaneously in the Sanctuary.

(B) The handle belongs to the type bearing on the upper part a lion's head between two terminals with heads of apes. This type is well spread in Greece and Etruria, but its origins are undictated. Now, considering the fact that quite a number of similar examples have been found in the Peloponnese, and as it is most likely that a public dedication of the Eleans would be a product of a local workshop and not an import, the original manufacture of this type of oinochoe may be attributed to a Western Peloponnesian workshop.

P. G. CALLIGAS

Εἰκ. 9. Λαβὴ οἰνοχόης 16720 (ἀπὸ Ἀκρόπολη Ἀθῆνας).

ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΡΙΣΑ

Κατά την έκσκαφή θεμελίων στο οικόπεδο Χρ. Παντοστοπούλου, στην οδό Κούμα 26 στη Λάρισα, ήρθαν στο φως το 1975 τέσσερις ἐνεπίγραφες στήλες τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων· οἱ στήλες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὰν οἰκοδομικὸ ὕλικό σὲ μεταγενέστερους τοίχους¹. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ ναοῦ τοῦ Κερδῶου Ἀπόλλωνος, στὸ ὁποῖο τοποθετοῦνταν τὰ διάφορα ψηφίσματα τῶν Λαρισαίων. Ἡ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Κερδῶου Ἀπόλλωνος δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ μὲ βεβαιότητα, ἀλλὰ ἀπὸ παλαιότερα εὐρήματα τοποθετεῖται στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ροῦζβελτ καὶ Παπακυριατζίη, κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς σημερινῆς Πλατείας Ταχυδρομείου². Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸ οἰκόπεδο Παντοστοπούλου ἀπέχει μόλις 140 μ. περίπου πρὸς τὰ βορειοανατολικά.

Ἐπειδὴ οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Παντοστοπούλου παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προσωπογραφία καὶ τὴν ἱστορία γενικὰ τῆς ἀρχαίας Λαρίσης κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρό-

νους, δίνουμε ἐδῶ μιὰ πρώτη παρουσίασή τους³.

Πρώτη ἐνεπίγραφη στήλη (εἰκ. 1). Εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ σώζεται μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα της, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κομμάτια. Σωζόμενο ὕψος 0,73 μ., πλάτος 0,38 καὶ πάχος 0,10 μ. Στὸ ἐπάνω ἄκρο της ἔχει ἀπλὴ ἐπίστεψη σὲ μορφὴ κυματίου. Εἶναι ἀπολεπισμένη στὴν ἀριστερὴ ἀκμὴ καὶ σὲ διάφορα ἄλλα σημεία τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειάς της:

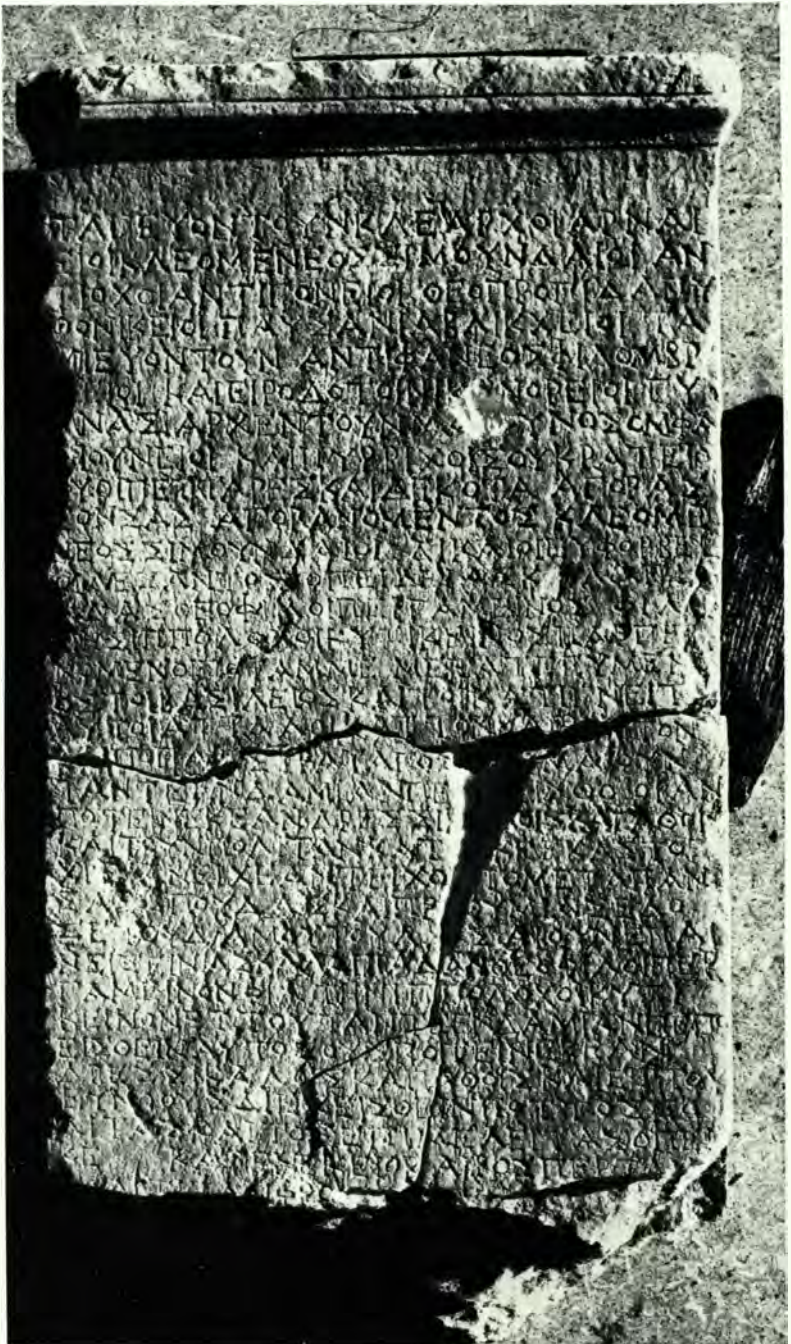
*Ταγενόντων Κλεόρχοι Ἀργαί-
εῖοι, Κλεομένεος Σιμωννδαῖοι, Ἀν-
τιόχοι Ἀντιγονεῖοι, Θεοπροπίδα Πυ-
θονικεῖοι, Πανσανία Βαικχείοι· τα-
5 μινόντων Ἀντιφάνεος Φιλομβρο-
[τ]εῖοι καὶ Εἰροδότοι Νικανορεῖοι, γυ-
[μ]νασιαρχέοντων Μά[κ]ρονος Ὀμφα-
[λ]ιοννεῖοι καὶ Πυρρίχοι Σουκρατεῖοι·
[Θ]ύοι πέτταρες καὶ δεκῶτα, ἀγορᾶς
10 ἑόνσας, ἀγορανομέntος Κλεομέ-
νεος Σιμωννδαῖοι, Δικαῖοι Εὐφορβεῖ-
[οι] λέξαντος· ὁπειδὴ Ἀσκ[α]λαπι[ά]-
δας Θεοφίλοι Περγαμεινός, Φιλ[ό]-
[τ]ης Ἱππολόχοι Κυζικεινὸς παργε[ι]-*

1. Χάρη στὴν ἔγκαιρη ἐπέμβαση τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Λαρίσης, κ. Παν. Προσμίτη, ἔγινε δυνατόν νὰ διασωθοῦν οἱ στήλες, μὲ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἐπισήμανσή τους. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ βλ. ΑΔ 30, 1975 : Χρονικά.

2. Βλ. ΠΑΕ 1955, σ. 147 - 150. Ἐπίσης Θ. Δ.

Ἀξενίδου, Ἡ Πελασγίς Λάρισα καὶ ἡ Ἀρχαία Θεσσαλία, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1949, σ. 166 κέ.

3. Εὐχαριστῶ τοὺς ἐπιγραφολόγους κκ. Β. Helly, H. Kramolisch καὶ G. Te Riele καὶ τὸν Λυκειάρχη κ. Κ. Τρυφερούλη γιὰ τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις τοὺς στὴ μελέτῃ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ οἰκοπέδου Παντοστοπούλου.

Εικ. 1. Τιμητικό ψήφισμα τῶν Λαρισαίων γιὰ δύο μέλη τῆς ἀκολουθίας τοῦ Εὐμένους Β΄ τῆς Περγᾶμου.

- 15 νόμενοι ποτ' ἄμμε μετά τε Εὐμέν[ε]-
 ος τοῖ βασιλείος καὶ τοῖ κατιγνέιτο[ι]
 αὐτοῖ Ἀττάλοι κατ τὸν καιρ[ό]ν τὸν
 καὶ Πόπλιος (σ)τραταγός [Ρου]μαῖον
 τάν τε ἐνδαμίαν πε[ποίη]νθο, οἶαν
 20 ποτείνεκε ἄνδρεςσι [καλ]οῖς κἀγαθοῖς,
 καὶ τοῦν πολιτᾶν, κατ[ό]κι κε ἕκαστος
 χο[εῖ]αν εἶχε, ἀντείχο[ν]το μετὰ πάν-
 σας σπουδᾶς καὶ προ[σ]θυμίας· ἔδο-
 ξε τοῦ δάμου τοῦ Λα[σ]σαίων ἐπαι-
 25 νείσειν Ἀσκαλαπιάδαν Θεοφίλου Περ-
 γαμεινόν, Φιλ[ό]την Ἴππολόχου Κυζι-
 κεινόν ἐτ τοῦ τάν τε ἐνδαμίαν πεπο-
 εῖσθιν αὐτὸς οὓς ποτείνεκε ἄν-
 δρεςσι καλοῖς κἀγαθοῖς καὶ ἐτ τοῦ
 30 εὐνόους διεκείσθιν πότ τὸς πο-
 λίτας· καὶ τὸς ἐπιμελειτάς, ὅπει
 κε vac. κατενέ[κ]ει ὁ καιρός, πέρ τᾶν
 [π]ολιτείαν προ[ν]τίσειν- - - -]

Μὲ τὸ παραπάνω ψήφισμά τους οἱ Λαρι-
 σαῖοι ἐπαινοῦν τὸν Ἀσκληπιάδην Θεοφί-
 λου ἀπὸ τὴν Πέργαμον καὶ τὸν Φιλότῃ Ἴπ-
 πολόχου ἀπὸ τὴν Κύζικον, οἱ ὅποιοι, ὡς
 μέλη τῆς ἀκολουθίας τοῦ Εὐμένους, εἶχαν
 ἐπισκεφθεῖ τὴ Λάρισα μὲ τὸν Εὐμένην καὶ
 τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ἀττάλου, συμπεριφέρθη-
 καν κατὰ τὴν παραμονὴν τους στὴν πόλιν,
 ὅπως ταιριάζει σὲ ἄνδρες «καλοὺς κἀγα-
 θούς», καὶ εἰσάκουσαν μὲ μεγάλη φροντί-
 δα καὶ προθυμία τὰ διάφορα ζητήματα τῶν
 πολιτῶν, σὲ ὅ,τι ὁ καθένας εἶχε ἀνάγκη.

Εἶναι προφανὴς ἡ μεγάλη σημασία τῆς
 ἱστορικῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία μᾶς
 πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ βασι-
 λέως Εὐμένους Β' καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του
 Ἀττάλου στὴ Λάρισα, οἱ ὅποιοι, ὅπως
 εἶναι γνωστό⁴, ἦρθαν στὴ Θεσσαλία κατὰ

τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Γ' Μακεδονικοῦ Πολέ-
 μου (171 π.Χ.). Κατὰ τὸν πόλεμον αὐτὸν
 ὁ βασιλεὺς τῆς Περγᾶμου Εὐμένης συνέ-
 πραξε μὲ τοὺς Ῥωμαίους ἐναντίον τοῦ Περ-
 σέως τῆς Μακεδονίας, ἐναντίον τοῦ ὁποίου
 εἶχαν ταχθεῖ καὶ οἱ Λαρισαῖοι. Γνωρίζουμε
 μάλιστα ὅτι ὁ Εὐμένης μὲ τὸν ἀδελφὸν του
 Ἀττάλον ἔλαβαν μέρος σὲ μία ἀπὸ τὶς πρῶ-
 τες μάχες τοῦ πολέμου, στὴ μάχη στὸ λόφο
 Καλλίνικο (Μάιος τοῦ 171 π.Χ.), ποὺ βρί-
 σκεται μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Λα-
 ρίσης⁵.

Γιὰ τὴν προσωπογραφία, τὴ σχετικὴ μὲ
 τὸν τιμώμενον Περγαμηνὸ Ἀσκληπιάδην,
 γιὸ τοῦ Θεοφίλου, γίνεται λόγος ἀναλυτικὰ
 παρακάτω (σ. 297 κέ.), στὴν ἐργασία τοῦ
 κ. Β. Helly «Grands dignitaires Attalides
 en Thessalie à l'époque de la 3e Guerre
 de Macédoine».

Τὸ ἄλλο τιμώμενον πρόσωπον τῆς ἀκο-
 λουθίας τοῦ Εὐμένους, ὁ Κυζικηνὸς Φιλό-
 της, γιὸς τοῦ Ἴππολόχου, δὲν φαίνεται νὰ
 εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Σχε-
 τικὰ μὲ τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς
 ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι ὁ γυμνασιαρχὸν Μά-
 κων, γιὸς τοῦ Ὀμφαλίωνος, εἶναι γνωστὸς
 καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές, ὅπως ἡ ἀναθη-
 ματικὴ ἐπιγραφή τῆς Λαρίσης IG IX 2 578
 καὶ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα τῶν Θευμακῶν
 IG IX 2 215. Πολὺ πιθανόν, πατέρα τοῦ
 προσώπου αὐτοῦ εἶναι ὁ Ὀμφαλίων Μά-
 κωνος, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῶν
 δωρητῶν γιὰ τὸ Γυμνάσιον τῆς Λαρίσης⁶·
 ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ χρονολογεῖται στὰ 185 -
 180 π.Χ.⁷.

5. Ὁ. π.

6. Θ. Δ. Ἀξενίδου, Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς
 ἀρχαίας Θεσσαλίας, Πλάτων 2, 1950, σ. 52 - 68
 καὶ 44 - 51.

7. H. Kramolisch, Bemerkungen zu einer Frei-
 lassungsurkunde aus Larisa. Zeitschrift für Papy-
 rologie und Epigraphie, 9, 1972, σ. 31 - 33.

4. Βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ.
 Ε', Ἀθήνα 1974, σ. 110.

Ὁ ταγὸς Κλέαρχος, γιὸς τοῦ Ἀρνία⁸, φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ μεγάλη καὶ ὀνομαστή οἰκογένεια τῆς Λαρίσης, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἐπανειλημμένα καὶ σὲ ἐπιγραφὰς μὲ στρατηγούς. Τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῆς οἰκογενείας δίνεται στὴν ἐργασία τοῦ H. Kramolisch γιὰ τοὺς στρατηγούς τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων⁹, ὅπου πρόκειται γιὰ τὸν Κλέαρχο II (πὺν χρονολογεῖται καὶ ἀπὸ ἀπελευθερωτικῆ ἐπιγραφῆ γύρω στὸ 171 π.Χ.).

Γιὰ τὸν στρατηγὸ Πόπλιο τῆς ἐπιγραφῆς μας εἶναι βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Πόπλιο Λικίνιο Κράσσο, πὺν ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ Γ' Μακεδονικοῦ πολέμου καὶ ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἀπὸ στρατηγὸς εἶχε γίνεи ὕπατος τὸ Νοέμβριο τοῦ 172 π.Χ.¹⁰.

8. Ὁ τύπος Ἀρναιεῖοι (στίχ. 1 - 2) θὰ μποροῦσε νὰ μεταγραφεῖ «γιὸς τοῦ Ἀρναίου», δεδομένου ὅτι εἶναι γνωστὴ οἰκογένεια Λαρισαίων ἀρχόντων τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα μὲ τὸ ὄνομα Ἀρναῖος (βλ. κατωτέρω, στὴν ὑπόσημ. 9, H. Kramolisch, Die Strategen des Thessalischen Bundes, σ. 29). Πλὴν ὅμως, ἐπεὶ δὲν μαρτυρεῖται Κλέαρχος στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τοῦ Ἀρναίου, ἐνῶ εἶναι πολὺ γνωστὸς ἕνας Κλέαρχος, γιὸς τοῦ Ἀρνία, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιγραφῆς μας, θεωροῦμε ὅτι ἔχουμε ἐδῶ πιθανὸν ἓνα λάθος τοῦ χαρακτῆ (Ἀρναιεῖοι ἀντὶ Ἀρναῖοι) καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφὰς Κλέαρχο, γιὸ τοῦ Ἀρνία (βλ. παρακάτω, ὑπόσημ. 9). Ἀλλωστε, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ μόνον λάθος τοῦ χαρακτῆ, γιατί φαίνεται ὅτι κάποιο λάθος ἔχει κάμει καὶ στὸ πατρώνυμο τοῦ πέμπτου ταγοῦ τῆς ἐπιγραφῆς μας: Βαικχεῖοι ἀντὶ Βακχεῖοι (στίχ. 4).

9. H. Kramolisch, Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der Römischen Republik, στὸ Demetrias II (Veröffentlicht von V. Milošić und D. Theodoris), Bonn 1978, σ. 26.

10. Βλ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Ε', Ἀθήνα 1974, σ. 108 - 110. Ἐπίσης, βλ. τὸ ὄνο-

Μπορεῖ λοιπὸν νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ ἐπιγραφὴ στὸ πρῶτο ἔτος τοῦ Γ' Μακεδονικοῦ πολέμου καὶ ἀκριβέστερα μερικὲς μέρες ἢ λίγες ἐβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη στὸν Καλλίνικο (Μάιος τοῦ 171 π.Χ.), ἀφοῦ ὁ μῆνας Θῦος, πὺν ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφῇ, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν Ἀπρίλιο - Μάιο τοῦ συγχρόνου ἡμερολογίου¹¹. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς διαφαίνονται καθαρὰ τὰ αἰσθήματα τῶν Λαρισαίων πρὸς τὸν Εὐμένη Β' τῆς Περγάμου καὶ τὴν ἀκολουθία του. Οἱ Λαρισαῖοι κατὰ τὸν Γ' Μακεδονικὸ πόλεμο, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχαν ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τῶν Ρωμαίων¹².

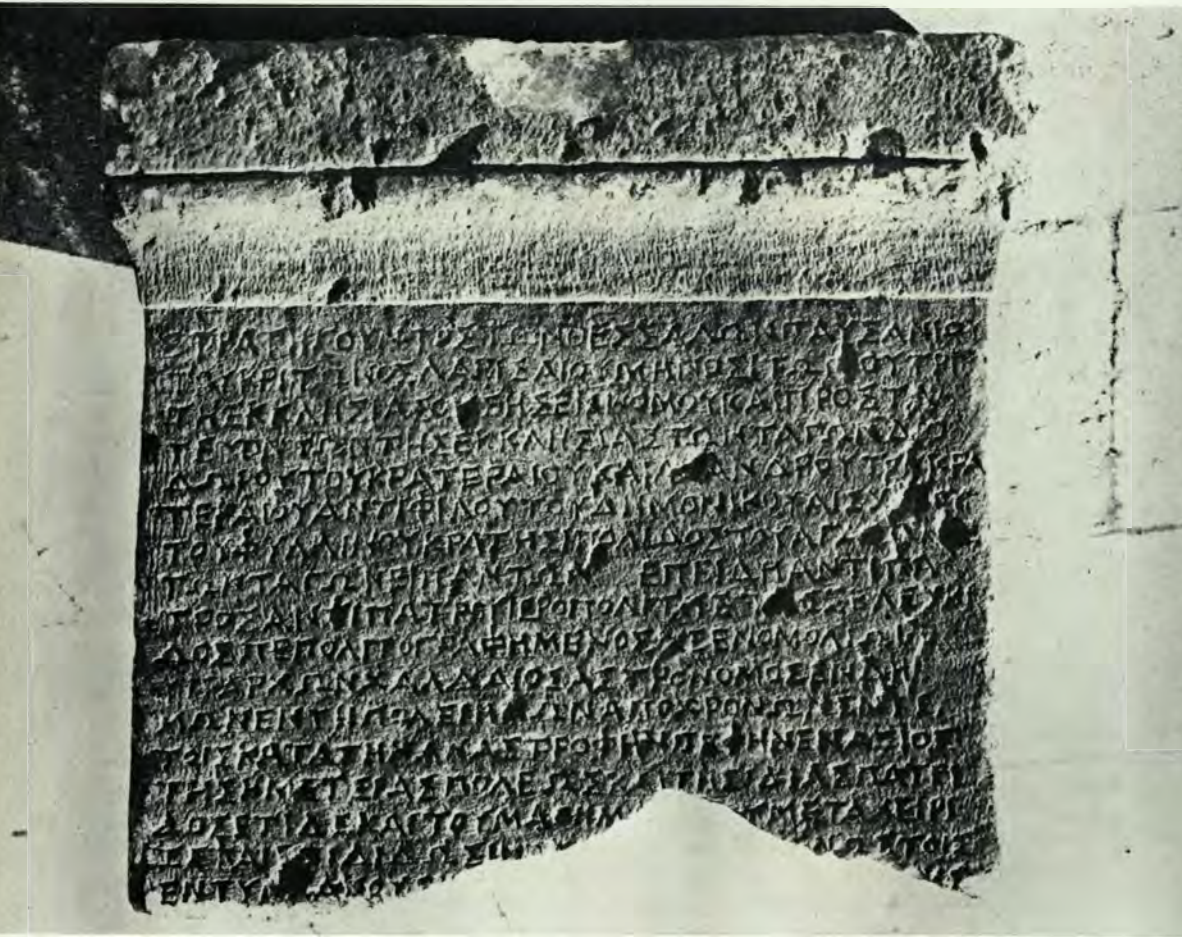
Δεύτερη ἐνεπίγραφη στήλη (εἰκ. 2, 3).

μα P. Licinius (Crassus) στὴ R. E. XIII, München 1972, σ. 286 - 287.

11. Ὁ μῆνας Θῦος εἶναι ὁ 9ος μῆνας τοῦ Θεσσαλικοῦ ἡμερολογίου, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει τὸ φθινόπωρο. Ἐπεὶ καὶ στίς ἐπιγραφὰς πὺν παρουσιάζονται στὴ συνέχεια μνημονεύονται ἐπανειλημμένα μῆνες τοῦ Θεσσαλικοῦ ἡμερολογίου, παραθέτουμε ἐδῶ τὰ δνόματα τῶν μηνῶν τοῦ Θεσσαλικοῦ ἡμερολογίου μὲ τὴ σειρά πὺν ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ καὶ μὲ πρόσφατες ἐργασίες (βλ. σχετικά καὶ A.E. Samuel, Greek and Roman Chronology, München 1972, σ. 83 - 86). Α' Ἐξάμηνος: (1) Ἰτάνιος (ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν Αὐγουστο/Σεπτέμβριο τοῦ συγχρόνου ἡμερολογίου), (2) Πάνημος (καὶ Πάναμμος), (3) Θεμιστίος, (4) Ἀγαγύλιος, (5) Ἑρμαῖος, (6) Ἀπολλώνιος.

Β' Ἐξάμηνος: (7) Λεσχανόριος (Φεβρουάριος/Μάρτιος), (8) Ἀφριος, (9) Θῦος (καὶ Θυῖος), (10) Ὁμολῶος (καὶ Ὁμολώιος), (11) Ἱπποδρόμιος καὶ (12) Φυλλικός.

12. Βλ. ἀναλυτικότερη παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ στὴν ἀνακοίνωσή μου «Δύο νέα ψηφίσματα ἀπὸ τὴ Λάρισα», στὰ Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν. πὺν ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν στὴ Λάρισα καὶ στὸ Βόλο στίς 17 - 21 Σεπτεμβρίου 1980 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

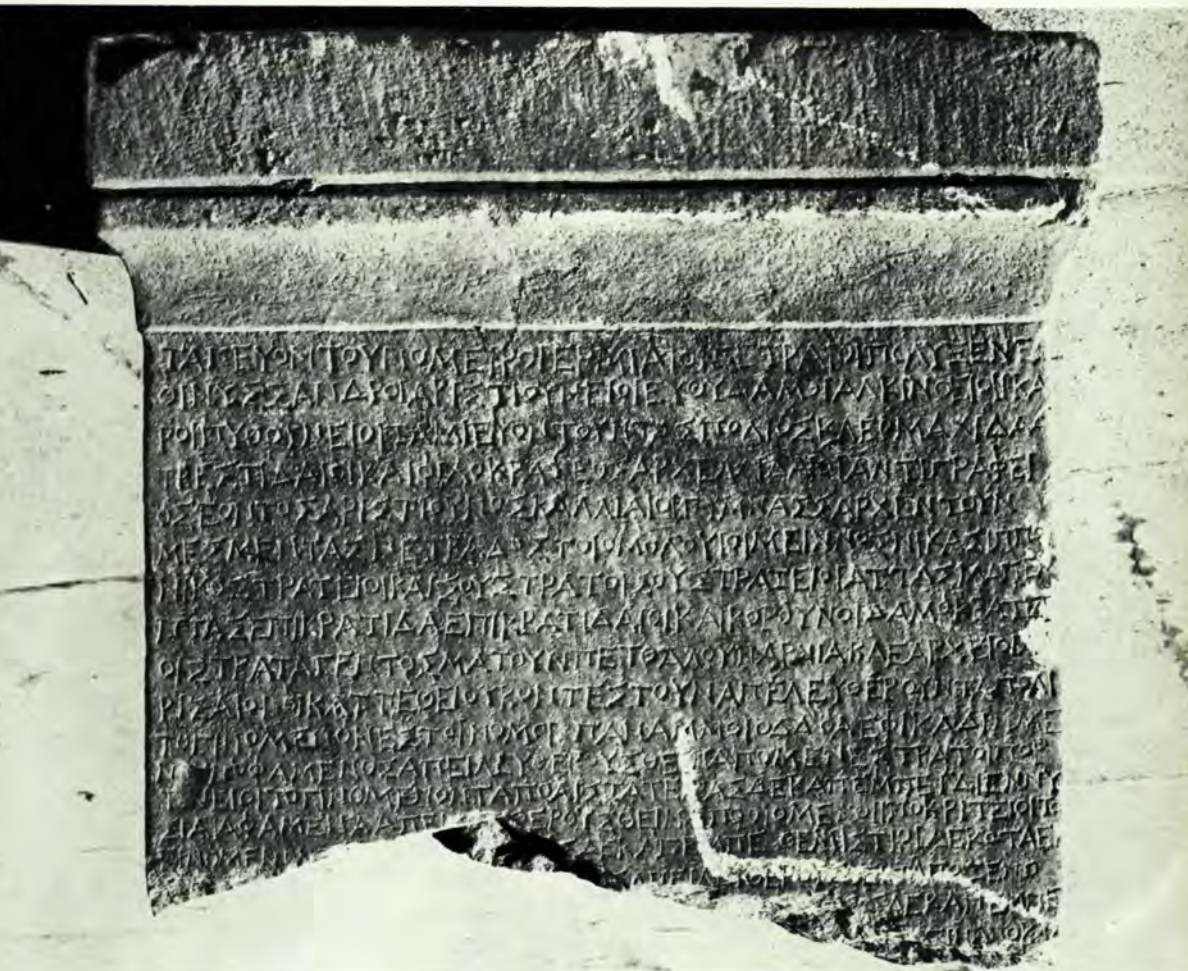

Εἰκ. 2. Τιμητικό ψήφισμα τῶν Λαρισαίων γιὰ ἓνα Χαλδαῖο ἀστρονόμο.

Εἶναι ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο καὶ σώζεται πλ. 0,45 καὶ πάχ. 0,12 μ. Ἐνέπιγραφες καὶ μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα της, ὕψ. 0,44 μ.· οἱ δύο πλατιεὲς πλευρὲς:

α' ὄψη (εἰκ. 2)

Στρατηγούντος τῶν Θεσσαλῶν Πανσανίου
 τοῦ Κρίτωνος Λαρισαίου· μηνὸς Ἰτων[ί]ου τρί-
 τη· ἐκκλησίας οὔσης ἐννόμου καὶ προστα-
 τευόντων τῆς ἐκκλησίας τῶν ταγῶν Διο-
 5 δώρου τοῦ Κρατεραίου καὶ Ἀ[σ]άνδρου τοῦ Κρα-
 τεραίου, Ἀντιφίλου τοῦ Δημονίκου, Αἰσχ[ύλ]ου
 τοῦ Φυλλίνου, Κρατησιπόλιδος τοῦ Ἀγάθων[ος]·
 τῶν ταγῶν εἰπάντων νας. Ἐπειδὴ Ἀντίπα-
 τρος Ἀντιπάτρου Ἱεροπολίτης τῆς Σελευκί-

Εἰκ. 3. Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τῆς Λάρισα (ὀπισθία ὀψὲς τῆς στήλης τῆς εἰκ. 2).

- 10 δος, πεπολιτογραφημένος [δὲ] ἐν Ὁμολίῳ
 ὑπάρχων Χαλδαῖος ἀστρονόμος, ἐνδη-
 μῶν ἐν τῇ πόλει ἡμῶν ἀπὸ χρόνων, ἐν τε
 τοῖς κατὰ τὴν ἀναστροφὴν πέφηνεν ἄξιος
 τῆς ἡμετέρας πόλεως καὶ τῆς ἰδίας πατρί-
 15 δος, ἔτι δὲ καὶ τοῦ μαθήμα[τος ο]ῦ μεταχειρί-
 ζεται [ἐπ]ιδίδωσιν [ἐαυτὸν- - -ε]ως τοῖς
 ἐντογχανοῦσι]ν- - - - -]!!! Γ

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ παραπάνω ἐπι-
 γραφή, μὲ τὴν ὁποία οἱ Λαρισαῖοι τιμοῦν
 τὸν Ἀντίπατρο, γιὸ τοῦ Ἀντιπάτρου, ὁ
 ὁποῖος ἦταν Χαλδαῖος ἀστρονόμος ἀπὸ

τὴν Ἱεράπολη (τῆς Συρίας;) καί, ὅπως
 φαίνεται, εἶχε μείνει πολλὰ χρόνια στὴ
 Λάρισα, προσφέροντας ὑπηρεσίες τῆς εἰ-
 δικότητάς του.

Ὁ ἀναφερόμενος στρατηγὸς τῶν Θεσσαλῶν Πausανίας, γιὸς τοῦ Κρίτωνος, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή. Εἶναι γνωστὸς ὅμως ἕνας ταγὸς ἀπὸ τῆς Λάρισας μὲ τὸ ὄνομα Κρίτων, γιὸς τοῦ Πausανία· ὁ ταγὸς αὐτὸς ἀναφέρεται σὲ ἕνα ψήφισμα γιὰ δύο ρήτορες ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Τρωάδος, ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.¹³, καὶ εἶναι πιθανὸν πατέρας τοῦ στρατηγοῦ τῆς ἐπιγραφ-

ῆς μας. Ἐπίσης, ἕνας στρατηγὸς τῶν Θεσσαλῶν μὲ ὄνομα Κρατεράιος, γιὸς τοῦ Διοδώρου, γνωστὸς ἀπὸ ἕνα ψήφισμα ἀπὸ τὸν Κραννῶνα, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 140 - 130 π.Χ.¹⁴, ἴσως εἶναι γιὸς τοῦ ταγοῦ τῆς ἐπιγραφῆς μας Διοδώρου τοῦ Κρατεραίου.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, ἡ ἐπιγραφή ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ, χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα.

β' ὄψη (εἰκ. 3)

- Ταγενόντων Ὁμείροι Ἑρμιαῖοι, Πετραῖοι Πολυξενε[ί]-
 οι, Νυσσάνδροι Ἀριστιοννεῖοι, Εὐθυδάμοι Ἀλκίνοεῖοι, Κα[ί]-
 ροι Πυθουνεῖοι, ταμιενόντων τὰς πόλεις Κλεομαχίδα Ἀ-
 τρεστιδαῖοι καὶ Φιλοκράτεος Ἀρχελαῖδαῖοι, ἀντιγραφεί-
 5 ος ἐόντος Ἀριστίωνος Καλλιαῖοι, γυμνασιαρχόντων
 μὲς μὲν τὰς πετράδος τοῖ Ὁμολονίοι μεινὸς Νικασίππο[ι]
 Νικοστρατεῖοι καὶ Σουστράτοι Σουστρατεῖοι, ἀτ τὰς μὰ πέμ-
 πτας Ἐπικρατίδα Ἐπικρατιδαῖοι καὶ Κορόνοι Λαμοκρατε[ί]-
 10 οἱ, στραταγέντος μὰ τοῦν Πετθαλοῦν Ἀρνία Κλεαρχεῖοι [Λα]-
 ρισαῖοι· οἱ καττεινιούκοντες τοῦν ἀπελευθέρουν τὰ πόλι
 τὸ γινόμενον ἐς τοῖ νόμοι· Πανάμμοι ὁδδῶ ἐφ' ἰκάδι νας. Μέν-
 ν[ο]ν δ' φάμενος ἀπειλευθερούσθην ἀπὸ Μενεστράτοι Πορ-
 τ[ι]νεῖοι τὸ γινόμενον τὰ πόλι στατε[ί]ρας δεκάπεμπε· Γ' Διεννυ-
 σία ἂ φασμένα ἀπει[λευ]θερούσθην ἀπὸ Θιομένοι Ἰπποκριτεῖοι τὸ
 15 γινόμενον τ[ᾶ] πόλι στατεῖρα]ς δεκάπεμπε· Θεμιστίοι δεκῶτα Ε[ί]-
 [- - - - - ὁ φάμενος] ἀπειλευθερούσθην ἀπὸ Ξενο-
 [- - - - - τὸ γινόμενον τὰ πόλι στατεῖρα]ς δεκάπεμπε·
 [- - - - - ὁ φάμενος ἀπειλευθερούσθ]ειν ἀπὸ Κα[λ]-

Ὁ στρατηγὸς Ἀρνίας, γιὸς τοῦ Κλεάρχου (στίχ. 9), ἀπὸ τῆς Λάρισας, εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφὴς τῆς Σκοτούσσης¹⁵ καὶ ἀνήκει στὴν ἐπιφανῆ Λαρισαϊκὴ οἰκογένεια τοῦ Κλεάρχου, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν (σ. 249)· πρόκειται γιὰ τὸν Ἀρνία II (136/135 π.Χ.) στὸ γενεαλογικὸ δένδρο

ποὺ δίνει ὁ Kramolisch στὴ σχετικὴ ἐργασία του¹⁶.

Ἀπὸ τὴν προσωπογραφία (τὸν Ἀρνία, γιὸ τοῦ Κλεάρχου), ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή, ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ, χρονολογεῖται γύρω στὸ 136/135 π.Χ.

Ὁ τύπος «καττεινιούκοντες» (στίχ.

13. Y. Béquignon, BCH 59, 1935, σ. 55, No 2, στίχ. 1.

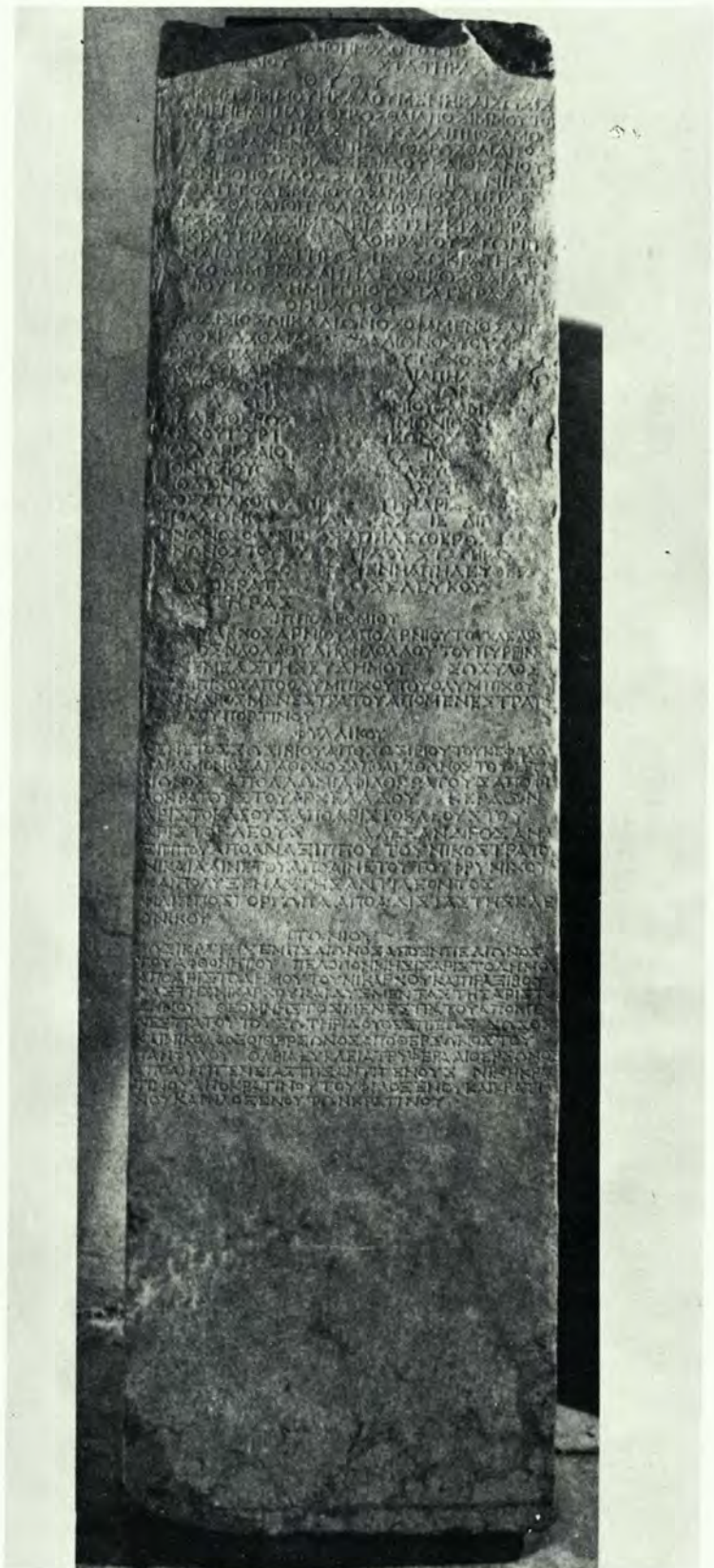
14. BCH 59, 1935, σ. 37, No 1, στίχ. 2 - 3.

15. Βλ. J. Pouilloux, BCH 79, 1955, σ. 446. Β, στίχ. 8 - 9. Βλ. ἐπίσης H. Kramolisch, Bemerkungen zu einer Freilassungsurkunde aus Larisa.

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie, 9, 1972, σ. 27 - 28.

16. Βλ. ὑπόσημ. 9.

Εἰκ. 4. Ἀπελευθερω-
τική ἐπιγραφὴ ἀπὸ
τῆς Λάρισα.

...ΑΤΤΟΗΡΟΧΟΙΟΥ ΤΟΥ
...ΑΙΟΥ ...ΤΑΤΗΡΑΣ
...ΟΥΟΥ
...ΙΟΥΝΕΙΜΜΟΥΗΚΑΛΟΤΜΟΝΗΕΛΙΝΟ...
...ΑΜΕΝΕΑΙΗΛΕΥΟ...ΘΑΙΑΠΟ...ΙΜΜΟΥΤΟΥ
...ΑΟΥ...ΤΑΤΗΡΑΣ...ΚΑΛΛΙΠΟ...ΑΜΟ...
...ΟΦΑΜΕΝΟ...ΑΙΗΛΕΥΟ...ΡΟ...ΘΑΙΑΠΟ...
...ΤΟΥΤΟΥ...ΑΟ...ΗΛΟΥ...ΑΙΟ...ΑΝΟΥ...
...ΝΙΚΟΠΟ...ΑΟ...ΤΑΤΗΡΑΣ...Η...ΝΗ...Α...
...Η...ΓΟ...Α...ΜΑ...ΟΥ...Α...Μ...ΝΟ...Α...Η...Α...Ε...
...Γ...Ο...ΘΑΙΑΠΟ...Η...ΓΟ...Α...ΜΑ...ΟΥ...ΟΥ...Α...Ο...ΡΑ...
...Υ...ΚΑ...Α...Α...Η...Μ...Ε...Α...Σ...Η...Κ...Α...Τ...Η...ΡΑ...
...Κ...Ρ...Α...Τ...ΡΑ...ΟΥ...Α...Α...Ο...Κ...Ρ...Α...Τ...ΟΥ...Α...Τ...Ο...Ν...Η...
...ΜΑ...ΟΥ...ΤΑΤΗΡΑΣ...Η...Α...Ο...Κ...Ρ...Α...Τ...Η...Σ...Ε...
...ΟΥ...Α...ΜΕ...ΝΟ...Α...Η...Η...Α...Ε...ΥΟ...Ρ...Ο...ΘΑ...ΙΑ...Π...Ο...
...ΟΥ...ΟΥ...Α...Η...Μ...Η...Τ...Ρ...ΟΥ...ΤΑΤΗΡΑΣ...Η...
...ΟΜΟΛΟΟΥ
...ΡΟ...Α...Π...Ο...Ν...Η...Κ...Α...Λ...Ι...Ο...Ν...Ο...Φ...Α...Μ...Ε...Ν...Ο...Σ...Α...Η...
...ΥΟ...Τ...Ρ...Ο...ΘΑ...ΙΑ...Π...Ο...Α...Λ...Ι...Ο...Ν...Ο...Σ...ΤΟΥ...Α...Ι...
...ΟΥ...ΟΥ...Α...Η...Μ...Η...Τ...Ρ...ΟΥ...ΤΑΤΗΡΑΣ...Η...

...ΟΥ...ΟΥ...Α...Η...Μ...Η...Τ...Ρ...ΟΥ...ΤΑΤΗΡΑΣ...Η...
...ΟΜΟΛΟΟΥ
...ΡΟ...Α...Π...Ο...Ν...Η...Κ...Α...Λ...Ι...Ο...Ν...Ο...Φ...Α...Μ...Ε...Ν...Ο...Σ...Α...Η...
...ΥΟ...Τ...Ρ...Ο...ΘΑ...ΙΑ...Π...Ο...Α...Λ...Ι...Ο...Ν...Ο...Σ...ΤΟΥ...Α...Ι...
...ΟΥ...Α...Τ...Η...Ρ...Α...Σ...Η...Α...Υ...Χ...Ο...Κ...Α...
...Ο...Α...Υ...Ν...Α...Ε...Α...Ι...Η...Η...Α...
...Α...Η...Ο...Ο...Α...Ε...Α...Μ...Ε...Ν...
...Α...Α...Ο...Ο...Α...Ν...Ο...Υ...Κ...Α...Μ...Ε...Ν...
...Η...Α...Ε...ΥΟ...Τ...Ρ...Ο...Α...Μ...Ο...Ν...Ι...Ο...Χ...
...Α...Ρ...Χ...ΟΥ...Τ...Υ...Ρ...Η...Ε...Ο...Ν...ΟΥ...
...ΟΥ...Α...Α...Ρ...Ι...Σ...Α...Ι...Ο...
...Ο...Ν...Υ...Ε...Ι...ΟΥ...Ο...
...Ο...Α...Ι...Ο...Ν...Υ...Α...Ε...Υ...
...Α...ΟΥ...Σ...Τ...Α...Κ...Ο...Ν...Α...Η...Ρ...Α...
...Α...Η...Ο...Α...Λ...Ο...Ν...Η...Σ...Α...Ι...Α...Ν...Α...Σ...Η...Α...Ι...Β...
...Η...Ρ...Ο...Ν...Ο...Σ...Ο...Φ...Α...Μ...Ε...Ν...Ο...Σ...Α...Η...Η...Α...Ε...ΥΟ...Τ...Ρ...Ο...Α...
...Η...Ο...Ν...Ο...Σ...Τ...ΟΥ...Α...Ι...Ο...Ν...Ο...Σ...ΤΑ...Υ...Τ...Α...Τ...Η...Ρ...Α...Σ...
...Α...Σ...Ο...Α...Α...Ζ...Ο...Α...Ε...Ν...Η...Η...Η...Η...Α...Ε...ΥΟ...Τ...Ρ...Ο...Α...
...Α...Τ...Ο...Ρ...Ρ...Α...Τ...Ε...Α...Ε...Α...Ε...Υ...Κ...ΟΥ...
...Α...Τ...Η...Ρ...Α...Σ...Η...

10) — ἀττικὸν «κατατεθεικότες» —, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἀπαντᾷ ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά καὶ προφανῶς σημαίνει «αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς ἀπελευθέρους οἱ ὅποιοι εἶχαν καταθέσει στὴν πόλιν τὸ ποσόν, πού προέβλεπε ὁ νόμος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους».

Τρίτη ἐνεπίγραφη στήλη (εἰκ. 4, 5α - δ). Μεγάλη στήλη, ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο, τῆς ὁποίας λείπει τὸ ἀνώτερο τμήμα. Εἶναι ἀπολεπισμένη σὲ μερικὰ σημεῖα στὶς ἀκμές της, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένα τμήματα τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφανείας της. ἔχει σωζόμενο ὕψος 1,65 μ., πλάτος : κάτω 0,48, ἄνω 0,42 καὶ πᾶχος : κάτω 0,19, πάνω 0,15 μ.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐκτενῆ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία πλουτίζει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν προσωπογραφία τῆς Λαρίσης στοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν ὀνομάτων, πού περιέχει. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἤδη γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Πρὶν ὅμως κάνουμε μερικές σύντομες παρατηρήσεις γιὰ τὴν προσωπογραφία, θὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἐπιγραφῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι προβληματικά ἐξαιτίας τῶν φθορῶν τῆς στήλης.

Τὸ ὄνομα στὸ τέλος τοῦ 10ου στίχου καὶ ἀρχὴ τοῦ 11ου μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ «Νικά[ρατο]ς» ἢ ἄλλο παρόμοιο· δὲν σώ-

----- [ιοι] -----
[ἀπηλευθερῶσθ]αι ἀπὸ Ἑροδότου τοῦ -----
[- - -ην]αίου vac. στατῆρας [ιέ'].

Θύον

- 5 [Ἑρμ]ιόνῃ Σίμμον, ἡ καλουμένη καὶ Σωσίς,
[ἡ φ]αμένη ἀπηλευθερῶσθαι ἀπὸ Σίμμον τοῦ
[. . φ]ίλου στατῆρας ιέ'. Κάλλιπος Ἀμω[μ]-
[ήτ]ον ὁ φάμενος ἀπηλευθερῶσθαι ἀπὸ Ἀ-
[μωμ]ήτον τοῦ Φιλοξενίδου καὶ Θεανῶ[ς]
10 [τῆ]ς Νικοπόλιδος στατῆρας ιέ'. Νίκαν-
[δρο]ς Πτολεμαίου ὁ φάμενος ἀπηλευ-
[θ]ερῶσθαι ἀπὸ Πτολεμαίου τοῦ Φιλοκρά-
[τ]ους καὶ Ἀλεξιμ[ε]γείας τῆς Κρατερά[ο]υ
[καὶ] Κρατεράου [καὶ Φ]ιλοκράτους τῶν Π[το]-
15 [λε]μαίου στατῆρας ιέ'. Σωκράτης Ἑ- -
- - ον ὁ φάμενος ἀπηλευθερῶσθαι ἀπὸ
- - - ίου τοῦ Δημητρίου στατῆρας ι[έ'].

Ὁμολόφον

- [Ἀφ]ροδίσιος Μικαλίωνος ὁ φάμενος ἀπη-
20 [λ]ευθερῶσθαι ἀπὸ Μικ[αλ]ίωνος τοῦ Δη[μη]-
[τ]ρίου στατῆρας ιέ'. Εὔτυχος κα[ί] - - -
[α] οἱ Θαναο[ρ]έτου οἱ φάμενοι ἀπηλ[ευθερ]ῶσ-
[θα]ν ἀπὸ Θανα[ορ]έτου τοῦ Δ[άμω]νος στατῆ-
[ρα]ς λ' vac. Ὠφ[- - - - - ω]νίου ὁ φάμενος
25 [ἀ]πηλευθερῶσθαι ἀπὸ Ἀμ[μω]νίου τ[οῦ] - - -
ἀρχον Γυρ[τ]ωνίου - - - /έωνος [τοῦ] - - -

- .ου Λαρισαίο[υ στατήρ]ας ιε' - - - - -
 [Δι]ονυσίου ὁ [φάμενος ἀπ]ηλευθ[ερω]σθαι]
 [ἀ]πὸ Διονυσίου τοῦ - - -]ουΣ - - -
 30 καθεστακότος προ[στί]την Ἀρισ[τ - - -]
 Ἀπολλωνίου[υ] στα[τή]ρας ιε'. Λιπ- - -
 [Ξ]ένωνος ὁ φάμενος ἀπηλευθερώσ[θαι ἀπὸ]
 [Ξ]ένωνος τοῦ Εὐ[κρά]τιδου στα[τ]ήρας [ιε']·
 . κασὼ Δάξο[υ ἡ] φ[α]μένη ἀπηλευθερ[ώσ]-
 35 [θαι] ἀπὸ Κρατε[- - - τή]ς Σελεύκου νας.
 [στα]τήρας ιε'.

Ἱπποδρομίου

- [Πολ]έμαρχος Ἀρνίου ἀπὸ Ἀρνίου τοῦ Κλεόρχ[ου]
 - - - - - ος Φιλολάου ἀπὸ Φιλολάου τοῦ Πυρρίνο[υ]
 40 [καὶ Ν]εμέας τῆς Εὐδήμου νας. Σώσυλος
 [Ῥ]ολυμπίχου ἀπὸ Ὀλυμπίχου τοῦ Ὀλυμπίχου·
 [Ῥ]ασ[ανδ]ρος Μενεστράτου ἀπὸ Μενεστράτου
 [τ]οῦ (τοῦ) Πορτίνου.

Φυλλικοῦ

- 45 [Ξ]έρετος Σωσιβίου ἀπὸ Σωσιβίου τοῦ Κεφάλου·
 [Π]αράμονος Ἀγάθωνος ἀπὸ Ἀγάθωνος τοῦ Ἐργα-
 [σ]ίωνος νας. Ἀπολλωνία Φιλοκράτους ἀπὸ Φι-
 λοκράτους τοῦ Ἀρχελάδου νας. Κέρδων
 Ἀριστοκλέους ἀπὸ Ἀριστοκλέους τοῦ
 50 Ἀριστοκλέους νας. Ἀλέξανδρος Ἀνα-
 ξίππου ἀπὸ Ἀναξίππου τοῦ Νικοστράτου·
 Νικαία Αἰνέτου ἀπὸ Αἰνέτου τοῦ Φρυνίχου
 καὶ Πολυξένας τῆς Ἀντιλέοντος νας.
 Φίλιππος Γοργώπα ἀπὸ Ἀδίστας τῆς Κλε-
 55 ονίκου.

Ἰωνίου

- Σωσικράτης Ἐνπεδίωνος ἀπὸ Ἐνπεδίωνος
 τοῦ Ἀφθονήτου νας. Πελοποννησις Ἀριστοδήμου
 ἀπὸ Ἀριστοδήμου τοῦ Νικάρχου καὶ Πραξιβού-
 60 λας τῆς Νικάρχου καὶ Δυσμέντας τῆς Ἀριστο-
 δήμου νας. Θεόμνηστος Μενεστράτου ἀπὸ Με-
 νεστράτου τοῦ Σωτηρίδου Θεσπιέως νας. Σῶσος
 καὶ Νικόλαος οἱ Θέρσωνος ἀπὸ Θέρσωνος τοῦ
 Πανφύλου νας. Ὀλβία, Εὐκλεία, Τρυφερά αἱ Θέρσωνος
 65 ἀπὸ Ἀντιγενείας τῆς Ἀντιγένους νας. Νίκη Κρα-
 τίνου ἀπὸ Κρατίνου τοῦ Φιλοξένου καὶ Κρατί-
 νου καὶ Φιλοξένου τῶν Κρατίνου.

ζονται αρκετά στοιχεία για μία πιό βέβαιη ανάγνωση.

Το κενό στο μέσον του στίχου 14 συμπληρώθηκε « Κρατεραίου [και Φ]ιλοκράτους », δηλαδή από τον Κράτερο και τον Φιλοκράτη (τους γιούς του Πτολεμαίου), διότι μετά το Υ του Κρατεραίου σώζεται το κάτω άκρο από την κάθετη κεραία του Κ· ή συμπλήρωση αυτή, άλλωστε, είναι πιό πιθανή και από τα συμφραζόμενα, από δ,τι θά ήταν ή συμπλήρωση « Κρατεραίου [του Φ]ιλοκράτους ».

Τα όνόματα «Θαυμα[έτου]» στο στίχο 22, «Θαυ[αρέτου του Δ]άμων[ος]» στο στίχο 23 και «['Αμ]ωνίου» στο στίχο 25 συμπληρώθηκαν έτσι απλώς σαν πιθανά, διότι δεν σώθηκε κανένα ίχνος από τα γράμματα, που είναι μέσα στις αγκύλες.

Το όνομα στην αρχή του στίχου 42 συμπληρώθηκε ως «['Ασ]ανδρος» σαν μία πιθανότητα· θά μπορούσε να ήταν και «[Εϋ]ανδρος» ή «[Νίκ]ανδρος» ή κάποιο άλλο. Υπάρχει πριν από το Α χώρος για δύο ή τρία γράμματα. Επίσης, το όνομα στο τέλος του στίχου 46 και την αρχή του 47 θά μπορούσε να συμπληρωθεί και «'Εργα[λ]ίωνος»· δεν σώζεται κανένα ίχνος από το γράμμα που συμπληρώσαμε.

Αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερα εδώ ή αλλαγή στο τυπικό της φρασεολογίας των απελευθερώσεων : μέχρι και το μήνα Όμολφο, ή μνεία της κάθε απελευθερώσεως είναι πιό έκτενης και περιλαμβάνει, κάθε φορά, μετά το όνομα του απελευθερουμένου, τη φράση « ό φάμενος (ή ή φαμένη) απηλευθερώσθαι από », ακολουθεί το όνομα του απελευθερωτού και στο τέλος αναγράφεται το ποσό σε στατήρες. Από το μήνα Ίπποδρόμιο και έξης απλώς αναφέρεται μόνον ό απελεύθερος, με το όνομά του και το όνομα του κυρίου του σαν πατρωνυμικό, και ακολουθεί μετά την πρόθεση

« από » το όνομα και πατρώνυμο του κυρίου, που τον απελευθέρωσε.

Άσυνήθιστη είναι ή θέση του μηνός Ίτωνίου στην επιγραφή αυτή σαν τελευταίου, ενώ θεωρείται ό πρώτος μήνας του θεσσαλικού ήμερολογίου¹⁷. Τελευταίος στη σειρά αναφέρεται ό Ίτώνιος και σε άλλη απελευθερωτική επιγραφή από τη Λάρισα, της ίδιας εποχής¹⁸.

Ό αναφερόμενος σ' αυτήν την επιγραφή «'Α[μώμ]ητος του Φιλοξενίδου» (στίχ. 8 - 9) φαίνεται ότι είναι το ίδιο πρόσωπο με τον αναφερόμενο στην επιγραφή IG IX 2, 535, στίχ. 6, σαν ένας από τους οδηγήσαντες ταύρο σε θυσία. Πιθανόν, γιός του είναι ό Φιλοξενίδας Αμωμήτου, που αναφέρεται στην τέταρτη ενεπίγραφη στήλη από το οικόπεδο Παντοστοπούλου (βλ. παρακάτω σ. 261, στίχ. 25 - 26 της επιγραφής). Ένας Αμώμητος Φιλοξενίδου αναφέρεται στην επιγραφή IG IX 2, 531, στίχ. 45 και 48, που χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ως νικητής σε τοπικούς αγώνες στην απαγγελία έπους (*ἐν κομίῳ ἐπικῶ*) και στο επίγραμμα (*ἐπιγράμνати*)· πιθανόν πρόκειται για έγγονό του Αμωμήτου της επιγραφής μας.

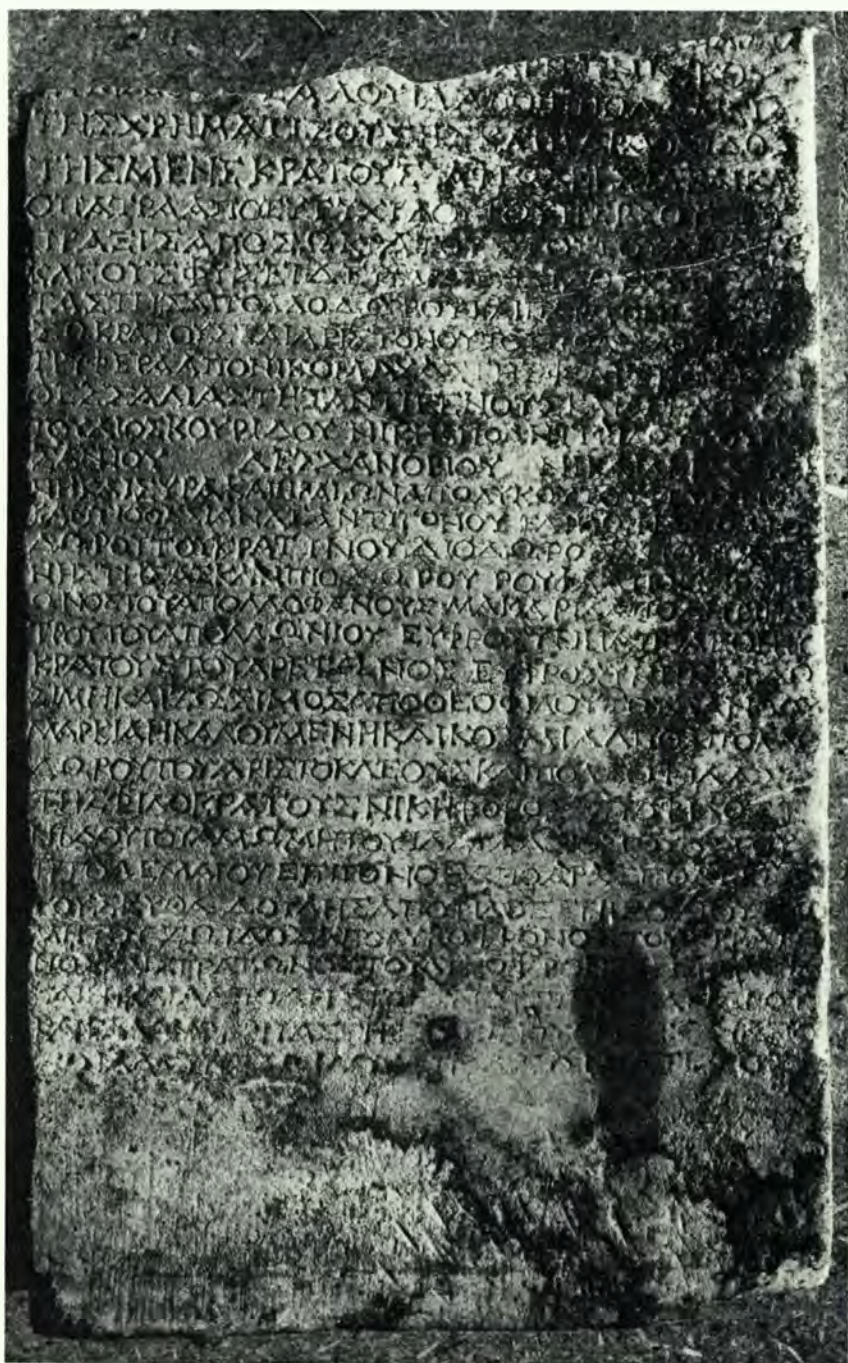
Ό Άρνίας Κλεάρχου (στίχ. 38) ανήκει στη μεγάλη Λαρισαϊκή οικογένεια, που αναφέραμε και παραπάνω (σ. 249 - 252). Ό Άρνίας της επιγραφής μας φαίνεται ότι συμπίπτει με τον Άρνία ΙΙΙ (αρχές του Ιου π.Χ. αί.) στο γενεαλογικό δένδρο της οικογενείας, που δίνει ό Kramolisch¹⁹.

Ό Άριστοκλής του Άριστοκλέους

17. Βλ. ύποσημ. 11.

18. Βλ. ΑΔ 29, 1973 - 74: Χρονικά, σ. 580. Επίσης, ως τελευταίος μήνας του έτους αναφέρεται ό Ίτώνιος και στη Σκοτούσα (βλ. Η. Kramolisch, δ.π., ύποσημ. 9, σ. 7, ύποσημ. 2).

19. Βλ. ύποσημ. 9.

Εικ. 6. Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τῆς Λάρισας.

(στίχ. 49 - 50) πρέπει επίσης νά ἀνήκει σὲ γνωστὴ οἰκογένεια τῆς Λαρίσης (Ἄρναϊος), τῆς ὁποίας τὸ γενεαλογικὸ δένδρο δίνει ἐπίσης ὁ Kramolisch στὴ σχετικὴ ἐργασία του²⁰.

Ὁ Ἀριστόδημος τοῦ Νικάρχου (στίχ. 59) φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν ἱερέα (*λειτοργέοντα*) τῆς ἐπιγραφῆς IG IX 2,536, στίχ. 10 - 11, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν 1ο π.Χ. αἰώνα.

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς μᾶς βοηθᾷ ἀποτελεσματικὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀπελευθερωτῆς, ὁ Φιλοκράτης Ἀρχελάδου (στίχ. 47 - 48), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν στρατηγὸν, ποὺ ἀναφέρεται στίς ἐπιγραφὰς IG IX 2,206 Ια (στίχ. 1 - 2), ἀπὸ τῆ Μελίταια, καὶ IG IX 2,463 (στίχ. 1 - 2), ἀπὸ τὸν Κραννώ-

να· στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφὰς ἀναφέρεται ὡς Φιλοκράτης Ἀρχελαΐδα καὶ στὴ δεύτερη ὡς Φιλοκράτης Ἀρχελάδου. Ὁ στρατηγὸς αὐτὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Kramolisch στοὺς πρὸ τοῦ 80 π.Χ. χρόνου²¹. Ἐτσι, ἡ ἐπιγραφὴ μᾶς μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

Τέταρτη ἐνεπίγραφη στήλη (εἰ κ. 6).
Εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ λείπει τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς. Εἶναι ἀπολεπισμένη σὲ ὀρισμένα σημεῖα στίς ἀκμὲς τῆς καὶ λίγο φθαρμένη σὲ μερικὰ τμήματα τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφανείας τῆς, ἰδίως στοὺς τελευταίους στίχους. Σωζόμενον ὕψος 0,70 μ., πλάτος 0,44 μ. καὶ πάχος 0,18 μ.

----- A -----

----- [Π]αρμενίσκου

---- Σαλονία ἀπὸ Ἱπποδαμείας]

τῆς χρηματιζούσης καὶ Παρμονίδος

5 τῆς Μενεκράτους· Ἀφροδεῖσία καὶ Κλε-
οπάτρα ἀπὸ Εὐτυχίδου τοῦ Πέρσου νας. Εὐ-
πραξίς ἀπὸ Σωκράτους τοῦ <τοῦ> Ἀριστο-
κλέους, φύσει δὲ Παρμενίδου καὶ Εὐβιό-
τας τῆς Ἀπολλοδώρου καὶ Παρμονίδος τῆς]

10 Σωκράτους καὶ Ἀριστόνου τοῦ Πολεμοκράτου[ς].
Τρυφερά ἀπὸ Νικομάχας τῆς Φιλίσκου καὶ
Θεσσαλίας τῆς Ἀντιγένους καὶ Ἀγελόχου

τοῦ Διοσκουρίδου· Νίκη ἀπὸ Ἀντιφίλου τοῦ Παγ-
σανίου νας. Λεσχανορίου νας. Νικαία ἡ καλουμέ-
νη καὶ Σύρα καὶ Ἡραίων ἀπὸ Λύκου τοῦ Φίλωως,
15 καθ' υἱοθεσίαν δὲ Ἀντιγόνη· Ἐλικὼν ἀπὸ Διο-
δώρου τοῦ Κρατίνου· Διόδωρος ἀπὸ Πολυξέ-
νης τῆς Ἀσκληπιοδώρου· Ρούφα ἀπὸ Σεραπί-
ωνος τοῦ Ἀπολλοφάνους· Μαχαρία ἀπὸ Ἀντιπά-

20. Ὁ.π. σ. 29.

21. Ὁ.π. σ. 145.

- 20 τρου τοῦ Ἀπολλωνίου· Εὐφροσύνη ἀπὸ Λεοντο-
κράτους τοῦ Ἀρέτωνος· Εὐφροσύνη καὶ Ζω-
σίμη καὶ Ζώσιμος ἀπὸ Θεοφίλου τοῦ Ξάνθου·
Μαρκία ἢ καλουμένη καὶ Κοσμία ἀπὸ Ἀπολλο-
δώρου τοῦ Ἀριστοκλέους καὶ Πολλοφίλας
- 25 τῆς Φιλοκράτους· Νικηφόρος ἀπὸ Φιλοξε-
νίδου τοῦ Ἀμωμήτου· Ἰλά[ρ]ια ἀπὸ Βίθυος τοῦ
Πτολεμαίου· Ἐπίγονος ἀπὸ Ἀρχεπόλεως
τοῦ Σεύθα· Δούλης ἀπὸ Φιλοξενίδου τοῦ Ἀμω-
μήτου· Ζωίλος ἀπὸ Λυκόφρονος τοῦ Στράτω-
νος καὶ Στράτωνος τοῦ Λυκόφρονος· Εὐταξία
καὶ Νικαία ἀπὸ Ἀριστογένης [τοῦ Ἀσ]άνδρου
καὶ Ἑλλαγοκρίτας τῆς [- - ca. 7 - - - τ]ων ἀπὸ
Ζωίλας τῆς Ζωίλου Ἀπολλωνιάτιδος.

Ὁ Ἀγέλοχος τοῦ Διοσκουρίδου (στίχ. 12 - 13) ἀναφέρεται ὡς ἀπελευθερωτῆς καὶ σὲ ἄλλη ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή, τὴν IG IX 2,568, στίχ. 31.

Σχετικὰ μὲ τὸν Λύκον τοῦ Φίλωνος, καθ' υἱοθεσίαν δὲ Ἀντιγόνου (στίχ. 15 - 16), σημειώνουμε ὅτι ἕνας Ἀντίγονος Λύκου ἀναφέρεται σὲ μία ἄλλη ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή τῆς Λαρίσης, τὴν IG IX 2,554, στίχ. 7· πιθανὸν πρόκειται γιὰ τὸν γιὸ τοῦ Λύκου τῆς ἐπιγραφῆς μας, ποὺ ἐγίνε θετὸς γιὸς τοῦ Ἀντιγόνου.

Ὁ Φιλοξενίδας τοῦ Ἀμωμήτου (στίχ. 25 - 26 καὶ 28 - 29) εἶναι γνωστὸς ἀπὸ δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Λαρίσης, ποὺ

ἔχουν σχέση με τὴ σύζυγό του Αἰσχυλίδα²², καί, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως (σ. 8), πιθανὸν νὰ εἶναι γιὸς τοῦ Ἀμωμήτου τοῦ Φιλοξενίδου τῆς προηγουμένης ἐπιγραφῆς (τρίτη ἐνεπίγραφη στήλη, στίχ. 8 - 9) καὶ πατέρας τοῦ νικητοῦ σὲ τοπικοὺς ἀγῶνες ἀπαγγελίας τῆς ἐπιγραφῆς IG IX 2,531, στίχ. 45 καὶ 48.

Ἀπὸ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων καὶ τὴν προσωπογραφία ἢ ἀπελευθερωτικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή φαίνεται κατὰ μία γενεὰ περίπου νεώτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη (τρίτη ἐνεπίγραφη στήλη) καὶ χρονολογεῖται στὰ μέσα περίπου τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

K. I. ΓΑΛΛΗΣ

22. Ἡ πρώτη (IG IX 2, 1035) εἶναι ἀναθηματικὴ τῆς συζύγου του Αἰσχυλίδος στὴν Δελφινία Ἀρτεμὶ καὶ ἡ δεύτερη (ΑΔ 20, 1965: Χρονικά σ. 317) εἶναι τιμητικὴ τοῦ Δήμου τῶν Λαρισαίων σ' αὐτήν.

NEW INSCRIPTIONS FROM LARISA

In this article a first presentation is given of four inscribed stelai, which were found in Larisa in 1975. The first of them (fig. 1) bears an honorary

inscription of Larisaïans to two members of the company of Eumenes 2nd of Pergamon, who had come to Larisa at the same time with the Roman Consul Poplius. The inscription is dated to the first year of the 3rd Macedonian War (171 B.C.).

In the second stele there are two inscriptions : On one side (fig. 2) there is an honorary inscription of La-

risaïans to an astronomer from Hierapolis (of Syria ?), who had practised his profession successfully for many years in Larisa. The inscription is dated to the 2nd c. B.C. On the other side of the stele there is a liberal inscription of the 2nd c. B.C. (fig. 3).

Liberal inscriptions, dated to the 1st c. B.C., are also preserved on the other two stelai (figs. 4-6).

C. J. GALLIS

«ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΣΚΥΦΟΙ» ΦΕΡΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Εικ. 1. 'Ο κάβουρας από παράσταση του ἄθλου του Ἡρακλῆ με τῇ Λερναία Ὑδρᾷ.

Ἡ ἔλλειψη διαφωτιστικῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, σχετικῶν με τὶς Φερές μετὰ τῇ Μακεδονικῇ κυριαρχίᾳ, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι, κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ τὴν ἀκολούθησαν, ἡ πόλη εἶχε περιπέσει σὲ μεγάλη παρακμή, τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ Βελεστίνο μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα τῆς Θεσσαλίας ὡς τὰ τέλη σχεδὸν τοῦ ἀρχαίου βίου της¹. Ἀπὸ τὰ

1. E. Kirsten : R. E. Suppl. VII (1940), στ. 984 κέ.

Εικ. 2. Ήρακλῆς - Κερυνίτις ἔλαφος.

Εικ. 3. Ήρακλῆς (;)

Εικ. 4. Ὁ Ἡρακλῆς καὶ τὰ ἄλλα τοῦ Διομήδη.

έλληνιστικά εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν ἄξια ἰδιαίτερου λόγου εἶναι τὰ ὄστρακα τῶν λεγόμενων «Ὀμηρικῶν σκύφων»², τόσο γιὰ τὴν ποικιλία ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐνδεικτικὴ σημασία τους γιὰ τὴ συνέχιση τῆς

ζωῆς τῶν Φερῶν. Προέρχονται ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς πόλης, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας συμπίπτουν μὲ ἐκεῖνα τῆς περιτειχισμένης κλασικῆς³, καὶ βρέθηκαν σὲ ἐλληνιστικά ἢ διαταραγμένα στρώμα-

2. Θὰ ἀναφερθοῦν ἐπίσης καὶ ὄστρακα ἐλληνιστικῶν ἀνάγλυφων σκύφων μὲ φυτικὴ διακόσμηση (βλ. E. Courby, *Les vases grecs à reliefs*, Paris

1922, σ. 277 κέ.), ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἐκεῖνα τῶν Ὀμηρικῶν.

3. Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à*

Είκ. 5. 'Ο βασιλιάς τῶν Θρακῶν Διομήδης.

τα, πού ἐρευνήθηκαν μέ τήν εὐκαιρία οἰκοδομικῶν ἢ ἄλλων σκαπτικῶν ἐργασιῶν σέ οἰκόπεδα τοῦ Βελεστίνου. Τά εὐρήματα αὐτά εἶναι τὰ παρακάτω:

(1) Ὑστρακα μέ παράσταση κάβουρα, πού προχωρεῖ μέ ὑψωμένες τίς δαγκάνες. Σωζ. πλάτος⁴ 0,027, ὕψος 0,026 (Μουσεῖο Βόλου, Β. Ε.⁵ 3328, εἰ κ. 1). Ἀνήκει προφανῶς σέ ἄγγεῖο πού εἶχε ὡς διακόσμηση τὸν ἄθλο τοῦ Ἑρακλῆ μέ τῇ Λερναίᾳ

Ὑδρα⁶ καί ἀποδίδει τὸν σύμμαχο τοῦ τέρατος κατὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐναντίον τοῦ ἥρωα καί τοῦ συντρόφου του Ἰόλαου. Στὸ ἴδιο ἄγγεῖο, ὅπως δείχνει τὸ μέγεθος τοῦ κάβουρα, θά ὑπῆρχαν ἴσως παραστάσεις καί ἄλλων ἄθλων τοῦ Ἑρακλῆ.

(2) Ὑστρακο μέ παράσταση γυμνοῦ ἄντρα, πού ἔλκει μέ δύναμη ἀπὸ τὰ κέρατα πρὸς τὸ μέρος του μεγάλο ζῶο. Σωζ. πλ. 0,036, ὕψ. 0,035 (Β. Ε. 3334, εἰ κ. 2). Τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν λείπουν, τὸ μέγεθος ὁμως καί τὸ εἶδος τοῦ κορμιοῦ καί τοῦ ποδιοῦ τοῦ ζώου δείχνουν ὅτι ἀνήκουν σ' ἐν μεγάλο ἐλάφι καί ἐπομένως στὸ ἄγγεῖο εἰκονιζόταν ὁ ἄθλος τοῦ Ἑρακλῆ μέ τὴν Κερυνίτιδα ἔλαφο⁷. Ἀπὸ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν συμπεραίνουμε ὅτι στὸ ἴδιο ἄγγεῖο θά ὑπῆρχαν παραστάσεις καί ἄλλων ἄθλων.

(3) Ὑστρακο πού σώζει τὸν ἀριστερὸ ὤμο καί τὸν βραχίονα γυμνοῦ ἄντρα. Σωζ. πλ. 0,032, ὕψ. 0,033 (Β. Ε. 3330, εἰ κ. 3). Ἡ μορφή βρίσκεται σ' ἐντονὴ ἐπιθετικὴ κίνηση καί φαίνεται πὼς φοροῦσε λεοντή, πού διακρίνεται στὸ στέρνο καί πίσω της. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα εἶναι ὁ Ἑρακλῆς σ' ἐν κάποιον ἀπὸ τοὺς ἄθλους του.

λου, ὅπου ἔχουν κατατεθεῖ ὅλα τὰ εὐρήματα πού θά ἀναφερθοῦν ἐδῶ. Τὰ ὕστρακα πού θά περιγραφοῦν στὴ συνέχεια εἶναι ὅλα μελανωπά, ἐκτὸς ἂν ὁρίζεται διαφορετικὰ.

6. U. Sinn, Die homerischen Becher. Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien. AM 7, Beiheft (1979), σ. 104, MB 39, ε. Πρβλ. τὸ πώρινο ἀρχαῖο ἀέτωμα τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης: K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder, München 1964, Abb. 54, α. Γιά τὴν ἐξεικόνιση γενικὰ τοῦ μύθου βλ. F. Brommer, Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage, I, Marburg 1971, σ. 71 κέ.

7. U. Hausmann, Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten, Stuttgart 1959, Πίν. 65, 1. Πρβλ. F. Brommer, ὁ.π., I, σελ. 70 κέ.

Phères de Thessalie, Paris 1937, Πίν. 1.

4. Λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους τῶν ὕστράκων, μέ τῇ λέξει πλάτος δηλώνεται ἡ ὁριζόντια διάστασή τους.

5. Τὰ στοιχεῖα Β.Ε. σημαίνουν τὸ « Βιβλίον Εἰσαγωγῆς Ἀρχαιοτήτων » τοῦ Μουσείου Βό-

Είκ. 6. Ὁ Κέρβερος.

(4) Ὑστρακο ἀπὸ ἀγγεῖο στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε παράσταση τοῦ ἄθλου τοῦ Ἡρακλῆ μετὰ τὰ ἄλογα τοῦ Διομήδη⁸. Σωζ. πλ. 0,078, ὕψ. 0,065 (B. E. 3329, εἰ κ. 4). Ἀριστερά, σώζεται τὸ στέρνο καὶ τὰ ἀντίστοιχα πόδια ἀλόγου, μαζί με τὸ πόδι ἐνὸς ἄλλου, ἐνῶ δίπλα τους θὰ εἰκονιζόταν ὁ ἥρωας νὰ μάχεται ἐναντίον τους⁹, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπεξηγηματικὴ ἐπιγραφή [H]ΡΑΚΛΗΣ. Ἀπὸ τὰ δεξιὰ, σπεύδει μιὰ ἄλλη μορφή, ποὺ κρατᾷ ἐπερυσωμένο δόρυ καὶ προβάλλει ὀκτώσχημη ἀσπίδα. Διακρίνεται μικρὸ μόνο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ της καὶ ἐπειδὴ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ΔΙΟΜΗ[ΔΗΣ], εἶναι φανερό ὅτι δηλώνει τὸν γνωστὸ βασιλῆα τῶν Θρακῶν,

καθὼς ἐπιτίθεται στὸν Ἡρακλῆ, γιὰ νὰ γλιτώσει τὰ ἀνθρωποφάγα ἄλογά του¹⁰. Σύμφωνα με μιὰ παραλλαγή τοῦ μύθου¹¹, ὁ Ἡρακλῆς, κατὰ τὴ μετάβασή του στὴ Θράκη, γιὰ νὰ φέρει στὸν Εὐρυσθέα τὰ ἄλογα τοῦ Διομήδη, στάθμευσε στὶς Φερές καὶ φιλοξενήθηκε στὸ παλάτι τοῦ φίλου του βασιλῆα Ἀδμήτου. Τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ ἔφτασε, εἶχε μόλις πεθάνει ἐθελοντικά, γιὰ νὰ παρατείνει τὴ ζωὴ τοῦ συζύγου της, ἡ ἈλκΗΣΤΙΣ, ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀδμήτου, τὴν ὁποία ὁ ἥρωας ἐπανεφέρε στὴ συνέχεια στὴ ζωὴ ἀπὸ τὸν Ἄδη. Ἔτσι, ἡ παράσταση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι σχετίζεται ἔμμεσα μετὰ τὶς Φερές (βλ. καὶ ἀριθ. 5).

(5) Ὑστρακο ποὺ σώζει τὸ κεφάλι ἀνδρικής μορφῆς μετὰ «θρακικὸ» ὀξύκωρο σκούφο. Πάνω ἀπ' αὐτὸν ἡ ἐπιγραφή ---] ΗΔΗΣ καὶ δεξιὰ ὁ ἀγκῶνας τοῦ ἐπερυσωμένου χεριοῦ ἄλλης μορφῆς. Σωζ. πλ. 0,023 ὕψ. 0,033 (B. E. 3332, εἰ κ. 5). Τὸ εἶδος τοῦ σκούφου καὶ ἡ κατάληξη τῆς ἐπιγραφῆς ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι εἰκονίζεται ὁ βασιλιάς τοῦ θρακικοῦ λαοῦ τῶν Βιστώνων [ΔΙΟΜ]ΗΔΗΣ μετὰ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του, καθὼς μάχονται ἐναντίον τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ θὰ πραγματοποιοῦσε τὸν ὄγδοο ἄθλο του. Ἐχουμε δηλ. ἐδῶ θέμα ὅμοιο μετὰ τοῦ προηγούμενου ἀγγείου, τὸ ὁποῖο ὅμως προέρχεται ἀπὸ διαφορετικὴ μήτρα.

(6) Ὑστρακο μετὰ παράσταση τοῦ ἐμπρόσθιου μέρους τοῦ κορμοῦ, τοῦ ἄνω τμήματος τῶν ἀντίστοιχων ποδιῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ ἄγριου ζώου, ποὺ κινεῖται ὀρμητικά

ταφαί). Πρβλ. J. H. Young, *Hesperia* X, 1941, σ. 173, εἰκ. 5.

8. G. R. Edwards, *Hesperia*, Suppl. X, 1956, Part II, σ. 107, ἀρ. 120. Πρβλ. F. Brommer, *δ.π.*, I, σ. 144 κέ.

9. Φιλόστρατος, *Εἰκόνες*, 379. 11 (Ἀβδήρου

10. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), Β', Ἀθῆναι 1971, σ. 123 (Ν. Παπαχατζῆς).

11. Εὐριπίδης, ἈλκΗΣΤΙΣ, 476 κέ.

πρὸς τὰ ἔμπρὸς. Σωζ. πλ. 0,025, ὕψ. 0,026 (B. E. 3335, εἰκ. 6). Ἀπὸ τὸν τράχηλό του ξεκινάει μιὰ δέσμη τριῶν γραμμῶν, πού ἀνοίγει ὅσο προχωρεῖ διαγώνια πρὸς τὰ πίσω καὶ ἄνω. Ἡ ἀφετηρία τους εἶναι διαφορετικὴ καὶ δηλώνουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοὺς ἱμάντες, μὲ τοὺς ὁποίους δεσμεύεται τὸ ζῶο ἀπὸ τὸν λαιμό. Ἡ μορφή τοῦ κορμοῦ, οἱ ἱμάντες καὶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς δεύτερου τράχηλου, πού μόλις διακρίνεται, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τρικέφαλο Κέρβερο, πού ἔχει συλληφθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ καὶ ὁδηγεῖται στὸν Εὐρυσθέα. Στὶς γνωστὲς ἀπεικονίσεις τοῦ μύθου¹² ὁ φύλακας τοῦ Ἄδη ἔχει ἓνα, δύο ἢ τρία κεφάλια καὶ δεσμεύεται συνήθως μὲ ἓναν ἱμάντα, συχνὰ ὅμως καὶ μὲ δύο, τὸν καθένα σὲ διαφορετικὸ λαιμό¹³.

(7) Ὅστρακο μὲ παράσταση δέντρου καὶ ἀνθρώπινης μορφῆς πού στέκεται δίπλα του. Ἀπ' αὐτὴν σώζεται μόνο μέρος τοῦ περιγράμματος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ κορμοῦ. Σωζ. πλ. 0,029, ὕψ. 0,023 (B. E. 3336, εἰκ. 7). Τὸ θέμα δὲν εἶναι σαφές, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὅμως τὸ ἄγγεῖο ἦταν διακοσμημένο μὲ τὸν ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ, τὸν σχετικὸ μὲ τὴν ἄρπαγὴ τῶν μήλων τῶν Ἑσπερίδων¹⁴. Τὸ φίδι πού φύλαγε τὰ μήλα, θὰ βρισκόταν ἴσως κουλουριασμένο στὸ χαμηλότερο μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ δέντρου, πού δὲν σώζεται, ἐνῶ ἡ μορφή ἀριστερὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς Νύμφες.

(8) Ὅστρακο μὲ μετωπικὴ παράσταση

πολεμιστῇ πού κάθεται « σταυροπόδι » σὲ θρανίο. Σωζ. πλ. 0,058, ὕψ. 0,039 (B. E. 3339, εἰκ. 8). Φοράει περικεφαλαία καὶ στηρίζει ὑπερυψωμένο τὸ ἀριστερό του χέρι στὸ ὄρθιο δόρυ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξι κρατᾷ ἀπὸ τὴν περιφέρεια τὴν ἀσπίδα του, πού ἀκουμπάει στὸ χῶμα, ἀριστερά του, δίπλα στὰ πόδια του. Πίσω ἀπ' αὐτὴν, διακρίνεται, ὄρθια ἐπίσης στὸ χῶμα, μία φαρέτρα μὲ πῶμα¹⁵. Ἄνω δεξιὰ, ἡ ἀρχὴ ἐπιγραφῆς φανερῶνει ὅτι ὁ καθισμένος πολεμιστῆς εἶναι ὁ ΟΔ[ΥΣΣΕΥΣ], ὁ ὁποῖος στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερά του καὶ φαίνεται νὰ συνομιλεῖ μὲ ἄλλῃ μορφῇ.

15. E. Schuppe, R. E. XIX² (1938), λ. *Pharetra*, στ. 1823. Πρβλ. AJA XI, 1907, πίν. XII.

Εἰκ. 7. Τὸ δέντρο ἀπὸ παράσταση τοῦ ἄθλου τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὰ μήλα τῶν Ἑσπερίδων.

12. U. Sinn, δ.π., σ. 104, MB 39, β, Abb. 8, 2. Πρβλ. F. Brommer, δ.π., I, σ. 92 κέ.

13. C. Robert, Die antiken Sarkophag - Reliefs, III, 1, Berlin 1897, σ. 132, ἀρ. 109, πίν. XXX, 109.

14. U. Sinn, δ.π., σ. 104 κέ., MB 40 d καὶ MB 41, πίν. 15, 1 - 3.

Εικ. 8. Ὁ Ὀδυσσεύς.

Ἀπ' αὐτὴν σώζεται μόνο μικρὸ ἀσαφὲς τμήμα καὶ πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἄλλο πολεμιστὴ, ποὺ στέκεται ὄρθιος μὲ τὰ πόδια σὲ διάσταση καὶ τὴν ἀσπίδα «παρὰ πόδα». Εἰκονίζεται «μὲ τὴν πλάτη» καὶ ἀπ' αὐτὸν διακρίνονται τὸ ἀριστερὸ πόδι, μέρος τῆς ἀκουμπισμένης σ' αὐτὸ ἀσπίδας καὶ ἴσως μέρος τοῦ τόξου, ποὺ τὸ στήριζε ὄρθιο στὸ χῶμα δίπλα στὴν φαρέτρα. Στὰ δεξιὰ τοῦ Ὀδυσσεῆ ὑπάρχει ἄλλη μορφή, καθισμένη στὸ ἴδιο θρανίο, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο ἡ ἀριστερὴ κνήμη καὶ μέρος τῆς ἀσπίδας ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσά τους. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς ζωῆς τοῦ «πολυμήχανου», ποὺ στόλιζε τὸ ἀγγεῖο, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναγνωριστεῖ¹⁶, ἴσως ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ κάποια ἀπὸ τίς συνελεύσεις

τῶν ἀρχηγῶν τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἰλιάδα.

(9) Ὅστρακο μὲ τὴν ἐπιγραφή ΚΥ-ΚΛΩΨ καὶ μὲ παράσταση μικροῦ μέρους τοῦ βραχῶδους στομίου σπηλιάς, μέσα στὸ ὁποῖο στέκεται «ἀνθρώπινη» μορφή. Ἀπὸ αὐτὴν σώζονται μόνο οἱ ἄκρες τῶν μαλίων τοῦ ἀριστεροῦ κρόταφου καὶ ὁ ἀντίστοιχος ὤμος, ποὺ καλύπτεται μὲ προβειά. Ἀσφαλῶς, εἰκονίζεται ὁ Κύκλωπας Πολύφημος στὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς Ὀδύσειας¹⁷. Σωζ. πλ. 0,04, ὕψ. 0,07 (B.E. 2289, εἰκ. 9).

(10) Ὅστρακο μὲ παράσταση τοῦ πάνω τμήματος τοῦ κορμοῦ ἄνδρα, ποὺ φοράει σκοῦφο καὶ χοντρὸ χιτῶνα καὶ κρατᾷ μεγάλο ἐπίμηκες ἀντικείμενο. Σωζ. πλ.

16. F. Brommer, δ.π., III, σ. 262 κέ.

17. U. Sinn, δ.π., σ. 86 κέ., MB 17 καὶ MB 18, πίν. 8, 1-3 καὶ πίν. 9, 1.

0,033, ὕψ. 0,023 (B.E. 3333, εἰκ. 10). Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή, ποὺ διακρίνεται δεξιὰ, εἰκονίζεται ὁ ΟΔ[ΥΣΣΕΥΣ] μᾶλλον σὲ κάποια ἀπὸ τὶς περιπέτειες τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ στὴν Ἰθάκη, ὅπως δείχνει τουλάχιστον ἡ ὄχι πολεμικὴ ἀμφίεσή του. Τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατᾷ φαίνεται βαρὺ καὶ μοιάζει μὲ ξύλο. Ἔτσι εἶναι πιθανὸ ὅτι στὸ ἀγγεῖο ὑπῆρχε παράσταση μιᾶς παραλλαγῆς τοῦ θέματος τῆς κατασκευῆς σχεδίας ποὺ δακοσμεῖ ἐπίσης Ὀμηρικὸ σκύφο ἀπὸ τὶς Φθιώτιδες Θῆβες¹⁸.

(11) Ὑστρακο μὲ παράσταση τοῦ ἄνω τμήματος γυναικείας μορφῆς, στραμμένης πρὸς τὰ ἀριστερά, καὶ ἐννέα ἐφαπτόμενων μεταξύ τους διπλῶν πελέκεων πάνω καὶ πίσω ἀπ' τὸ κεφάλι τῆς. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά τῆς, ἀντίστοιχα, οἱ ἐπιγραφές:

Οἱ πελέκεις.Ι.[---

Ἡ Πηνελόπη [---

ΔΙΩΝ καὶ ΕΚ[---

ΤΟ

καὶ

[---]ΝΟΟΣ ἐκέλευ-

[ε ---]ΑΡΘΕΡ

[---]ΑΤΙΝΟ

Σωζ. πλ. 0.04, ὕψ. 0,045 (B.E. 974, εἰκ. 11).

Ὅλα τὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι τὸ ὄστρακο προέρχεται ἀπὸ ἀγγεῖο, στὸ ὁποῖο εἰκονιζόταν τὸ ἀγώνισμα ποὺ ἔθεσε ἡ Πηνελόπη στοὺς μνηστῆρες, δηλ. τὸ ἀνοιγμα τοῦ περίφημου τόξου τοῦ Ὀδυσσεά, ποὺ τὸ φύλαγε σὰν κειμήλιο, καὶ τὸ πέρασμα τοῦ βέλους ἀπὸ τὴν «στειλιεὴν» δώδεκα πελέκεων στὴ σειρά¹⁹. Ἡ γυναικεία μορφὴ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ σύζυγος τοῦ Ὀδυσσεά, ἡ ὁποία εἰκονίζεται ἐπίσης μὲ τοὺς μνηστῆρες σὲ Ὀμηρικὸ σκύφο ἀπὸ τὶς Φθιώ-

Εἰκ. 9. Ὁ Πολύφημος στὸ στόμιο τῆς σπηλιάς του.

Εἰκ. 10. Ὁ Ὀδυσσεύς.

18. U. Sinn, δ.π., σ. 84, MB 15, α, Abb. 4, 2.

19. Ὀδύσσεια, φ. 1 κέ.

Εικ. 11. Ἡ Πηνελόπη καὶ τὸ ἀγώνισμα τῶν Μνηστήρων.

Εικ. 12. Ὁ Ἀγαμέμνων.

τιδες Θῆβες²⁰. Ἡ διάθεση τοῦ κειμένου δὲν ἐπιτρέπει βέβαιες συμπληρώσεις, εἶναι ὁμως φανερόν ὅτι ἡ πρώτη λέξη τοῦ πρώτου στίχου τῆς ἀριστερῆς ἐπιγραφῆς μπορεῖ νὰ ἀναγνωσθεῖ σὰν [ΑΝΤΙ]ΝΟΟΣ καὶ δηλώνει τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς «ἀρχοὺς» τῶν μνηστήρων, τοῦ σπουδαιότερου, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔπесε πρῶτος ἀπὸ τὰ ἐκδικητικὰ βέλη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἰθάκης. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ σωζόμενο τμήμα ἀνήκει στὴν ἀρχὴ τῆς «ἀφηγησης», πού θὰ συνεχιζόταν μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ὀδυσσεύα, καθὼς θὰ σημάδευε μὲ τὸ τόξο τοὺς πελέκεις, καὶ θὰ κατέληγε ἴσως στὴ Μνηστηροφονία, θέμα συχνὸ στοὺς Ὀμηρικοὺς σκύφους καὶ γενικὰ στὴν ἀρχαία τέχνη²¹.

(12) Ὅστρακο μὲ παράσταση τοῦ πάνω τμήματος τοῦ κορμοῦ ἀσκεποῦς γενειοφόρου ἄντρα πού κρατᾷ δόρυ, στηριγμένο ὀρθιο στὸ ἔδαφος. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ἡ ἐπιγραφή ΑΓΑ[ΜΕΜΝΩΝ]. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ συνομιλεῖ μὲ ἄλλον ἄντρα, προφανῶς μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῆς Ἰλιάδας²². Ἀπ' αὐτὸν σώζεται μικρὸ τμήμα τῆς αἰχμῆς τοῦ δόρατος καὶ τὸ τελικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματός του ---ΙΣ. Σωζ. πλ. 0,056, ὕψ. 0,071 (B.E. 2416, εἰκ. 12). Πηλὸς ἐρυθρωπός.

(13) Ὅστρακο μὲ παράσταση ἀσκεποῦς γενειοφόρου ἄντρα, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του εἶναι ὁ ΑΓΑΜΕ/ΜΝΩΝ. Σωζ. πλ. 0,046, ὕψ. 0,047 (B.E. 2323, εἰκ. 13), πηλὸς ἐρυθρωπός. Ὁ Ἀτρεΐδης στρέφεται πρὸς

20. U. Sinn, ὁ.π., σ. 84, MB 15, C, Abb. 4, 2.

21. U. Sinn, ὁ.π., σ. 89 κέ., MB 21 καὶ MB 22, Abb. 5, 1 - 2. Πρβλ. F. Brommer, ὁ.π., III, σελ. 271 κέ.

22. U. Sinn, ὁ.π., σ. 78 κέ., MB 7 - 9, Abb. 3, 1 - 3.

τὰ ἀριστερά, προτείνει τὸ δεξι χέρι καὶ βρίσκεται μᾶλλον σὲ κατάσταση ἐντονου διαπληκτισμοῦ μὲ κάποιον ἴσως ἀπ' τοὺς ἐπικριτές του, πὺ ἀναφέρονται στὸ Α τῆς Ἰλιάδας.

(14) Ὑστρακο μὲ φθαρμένη παράσταση τοῦ ἀνώτατου μέρους ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ τὴν ἐπιγραφή ---]ΔΙΤΗ. Σωζ. πλ. 0,028, ὕψ. 0,021 (B.E. 3331, εἰκ. 13). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰκονίζεται ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν θεματογραφία τῶν Ὀμηρικῶν σκύφων²³.

(15) Τρία τεμάχια πῆλινης μήτρας σκύφου πὺ εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπ' τὸν Θησέα (B.E. 2291, εἰκ. 15, Β-Δ). Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτά, σπασμένο σὲ τρία μέρη, σώζει τὸ κεφάλι τοῦ Θησέα μὲ τὴν Ἑλένη, πὺ προσπαθεῖ ἀπεγνωσμένα νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά του, καὶ δεξιὰ τείχος πόλης μὲ πύργους. Οἱ μορφὲς χαρακτηρίζονται μὲ τὶς ἐπιγραφές ΘΗCEYC καὶ ΕΛΕΝ[H]. Στὸ δεῦτερο διακρίνονται ἐπίσης τείχη πόλης καὶ τὰ κεφάλια δύο ἀνδρικῶν μορφῶν σὲ ἀντιθετικὴ στάση, πὺ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές πὺ τὰ συνοδεύουν, ὁ ΘΗCEYC καὶ ὁ σύντροφός του ΠΙΡ[Ι][ΘΟOC]. Στὸ τρίτο τεμάχιο ὑπάρχουν πάλι τείχη πόλης μὲ πύργους καὶ οἱ ἐπιγραφές ---]OC, ἔξω ἀπὸ τὸν περιτειχισμένο χῶρο, καὶ Α[- --, μέσα σ' αὐτόν. Ἡ παράσταση ἐπιστέφεται μὲ πλατιά ταινία διακοσμημένη μὲ μαϊάνδρο.

Ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα εἶναι θέμα ἀρχαιότατο στὴν εἰκονογραφία²⁴ καὶ ἀποδίδεται μὲ διάφορες παραλλαγές²⁵,

Εἰκ. 13. Ὁ Ἀγαμέμνων.

ἔδω ὅμως ἡ διάταξη τῶν μορφῶν εἶναι σαφής, λόγω τῆς μεγάλης ὁμοιότητος τῆς παράστασης μὲ τὴν ἀνάλογη στὸν γνωστὸ Ὀμηρικὸ σκύφο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ἀριθ. 2104) ἀπὸ τὴν Τανάγρα²⁶. Ἡ ἀφήγηση ἀρχίζει μὲ τὴν ἀρπαγὴ. Ὁ Θησέας ἔχει αἰχμαλωτίσει τὴν Ἑλένη στὴν ἀγκαλιά του καὶ βρίσκεται ἤδη πάνω στὸ ἄρμα, πὺ εἶναι ἔτοιμο νὰ ξεκινήσει. Στὴ θέση τοῦ ἡνίοχου ὁ Πειρίθους. Ἀκολούθως, εἰκονίζεται ἡ Κόρινθος, δηλ. ὁ πρῶτος σταθμὸς τῶν ἀπαγωγέων, πὺ δηλώνεται μὲ τὰ τείχη της, καὶ τέλος πάλι ὁ Θησέας, ἡ Ἑλένη καὶ ὁ Πειρίθους, πεζοὶ καὶ οἱ τρεῖς, μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Ἀθῆνας, ὅπου τελικὰ ὁδηγήθηκε ἡ ἀπαχθεῖσα

23. U. Sinn, δ.π., σ. 117, MB 62, α, πίν. 25, 4.

24. Γ. Δεσπίνης, Ἡ «ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης», ΑΔ 21, 1966: Μελέται, σ. 35 κέ.

25. F. Brommer, δ.π., II, σ. 13 κέ.

26. U. Sinn, δ.π., σ. 101 κέ., MB 37, Abb. 7, 3.

Εικ. 14. 'Η 'Αφροδίτη.

κατά μία νεώτερη παραλλαγή του μύθου. Έτσι, οί επιγραφές στο τρίτο τεμάχιο, του οποίου ή αρχική θέση θά απείχε ελάχιστα από εκείνη του δεύτερου, μπορούν με βάση τον σκύφο της Τανάγρας νά αναγνωσθούν σάν Α[ΘΗΝΑΙ] (καί ὄχι Α[ΦΙΦΝΑ], ὅπου κατέληξαν οί ἀπαγωγεῖς κατά μία παλαιότερη ἐκδοχή²⁷) καί ΠΙΡΙ[ΘΟ]ΟC, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ή κατάληξη ---]ΟC στο τρίτο τεμάχιο εἶναι ή συνέχεια τοῦ ὀνόματος τοῦ συντρόφου τοῦ Θησέα, πού σώζεται στο δεύτερο.

(16) Ὑστρακο μέ παράσταση τοῦ Θησέα πού ἀρπάζει τήν Ἑλένη. Διακρίνονται οἱ ἐπιγραφές ΘΗCΕΥC καί [Ε]ΛΕΝΗ. Σωζ. πλ. 0,072, ὕψ. 0,032 (Β. Ε. 2290, εἰκ. 15, Α καί 16). Βρέθηκε μαζί μέ τήν παραπάνω μήτρα (βλ. ἀριθ. 15) καί ἀνήκει ἀσφαλῶς σέ ἀγγεῖο πού βγήκε ἀπό αὐτήν.

27. L. B. Ghali - Kahil, *Les enlèvements et le retour d'Hélène*, Paris 1955, σ. 308. Πρβλ. Ch. Dugas - R. Flacelière, *Thésée, images et récits*, Paris 1958, σ. 48 κέ.

(17) Καστανέρυθρο ὄστρακο μέ παράσταση δύο συγκρουομένων ἀσπίδων, πού ἀνήκουν σέ ἀντιμαχόμενους πολεμιστές. Δεξιά, σώζεται τὸ γράμμα Π, προφανῶς τὸ ἀρχικό τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐνός. Σωζ. πλ. 0,045, ὕψ. 0,04 (Β. Ε. 3337, εἰκ. 17).

(18) Ὑστρακο μέ τήν ἐπιγραφή ---]ΥΓΙΑ καί ελάχιστα ἴχνη παράστασης, σπασμένο στά τρία (Β. Ε. 490, εἰκ. 18). Ἀνάμεσα στίς δυνατές συμπληρώσεις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι καί ή [ΩΓ]ΥΓΙΑ, δηλαδή τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ τῆς Καλυψοῦς, ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς πέρασε μιάν ἀπό τίς γνωστότερες περιπέτειές του²⁸.

(19) Ὑστρακο πού σώζει παράσταση τῆς κεφαλῆς πολεμιστῆ μέ περικεφαλαία καί τμήμα ἀπό τὸ ὕψωμένο δόρυ του. Ἡ ἐκφραση τοῦ προσώπου εἶναι γεμάτη ἔνταση. Πάνω, ἀριστερά καί δεξιά τοῦ λόφου τῆς περικεφαλαίας, ή δυσανάγνωστη ἐπιγραφή ---]ΛΥΝΕΙΚΗΣ. Σωζ. πλ. 0,044, ὕψ. 0,026 (Β. Ε. 471, εἰκ. 19). Σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ὁ πολεμιστής εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Οἰδίποδος [ΠΟ]ΛΥΝΕΙΚΗΣ καί εἰκονίζεται σέ στιγμή ἐπίθεσης κατά τή μονομαχία του μέ τὸν ἀδελφὸ του Ἑτεοκλή, πού κατέληξε στο θάνατο καί τῶν δύο. Τὸ θέμα δηλαδή, πού διακοσμοῦσε τὸ ἀγγεῖο, ἀνήκει στήν «Θηβαΐδα» καί συγκεκριμένα στὸν μύθο τῶν «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας», τὸν ὁποῖο πραγματεύτηκαν καί οἱ τραγικοί²⁹.

(20) Ὑστρακο μέ τμήμα τῆς βάσης ἐρυθρωποῦ σκύφου, σωζ. πλ. 0,054 καί ὕψ. 0,05 (Β. Ε. 3454, εἰκ. 20). Ἡ διακόσμηση χωριζόταν σέ «μετόπες» καί στο σωζόμενο τμήμα μιᾶς ἀπ' αὐτὲς διακρίνε-

28. Ὀδυσσεΐα, η 244.

29. U. Sinn, ὁ.π., σ. 107 κέ. MB 45 καί MB 48, πίν. 18, 3 - 4 καί MB 60, πίν. 25, 1.

ται τὸ κάτω μέρος γυμνῆς ἀνθρώπινης μορφῆς. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἡ κυκλοτερὴς ἐπιγραφή ΜΕΝΕ[- -]. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ ἀγγεῖο προέρχεται ἀπ' τὸ «Ἴωνικὸ» ἐργαστήριον τοῦ γνωστοῦ κεραμέα ἐλληνιστικῶν ἀνάγλυφων σκύφων ΜΕΝΕ[ΜΑΧΟΥ], τοῦ ὁποῖου, ἔργα ἔχουν βρεθεῖ στὴ Δῆλο καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ Μεσογειακοῦ κόσμου³⁰.

(21) Ὑστρακο μὲ παράσταση τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ γυναικας, ποὺ φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ κάθετα σὲ βράχο. Σωζ. πλ. 0,051, ὕψ. 0,046 (Β.Ε. 3382, εἰκ. 21). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἡ μορφή ἀνήκει σὲ Μούσα καὶ μὲ τὴν ἄνετη στάση της καὶ τὴ διαφοροποιημένη πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων της θυμίζει ἀνάλογα ἔργα τῆς μεγάλης πλαστικῆς³¹.

(22) Ὑστρακο μὲ μετωπικὴ παράσταση ἀντρικῆς μορφῆς. Φαίνεται πὼς βαδίζει πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ φοράει μόνον ἱμάτιο, ποὺ εἶναι ριγμένο στὸν ἀριστερό του ὤμο καὶ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν κορμό. Ἀριστερά, σώζεται τὸ ἀνώτερο μέρος ἄλλης ἀκαθόριστης ἀνθρώπινης μορφῆς. Σωζ. πλ. 0,054, ὕψ. 0,05 (Β.Ε. 3456, εἰκ. 22).

(23) Ὑστρακο μὲ παράσταση τοῦ πᾶντος μέρους τοῦ κορμοῦ γυμνοῦ ἄντρα σὲ ἔντονη κίνηση. Σωζ. πλ. 0,053, ὕψ. 0,05 (Β.Ε. 3400, εἰκ. 23).

(24) Ὑστρακο μὲ παράσταση τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ γυμνοῦ πολεμιστῆ, ποὺ βαδίζει σχεδὸν σκυφτὸς πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ κρατᾷ δόρυ. Σωζ. πλ. 0,04, ὕψ. 0,024 (Β.Ε. 2355, εἰκ. 24).

(25) Ὑστρακο μὲ παράσταση τοῦ κορμοῦ γυμνοῦ ἄντρα, ποὺ προβάλλει ἔντονα

τὸ δεξιὸ πόδι καὶ τὸ ἀντίστοιχο χέρι. Ἴσως εἶναι πολεμιστὴς σὲ σκηνὴ μάχης. Σωζ. πλ. 0,025, ὕψ. 0,024 (Β.Ε. 3381, εἰκ. 25).

(26) Ὑστρακο, σπασμένο στὰ δύο, μὲ παράσταση μάχης. Διακρίνεται τὸ γυμνὸ σῶμα ἐνὸς πολεμιστῆ, ποὺ ἐξακοντίζει μᾶλλον δόρυ καὶ τὰ σκέλη ἐνὸς ἄλλου ποὺ ἀμύνεται (Β.Ε. 488, εἰκ. 26).

(27) Ὑστρακο, ποὺ τὸ καθένα τους σώζει μικρὸ τμήμα ἔμψυχης παράστασης (εἰκ. 27). Τὸ θέμα ποὺ διακοσμοῦσε τὸ κάθε ἀγγεῖο δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναγνωριστεῖ.

(28) Καστανέρυθρο ὕστρακο ἀπὸ σκύφο, διακοσμημένο μὲ παράσταση «Μακεδονικῶν ἀσπίδων»³². Σωζ. πλ. 0,06, ὕψ. 0,054 (Β.Ε. 3338, εἰκ. 28).

(29) Τὸ μισὸ περίπου τμήμα σκύφου μὲ ὑποτυπώδη βάση καὶ μὲ ἐγχάρακτη φυλλόσχημη διακόσμηση, ποὺ ἔχει σχεδιαστεῖ μὲ ἐλεύθερο χέρι. Τὸ ἀγγεῖο δὲν προέρχεται ἀπὸ μῆτρα, ἐπειδὴ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου τροχήλατο³³, τὸ περιλαμβάνουμε ὅμως σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν, ἐπειδὴ τὸ σχῆμα του καὶ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἐλληνιστικῶν ἀνάγλυφων σκύφων. Διάμ. χεῖλ. 0,12, ὕψ. 0,07 (Β.Ε. 3326, εἰκ. 29, Α).

(30) Μεγάλον τμήμα παρόμοιου μὲ τὸ προηγούμενον ἀγγείου. Διάμ. χεῖλ. 0,10, ὕψ. 0,073 (Β.Ε. 3327, εἰκ. 29, Β). Διακόσμηση φυλλόσχημη καὶ ἐγχάρακτη.

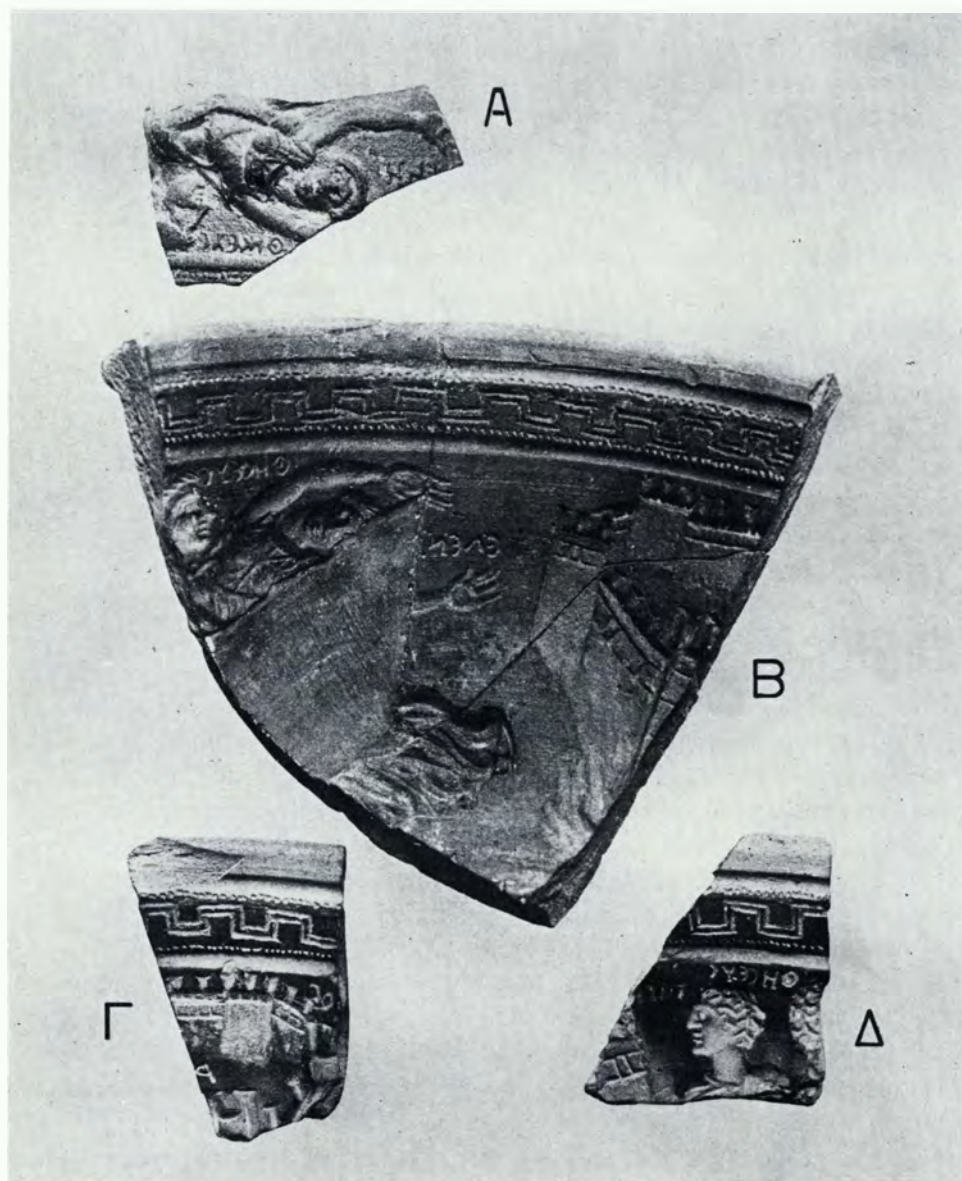
Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀνασκαφικὰς μας ἐρευνες στὸ Βελεστίνο, οἱ περισσότερες

32. P. J. Callaghan, AAA XI, 1978, σ. 53 κέ., εἰκ. 2.

33. H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia III (1934), σ. 452. Πρβλ. Susan Irene Rotroff, Megarian Bowls in the Athenian Agora, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan 1978, σ. 21 κέ., ἀρ. 404.

30. A. Laumonier, Délos XXXI (1977), σ. 21 κέ., πίν. 1, ἀρ. 1982 καὶ Πίν. 3, ἀρ. 1983 κ.ά.

31. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1961, σ. 129 κέ., εἰκ. 504.

Εἰκ. 15. Ἡ μήτρα με τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα (B - Δ) καὶ ὄστρακο σκύφου ποῦ βγῆκε ἀπ' αὐτὴν (A).

ἀπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν στὸν περιορισμένο χῶρο κατασκευῆς ἀποχετευτικῶν βόθρων τῶν οἰκιῶν, βρέθηκαν ἐπίσης σχετικὰ ἀφθονα ὄστρακα ἐλλήνι-

στικῶν ἀνάγλυφων σκύφων με ὠραία φυτική διακόσμηση. Ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ δείγματα παρουσιάζουν οἱ εἰκ. 30 - 31, καὶ ἡ καλὴ ποιό-

Εἰκ. 16. Ὅστρακο σκύφου ἀπὸ τῆς μήτρα τῆς εἰκ. 15.

τητα τῶν ἀγγείων εἶναι καὶ πάλι ἀξιοσημείωτα. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχουν ἀκέραιοι σκύφοι ἢ τουλάχιστον πολὺ μεγάλα τεμάχιά τους γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη μὲ παρόμοια ἀγγεῖα ἄλλων περιοχῶν, ἀπὸ τὸ ὕλικὸ ὅμως ποὺ εἶναι μέχρι τώρα γνωστό, μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συγγένεια τῶν σκύφων τῶν Φερῶν μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν βοιωτικῶν ἐργαστηρίων.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀναγνωρίσθηκαν στὰ ὅστρακα μὲ τὶς ἔμψυχες παραστάσεις σχετίζονται μὲ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ (ἀριθ. 1 - 7) καὶ αὐτό, ἂν δὲν εἶναι τυχαῖο, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἰδιαίτερη σχέση τῶν Φεραίων μὲ τὸν ἥρωα. Ὁ Ἡρακλῆς συνδεόταν ἄρρηκτα μὲ τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ τόπου, ἐπειδὴ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ μεγάλου βασιλεῖ τῶν Φερῶν, τοῦ μυ-

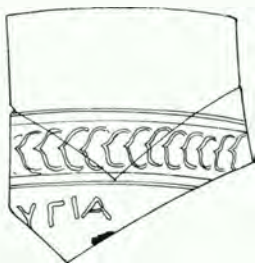
θικοῦ Ἀδμήτου, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ θαυμαστά « πάρεργά » του³⁴ ἦταν ἡ ἐπαναφορὰ τῆς Ἀλκешτῆς στὴ ζωὴ. Θὰ τὸν θεωροῦσαν λοιπὸν οἱ Φεραῖοι σὰν ἓναν ἀπὸ τοὺς εὐεργέτες καὶ τοὺς προστάτες τῆς πόλης καὶ θὰ τὸν τιμοῦσαν ἀνάλογα. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ βγαίνει ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἄθλους τοῦ ὅστρακα τῶν Ὀμηρικῶν σκύφων (ὅμοια ἀγγεῖα μὲ ἀνάλογες παραστάσεις ἔχουν βρεθεῖ καὶ σ' ἄλλα μέρη), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ « Ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους », ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλλος στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Χαραλάμπους³⁵, καὶ ἀπὸ δύο ἀνα-

34. F. Prinz, R. E., Suppl. XIV (1974), στ. 179, ἀριθ. 4.

35. ΠΑΕ 1907, σελ. 158 κέ.

Είκ. 17. Ἀσπίδες συγκρουόμενων πολεμιστῶν.

Είκ. 18. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 490.

Είκ. 19. Ὁ Πολυνείκης.

θηματικές μαρμάρινες στήλες ἀφιερωμένες στὸν Ἡρακλῆ ἀπὸ τοὺς Φεραίους «ὕλουρῆσαντες», ποὺ βρέθηκαν πρόσφατα, ἡ μιὰ ἐντοιχισμένη στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τοῦ Βελεστίνου³⁶ καὶ ἡ ἄλλη κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τείχους τῆς κλασικῆς ἀκρόπολης στὸν λόφο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου³⁷. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἡρακλῆ ὄστρακα τῶν ἐλληνιστικῶν σκύφων φανερώνουν ἴσως ὅτι καὶ οἱ μῦθοι καὶ τὰ κείμενα ποὺ ἐξιστοροῦσαν τοὺς ἄθλους του, θὰ ἦταν ἐπίσης ἀγαπητὰ στοὺς Φεραίους. Οἱ ἔμψυχες παραστάσεις τῶν λοιπῶν σκύφων τῶν Φερῶν, ποὺ ἀναφέρθηκαν ἐδῶ, ἀντλοῦν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὶς γνωστὲς πηγὲς τῆς θεματογραφίας τῶν ἀγγείων τοῦ

36. Μουσεῖο Βόλου, ἀριθ. Ε. 1291 (εἶρημα Δημήτρη Θεοχάρη).

37. Μουσεῖο Βόλου, Β.Ε. 2744. Στὸν Κατάλογο χάλκινων ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου Ἀλμυροῦ ἔχει καταγραφεῖ, μὲ τὸν ἀριθμὸ 1, ἀγαλμάτιο τοῦ Ἡρακλῆ, προερχόμενο ἀπὸ τὸ Βελεστίνo, λεπτομερὴς ὅμως ἐξέτασή του ἀποκαλύπτει ὅτι εἶναι κίβδηλο. Γιὰ ἄλλα κίβδηλα χάλκινα ἀγαλμάτια ἀπὸ τὶς Φερὲς βλ. Η. Biesantz, Θεσσαλικά Δ' (1962), σελ. 21 κέ., ἀριθ. 4-8.

Είκ. 20. Ὅστρακο ἀπὸ τὸν σκύφο τοῦ ΜΕΝΕΜΑΧΟΥ.

εἶδους³⁸ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια (βλ. ἀριθ. 9, 10, 11 καὶ 18).

Οἱ Ὀμηρικοὶ σκύφοι τῶν Φερῶν, σύμφωνα με τελευταῖες μελέτες τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμεικῆς³⁹, χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ Γ' καὶ στὸν Β' π.Χ. αἰ. καὶ παρέχουν μιὰν ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴ δραστηριότητα τῆς πόλης κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Παράλληλα, ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ πανάρχαιο θεσσαλικὸ κέντρο συνέχισε τὸν ἀκμαῖο βίο του καὶ μετὰ τὴν ὑπαγωγή του στὴ Μακεδονικὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς. Ἡ κατασκευὴ, ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἐξαγωγή ἑλληνιστικῶν σκύφων, καθὼς καὶ ἡ εἰσαγωγή ἄλλων, ὅπως ὁ σκύφος τοῦ ΜΕΝΕΜΑΧΟΥ (ἀριθ. 20), σχετίζονται μετὰ τὴν ἐμπορικὴ δράση τῶν Φεραίων, ἐνῶ ἡ διασπορὰ τῶν παραπάνω ὀστράκων, τὰ ὁποῖα δὲν βρέθηκαν σὲ ἓνα ἀλλὰ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης⁴⁰, φανερώνουν ἴσως τὶς ἔστω καὶ περιπτωσιακὲς ἐνασχολήσεις μὲς

38. U. Sinn, ὁ.π., σ. 52 κέ.

39. U. Sinn, ὁ.π., σ. 37 κέ. Γιὰ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ἐπίσης, Jan Bouzek, Libuše Jansová : Megarian Bowls. Anatolian Collection of Charles University (Kyme 1), Praha 1974, σελ. 13 κέ. καὶ G. Siebert, Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Peloponnèse à l'époque Hellénistique, Paris 1978, σ. 411 κέ. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 233).

40. Ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα, τὰ ὑπ' ἀριθ. 11, 21 καὶ 24 βρέθηκαν στὸ οἰκόπεδο Ἀθαν. Καρμπερόπουλου (Οἰκοδομικὸ Τετράγωνο 22, ὁποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ τεῖχος), τὰ ὑπ' ἀριθ. 12, 20 καὶ 22 στὸ οἰκόπεδο Ἐλευθ. Σαράντη (ἀμέσως δυτικὰ τοῦ Ο. Τ. 8), τὰ ὑπ' ἀριθ. 18 καὶ 26 στὸ οἰκόπεδο Τσελεπῆ (Ο. Τ. 30), τὸ ὑπ' ἀρ. 19 στὸ οἰκόπεδο Δημ. Γιαννακόπουλου (Ο.Τ. 9) καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 - 10, 13 - 17, 23, 25 καὶ 28 - 29 στὸ Δημοτικὸ Οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Φερῶν (Ο.Τ. 11). Στὸ τελευταῖο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστικὴ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ Μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου ποὺ στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία. Ἐρευνήθηκε ἤδη ἓνας θαλαμοειδὴς τάφος καὶ ἐξακριβώθηκε μετὰ τομῆς ὅτι σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἑκταση

Εἰκ. 21. Μούσα.

Εἰκ. 22. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 3456.

τοῦ οἰκοπέδου σώζονται λείψανα κτιρίων τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Λόγω τῆς σχετικῆς ἀφθονίας τῶν ὀστράκων τῶν Ὀμηρικῶν σκύφων (σὲ σύγκριση μετὰ τὰ ἄλλα οἰκόπεδα), τῆς μήτρας καὶ τοῦ ὀστράκου μετὰ τὴν ἀρπαγὴ

Είκ. 23. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 3400.

Είκ. 24. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 2355.

τουλάχιστον μερίδας τῶν πολιτῶν, ἐπει-
δή, ὅπως παρατήρησε ὁ G. R. Edwards⁴¹,

τῆς Ἑλένης, πού βρέθηκαν ἐκεῖ (βλ. ἀριθ. 15 -
16), ἡ ὑπαρξη κεραμικοῦ ἐργαστήριου στὸ Δη-
μοτικὸ Οἰκόπεδο εἶναι πολὺ πιθανή. Ἀπὸ τὰ
ὅστρακα τῶν εἰκόνων 27 καὶ 30 - 31, μερικὰ
βρέθηκαν στὰ παραπάνω οἰκόπεδα καὶ ἄλλα σὲ
διαφορετικὰ σημεία τοῦ Βελεστίνου.

41. G. R. Edwards, ὁ.π., σ. 90. Πρβλ. T. B. L.
Webster, *Hellenistic Poetry and Art*, London 1964,
σ. 152 κέ.

Είκ. 25. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 3381.

Είκ. 26. Μουσείο Βόλου, Β. Ε. 488.

Εἰκ. 27. Ὅστρακά ὁμηρικῶν σκύφων με ἄγνωστες παραστάσεις.

οἱ ἑλληνιστικοὶ σκύφοι «... must have been cheerful Cups for the Symposium, excellent as Conversation Pieces, calling to Mind by Association and Suggestion now the Deeds of Gods and Heroes, now Literature, the Arts, the Stage, the Foliage of foreign Landscapes, hunting and the Chase».

Τὰ εὐρήματα τῶν Φερῶν δὲν ἔχουν μόνο στενὰ τοπικὴ σημασία. Ὅπως εἶναι γνω-

στό, οἱ λεγόμενοι «Ὅμηρικοὶ σκύφοι»⁴², ποὺ ἀποτελοῦν μιὰν ἰδιαίτερη κατηγορία τῶν ἑλληνιστικῶν ἀνάγλυφων ἀγγείων καὶ διακοσμοῦνται με θέματα παρμένα ἀπὸ τὰ Ὅμηρικά Ἔπη ἢ ἀπὸ ποιητὲς ποὺ ἔχουν ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο⁴³, ἀνακαλύπτονται κυρίως στὴν κεντρικὴ καὶ τὴ βό-

42. U. Sinn, ὁ.π., σ. 46 κέ.

43. T. B. L. Webster, ὁ.π., σ. 147 κέ.

ρεια Ἑλλάδα καὶ λόγῳ τῆς θεματογραφίας τους ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν κυριαρχία τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἐκ μέρους τους προσπάθεια τονισμοῦ τῆς Μακεδονικῆς παράδοσης⁴⁴ κατὰ τὰ κρίσιμα χρόνια τοῦ τέλους τοῦ Γ' καὶ τοῦ Β' π.Χ. αἰ. Ἡ εὐρύτερη περιοχή τοῦ μυχοῦ τοῦ Παγασιτικοῦ Κόλπου ἔχει ἤδη ἀναγνωριστεῖ σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους χώρους παρουσίας τῶν « Ὀμηρικῶν σκύφων » μὲ κύρια κέντρα τίς τότε « Μακεδονικῆς » πόλεις Δημητριάδα καὶ Φθιώτιδες Θῆβες⁴⁵, ἐνῶ οἱ Φερῆς δὲν περιλαμβάνονταν μέχρι τώρα στὶς πόλεις ποὺ εἶχαν παρουσιάσει αὐτὰ

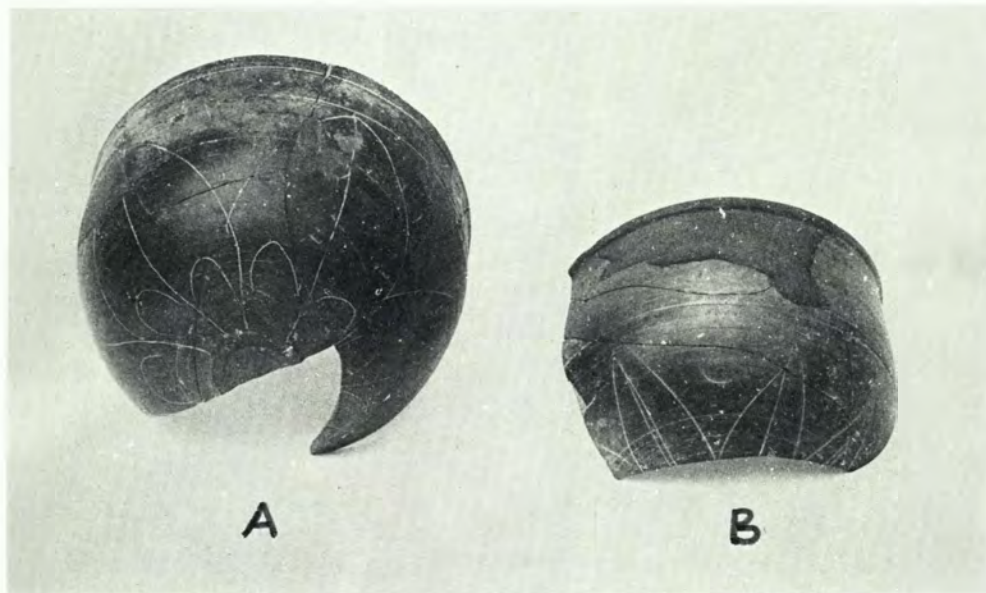

εἰκ. 28. Ὅστρακο σκύφου μὲ παράσταση « Μακεδονικῆς ἀσπίδας ».

44. U. Sinn, ὁ.π., σελ. 68. Τοῦ ἴδιου, Zur Localisation der «Homerischen» Becher. La Thesalie (Actes de la Table - Ronde 21 - 24 Juillet 1975 - Lyon), Lyon 1979, σ. 139 κέ.

45. U. Sinn, AM, Beiheft 7 (1979), σ. 31 κέ.

Εἰκ. 29. Σκύφοι μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

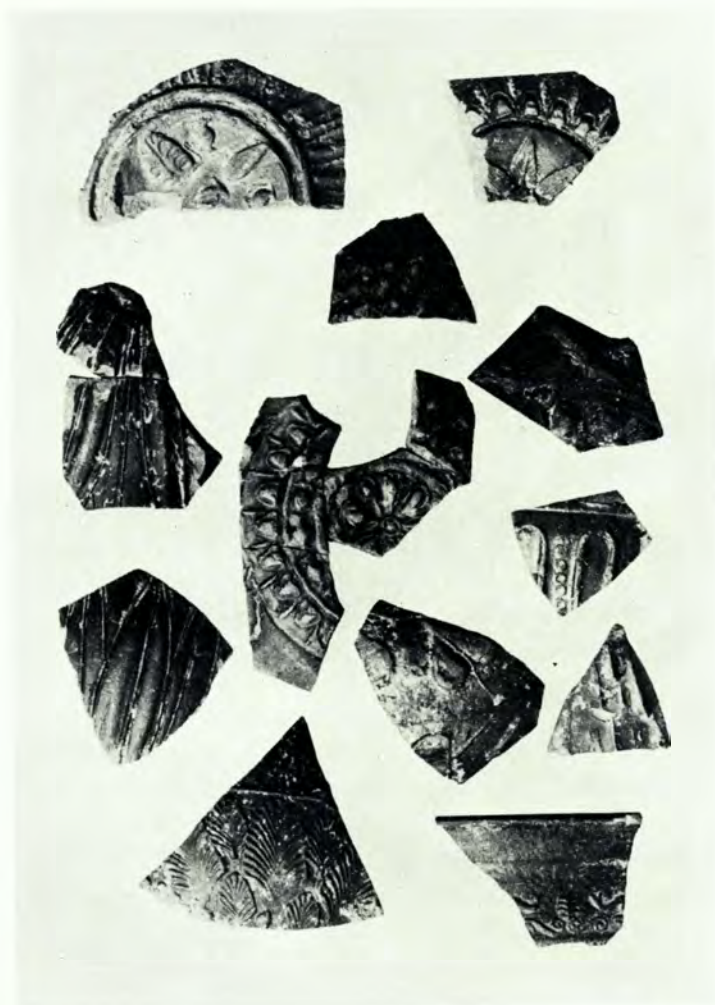
Εικ. 30 - 31. Ώστρακα σκύφων με φυτικά διακοσμητικά θέματα. ➔

τά χαρακτηριστικά ἀγγεῖα⁴⁶. Τὸ νέο ὕλικὸ πιστοποιεῖ, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ὅτι ἡ εὐρύτερη περιοχή τοῦ Παγασιτικοῦ εἶναι ὁ πλουσιότερος σὲ Ὅμηρικοὺς σκύφους χώρος τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καὶ τῆς

προσθέτει ἓνα ἀκόμη κέντρο, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγγείων, στὸ ὅποιο εἶναι ἐξακριβωμένη ὄχι μόνο ἡ παρουσία, ἀλλὰ καὶ ἡ κατασκευὴ Ὅμηρικῶν σκύφων, ὅπως ἀποδει-

46. U. Sinn, ὁ.π., σ. 27 κέ., Abb. 1 καὶ La Thessalie (Actes de la Table - Ronde 21 - 24 Juillet 1975 — Lyon), Lyon 1979, σελ. 140. Ὁ E. Kirsten, ὁ.π., στ. 1020, C ἀναφέρει ὅστρακα Με-

γαρικῶν σκύφων ἀπὸ τῆς Φερῆς στὸ Μουσεῖο Ἀλμυροῦ (Κατάλογος πηλίνων τοῦ Μουσείου, ἀριθ. 170) χωρὶς λεπτομέρειες γιὰ τὴ διακόσμησή τους.

κνύεται από τη μήτρα και τὸ ὄστρακο μὲ τὴν ἄρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα (βλ. ἀρ. 15 - 16). Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν⁴⁷ θὰ φέρει στὸ φῶς καὶ ἄλλα παρόμοια εὐρήματα. Ἔτσι θὰ ἐξα-

κριβωθεῖ, ἂν οἱ σχετικοὶ σκύφοι τῶν Φερῶν εἶναι στὴν πλειοψηφία τους «ἐναρμονισμένοι» μὲ τὴ Μακεδονικὴ ἢ ἂν ἀκολουθοῦν παράλληλα καὶ τὴν τοπικὴ καὶ γενικότερα τὴ Θεσσαλικὴ παράδοση, τὴν

47. Ε. Κακαβογιάννης, ΑΑΑ Χ, 1977, σ. 174 κέ. Στὶς ἐρευνες τῶν Φερῶν καὶ τὴ μελέτη, κατάταξη κλπ. τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ ἔλαβαν μέρος οἱ

ἀρχαιολόγοι Παῦλος Χρυσοστόμου, Ὁλγα Κακαβογιάννη καὶ Θεοδώρα Μουκατάση. Οἱ εἰκόνες τοῦ ἄρθρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὑπ' ἀρ. 11, 18, 19 καὶ 26 ἐγιναν ἀπὸ τὸν φωτογράφο κ. Δημ. Τλούπα.

ὅποια, σύμφωνα με τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ θέματα τῆς διακόσμησής τους (π.χ. Ἡρα- κλῆς - Ἑλένη⁴⁸), δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐγκαταλείψει τελείως.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

48. U. Sinn, AM, Beiheft 7, 1979, σ. 68.

BOLS À RELIEFS DE PHÈRES

Au cours des dernières fouilles effectuées à Velestino on a recueilli un grand nombre de tessons de bols à reliefs de type "homérique", ainsi qu'un fragment de moule. Nous avons maintenant la preuve que Phères était un centre de fabrication et de consommation de cette céramique, caractéristique de l'époque hellénistique, tout aussi important (si ce n'est plus) que les villes "macédoniennes" de Démétrias et Thèbes Phthiotides. On a aussi trouvé un fragment de bol de l'atelier de Ménémachos.

Ces trouvailles récentes sont un témoignage significatif de la vie de Phères vers la fin du 3e et au 2e siècle av. J. - C. Elles montrent que la ville maintint un niveau de vie élevé après être tombée dans l'aire d'influence macédonienne. Les représentations de ces vases se rapportent au répertoire décoratif aussi bien "macédonien" que thessalien et plus particulièrement à la tradition locale de Phères ; on note aussi des emprunts à des motifs végétaux divers.

E. CHR. ΚΑΚΑΒΟΥΑΝΝΙΣ

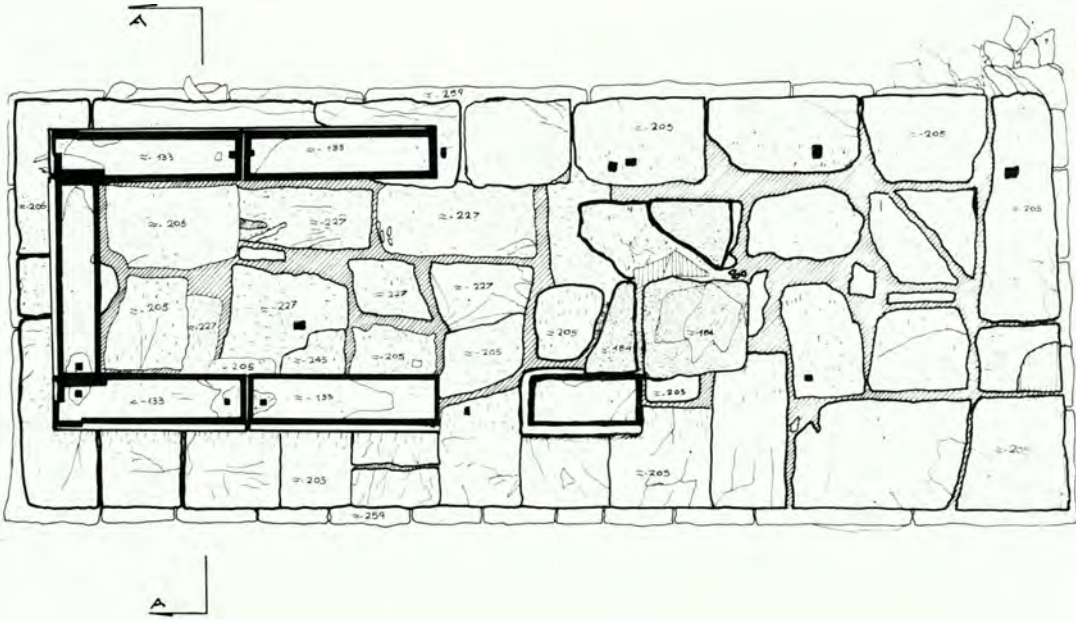
ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΥ ΙΕΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1973, κατὰ τὴ διάρκεια ἐκσκαφῶν στὴν ὁδὸ Ἀγίων Θεοδώρων γιὰ τὴν ἐγκατάσταση σωλὴνων τοῦ ἀποχετευτικοῦ δικτύου, ἀποκαλύφθηκε ἀρχαῖος βωμὸς κλασικῆς ἐποχῆς¹.

Ὁ βωμὸς αὐτὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ΒΑ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο² καὶ προσανατολισμὸ ἀπὸ Β - Ν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πώρινο στερεοβάτη, κρη-

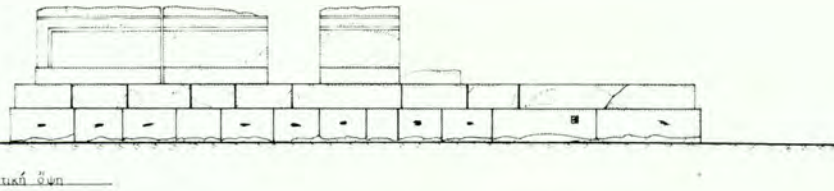
1. Χωρέμης, ΑΔ 28, 1973 - 1974 : Χρον., σ. 630, σχ. 4 πίν. 454 γ.

2. Μῆκος 6,50 μ. πλ. 2,80 μ. σωζ. ὕψος 1,20 μ. μαζί με τὴ θεμελίωση.

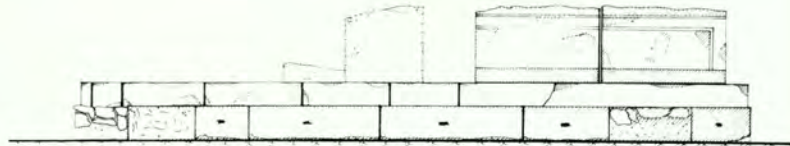

Σχ. 1. Κέρκυρα. Ἁγ. Θεόδωροι. Κάτοψη τοῦ βωμοῦ.

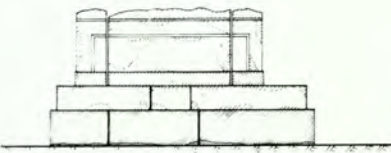
Σχ. 2. Κέρκυρα. Ἁγ. Θεόδωροι. Σωζόμενες ὀψεις τοῦ βωμοῦ.

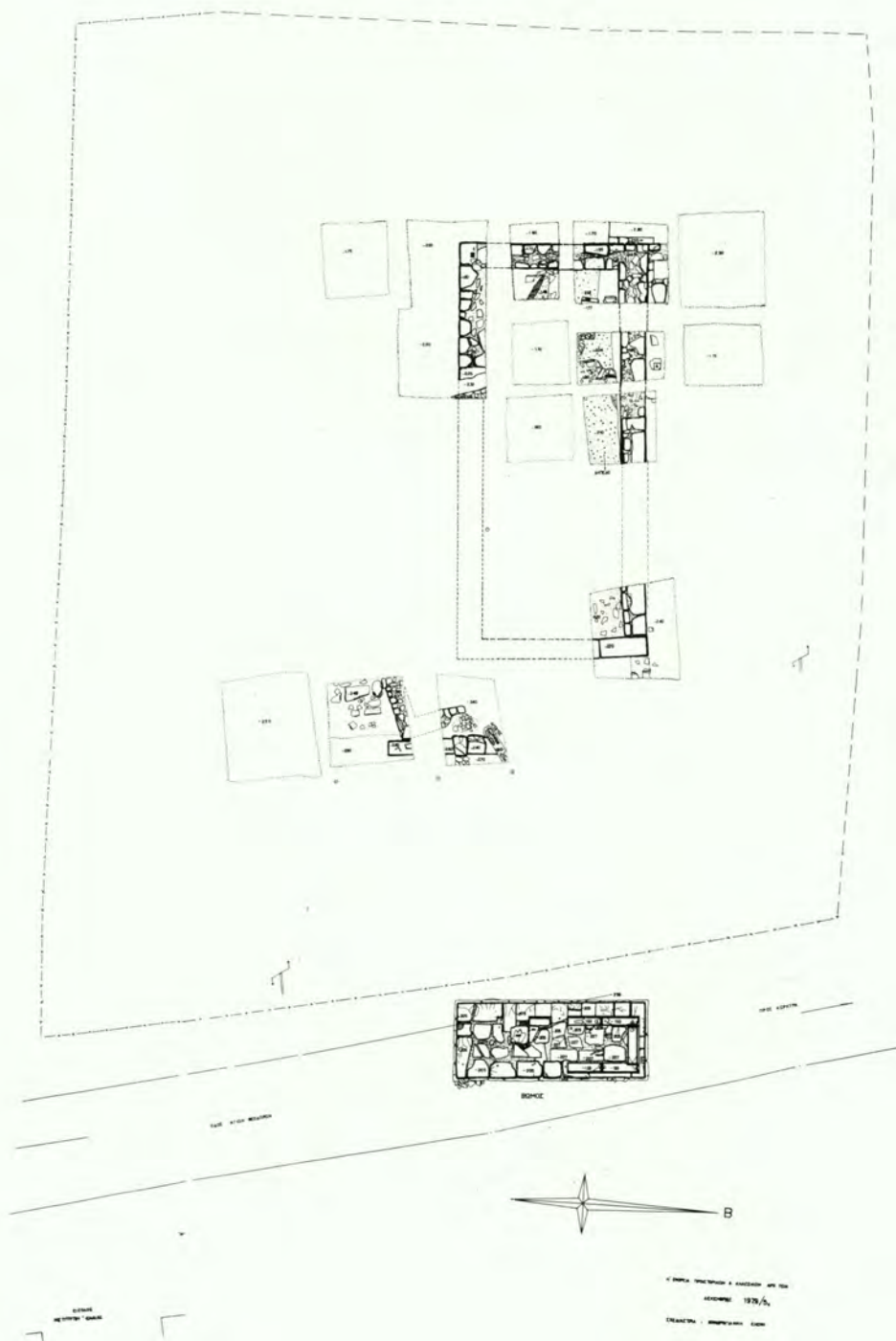
Δύση

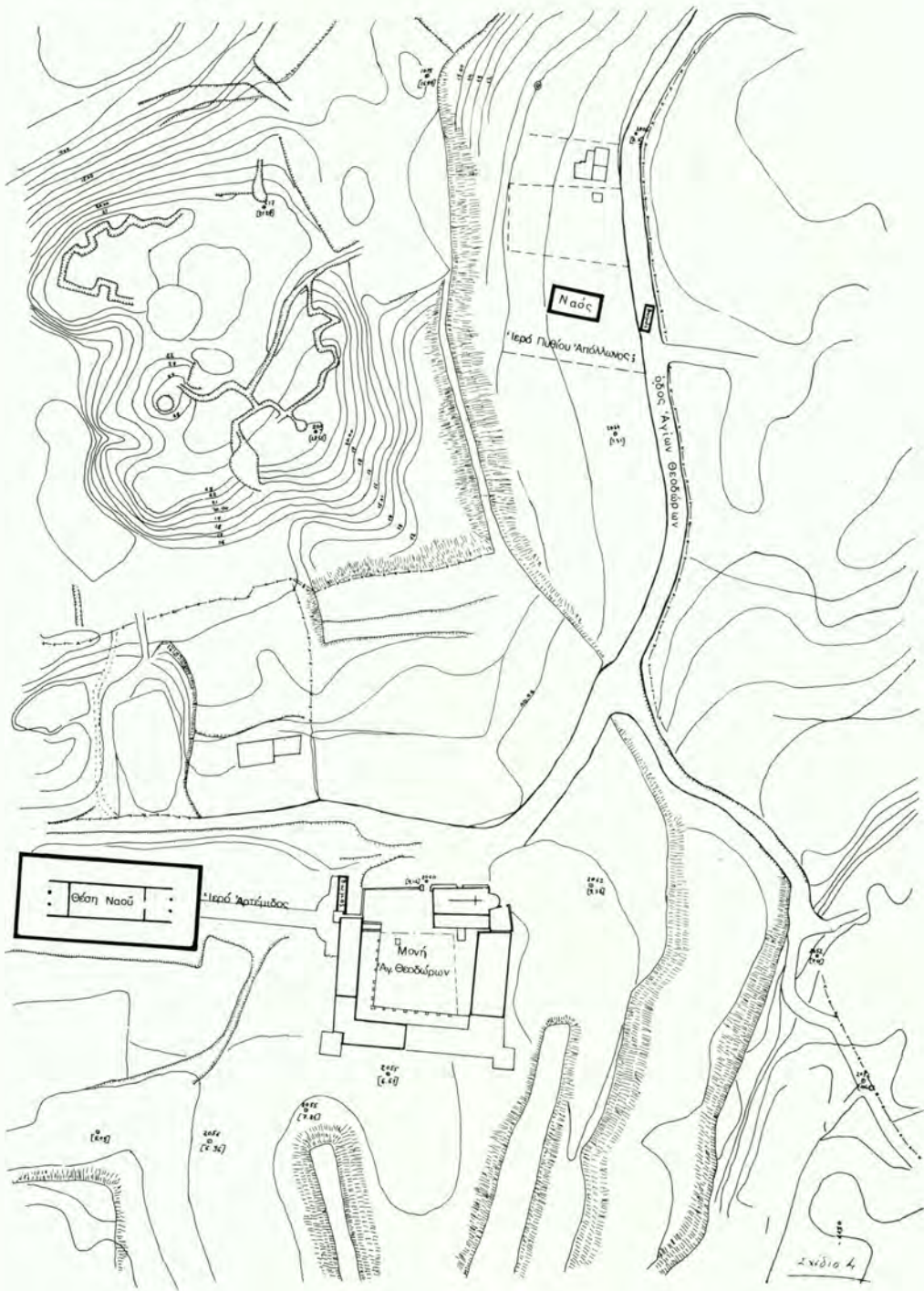
Ἀνατολική ὀψη

Βόρεια ὀψη

Σχ. 3. Κέρκυρα. Ἁγ. Θεόδωροι. Κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ.

Σχ. 4. Τοπογραφικό σχέδιο τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων με τὴ θέση τῶν ἱερῶν.

Είκ. 1. Κέρκυρα. Ἁγ. Θεόδωροι. Βωμός 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ ΒΔ.

πίδα ἀπὸ λίθους « Σινίων »³ καὶ κυρίως σῶμα ἀπὸ ἀσβεστολιθικοὺς ὀρθοστάτες, πού συνδέονταν μὲ πειόσχημους συνδέσμους στὸ πάνω μέρος. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τελευταῖο σώζονται ἡ βόρεια πλευρά, καθὼς καὶ τμήματα τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς, σὲ ὕψος 0,72 μ. (σ.χ. 1, 2). Οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν πλευρῶν εἶναι καλοδουλεμένες καὶ φέρουν ἀπὸ μία ἐξεργη ὀριζόντια ταινία στὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω μέρος καὶ ὅμοιες κατακόρυφες κοντὰ στὶς ἀκμὲς τῶν γωνιῶν (σ.χ. 2 ὀψεις, εἰκ. 1). Ὁ βωμός πιθανότατα εἶχε κάποια ἐπίστεψη, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν σώζεται τίποτε.

3. Σινιές εἶναι χωριὸ στὴ βόρεια Κέρκυρα, ἀπὸ ὅπου ἐπαιρναν οἱ ἀρχαῖοι Κερκυραῖοι οἰκοδομικὸ ὕλικό.

Μετὰ τὴν εὕρεση τοῦ βωμοῦ αὐτοῦ θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ γύρω περιοχή, γιὰ νὰ ἐντοπισθεῖ ὁ ναός, στὸν ὁποῖο ἀνήκε. Ἐπὶ ἀρκετὰ χρόνια, λόγῳ τοῦ φόρτου τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑφορείας Κερκύρας, δὲν ἐγίνε ἡ ἐρευνα αὐτή. Μόλις τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1979 κατορθώθηκε νὰ ἀρχίσουν δοκιμαστικὲς τομὲς στὸν χώρο, πού βρίσκεται δυτικὰ τῆς θέσεως τοῦ βωμοῦ⁴, ὅπου φυσιολογικά ἐπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε τὸ ναό⁵. Πράγματι, σὲ ἀπόσταση 11 μ. περίπου δυτικὰ ἀπὸ τὸ βωμό, σὲ βάθος 1,65 μ., ἐντοπίσθηκε μεγάλο ὀρθογώνιο κτίριο, διαστάσεων

4. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ἀδ. Τζαβάλου - Πολίτη.

5. Σημειωτέον ὅτι λίγους μῆνες πρὶν, ἐγιναν

13,50 × 6,50 μ., με προσανατολισμό Α - Δ. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν σχεδόν ολόκληρος σὲ ἑκταση ὁ δυτικός τοίχος τοῦ κτιρίου, τὰ 2/3 περίπου τοῦ βορείου, μικρὸ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ (κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία) καὶ τὸ 1/3 τοῦ νότιου τοίχου (σ χ. 3).

Ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα αὐτὴ εἶχε σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ κτιρίου καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐκτάσεώς του, ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔγινε σὲ βάθος. Μόνο σὲ ἓνα σημεῖο, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τῇ ΒΔ γωνία, προχωρήσαμε μέ-

σα στὸ φυσικὸ ἔδαφος (καγιά), γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἀφ' ἑνὸς ἡ τοιχοδομία, ἀφ' ἑτέρου ἡ θεμελίωσή του (βάθος : 2,80 μ.).

Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 0,80 - 0,85 μ. Σῶζονται σὲ ὕψος 1 μ. περίπου, μαζί με τὴ θεμελίωση. Στὴν ἐξωτερικὴ τους ὀψη εἶναι χτισμένοι με καλοδουλεμένες καὶ ἀριστα ἀρμολογημένες λιθοπλίνθους κατὰ τὸ ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα (εἰ κ. 2), ἐνῶ ἐσωτερικὰ με ἄδρὰ δουλεμένους λίθους. Στὸ ἐνδιάμεσο κενό, ὑπάρχει γέμισμα ἀπὸ μικροὺς ἀργόλιθους (εἰ κ. 3). Ἡ ὑποθε-

στὸν ἴδιο χῶρο, μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξή μας, μαγνητοσκοπικὲς ἔρευνες ἀπὸ ὁμάδα Ἑλλήνων καὶ ξένων γεωλόγων, με ἐπικεφαλῆς τοὺς κκ. Α. Β. Hobbs, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἑδιμβούργου, Στ. Παπαμαρινόπουλο, εἰδ. Σύμβουλο

Γεωφυσικῆς τοῦ ΙΓΜΕ, Τ. Παπαδόπουλο τοῦ Ἐργαστηρίου Σεισμολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν δὲν ἦταν τόσο ἱκανοποιητικά, ὥστε νὰ μᾶς βοηθήσουν στὴν ἀνασκαφὴ.

Εἰκ. 2. Τοιχοδομία στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ σηκοῦ καὶ μικρὸ τμήμα πρόσθετου μεταγενέστερου τοίχου.

Εικ. 3. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ καὶ τμήμα προσθέτου μεταγενέστερου τοίχου.

μελίωση ἀποτελεῖται ἀπὸ παρόπλινθους, πού εἶναι τοποθετημένες μέσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ βάθος 2,80 μ. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς πρώτης σειρᾶς δόμων σώζονται καὶ οἱ ἀγκῶνες ἀνυψώσεως, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν ἀποκοπεῖ (εἰκ. 2). Τέλος, στὴν προέκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα κάποιου ἄλλου μεταγενέστερου τοίχου, διαφορετικῆς τοιχοδομίας, πού εἶναι θεμελιωμένος πολὺ ψηλότερα (εἰκ. 2, 3).

Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος ἔχει ἐλάχιστα ὥς αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἐρευνηθεῖ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ στρώματος ἀπὸ πατημένο τριμμένο κεραμίδι με ἄραιὸ ψιλὸ χαλίκι, ἴσως προετοιμασία διαπέδου.

Ἡ ἀνωδομὴ πρέπει νὰ ἦταν πλινθόκτιστη, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τοὺς λίγους λίθους, πού βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ πλῆθος σπασμένων κεραμιδιῶν πάνω καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς τοίχους. Μερικὰ κομμάτια κορινθιακῶν στρωτήρων ἔφεραν ἐνσφράγιστο τὸ ὄνομα τοῦ πρυτανεύοντος ἄρχοντος τοῦ ἔτους κατασκευῆς τους, π.χ. ΕΠΙ ΣΤΡΑΤΙΟΥ⁶, ΕΠΙ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ⁷, ΕΠΙ ΝΙΚΟΚΛΕΟΥΣ (εἰκ. 4-6), πράγμα πού μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ κτίριο ἦταν δημόσιο καὶ σὲ διάφορες ἐποχὲς ἐπισκευάστηκε ἢ κεράμωσέ του ἡ μέρος της⁸.

6. IG IX, I, 802, 803.

7. IG IX, I, 820.

8. Δυστυχῶς δὲν ἔχει γίνεῖ ἀκόμη μελέτη γιὰ

Είκ. 4 - 6. Τμήμα κορινθιακών στρωτήρων με εν-
σφράγιστο τὸ ὄνομα τοῦ πρυτανεύοντος ἄρχοντος.

Τὸ κτίριο αὐτό, λόγῳ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς σχέσεώς του μετὰ τὸ βωμό, πρέπει νὰ εἶναι ὁ σηκὸς κάποιου ναοῦ. Περισσότερα στοιχεῖα γι' αὐτὸν δὲν ἔχουμε γιὰ τὴν ὥρα, γιατί ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε οὔτε στὸν ἐσωτερικὸ οὔτε στὸν γύρω χώρο, οὔτε σὲ βάθος.

Σὲ ἀπόσταση 2,50 μ. περίπου ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου, σὲ βάθος 2,60 μ., ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὑπο-

τά ὀνόματα τῶν ἀρχόντων, ποὺ ἀναγράφονται πάνω στὰ κεραμίδια καὶ τὰ νομίσματα. Ἔτσι, δὲν γνωρίζουμε τὴ σειρά διαδοχῆς τῶν ἀρχόντων αὐτῶν, οὔτε τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς τοῦ καθενός, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τῶν διαφόρων κτιρίων καὶ τῶν φάσεών τους.

θεμελιώσεως από παροπλίνθους, με κατεύθυνση από Β - Ν, καθώς και τμήμα πλακόστρωτου πάνω σ' αυτή. Ασφαλώς, ή κατασκευή αυτή σχετίζεται με το ναό πιθανόν να πρόκειται για τον πρόδομο. Η συνέχιση της ανασκαφής θα λύσει πολλά από τα παραπάνω προβλήματα.

Κινητά εύρηματα απέδωσε λίγα ή ως τώρα έρευνα. Στη ΒΔ γωνία, έσωτερικά, βρέθηκαν αρκετά μικρογραφικά κοτυλίδια (εϊκ. 7, 8), από αυτά, που συνήθως, αφιέρωναν κατά εκατοντάδες σε φτωχά ιερά, ως υποκατάστατα μεγάλων πηλίνων ή χαλκίων άγγείων⁹, και χρονολογούνται κυρίως στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 5ου π.Χ., αι., αλλά και μεταγενέστερα. Από τα άλλα εύρηματα αναφέρουμε μερικά χάλκινα και δστέινα μικροαντικείμενα (εϊκ. 9), λίγα δστρακα από μελαμβαφή κυάθια, άλατοδοχεΐα και λύχνους του 5ου π.Χ. αι., πρόσωπο πηλίνου γοργονείου, πιθανόν από μέτωπο άκροκεράμου (εϊκ. 10), λίγα δστρακα του τύπου West Slope, θραύσματα ύδριών και πρόχων, και 79 νομίσματα (77 χάλκινα και 2 άσημένα), που χρονολογούνται από τον 4ο π.Χ. αι. μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή (2ος μ.Χ. αι.).

Η κατασκευή του ναού πρέπει να τοποθετηθεί στο 2ο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνα, όπως δείχνουν ή κεραμεική της θεμελιώσεως και ή τοιχοδομία, που θυμίζει εκείνη του ναού της Αύλιδείας Άρτέμιδος¹⁰, ενώ οί διαστάσεις και ή κατασκευή του βωμού παρουσιάζουν όμοιότητα με εκείνες του

βωμού της Ρόδας, που χρονολογείται επίσης στον 5ο π.Χ. αιώνα¹¹.

Το πρόβλημα όμως που γεννιέται τώρα είναι, ποιός είναι ο ναός αυτός ή σε ποιό ιερό ανήκε; Όπως ήδη σημειώθηκε, πρόκειται για τον σηκό ενός μικρού ναού, τον όποιο όμως δεν μπορούμε να αποδώσουμε σε κάποιο από τα ιερά, που αναφέρουν οί αρχαίοι συγγραφείς¹², γιατί ή ανασκαφή δεν έδωσε προς το παρόν κανένα επιγραφικό ή άλλο ένδεικτικό στοιχείο. Επίσης, δεν αναφέρεται ύπαρξη ιεροῦ στην περιοχή αυτή από τους γνωστούς περιηγητές και λογίους, που κατά καιρούς επισκέφθηκαν και έγραψαν τοπογραφικές μελέτες για την Κέρκυρα¹³. Το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε από τις διαστάσεις και τα μέχρι στιγμής λιγοστά εύρηματα είναι ότι πρόκειται για ένα μάλλον μικρό και φτωχό ιερό. Ποιό είναι όμως το ιερό αυτό, που βρίσκεται τόσο κοντά στο ναό της Άρτέμιδος;

Όπως, ένα παλαιό εύρημα στο Μουσείο Κερκύρας (άρ. εύρ. 4) μπορεί να μάς οδηγήσει σε όρισμένες σκέψεις σχετικά με την ταύτιση του ιεροῦ. Πρόκειται για έναν ένειπγραφο κιονίσκο (ύψ. 1,44 μ.) με κωνοειδή άπόληξη και με την επιγραφή «ΡΟΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ» κατακόρυφα χαραγμένα, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνα¹⁴. Προέρχεται από

11. Δοντάς, ΑΔ 22, 1967: Χρον. σ. 367 - 68.

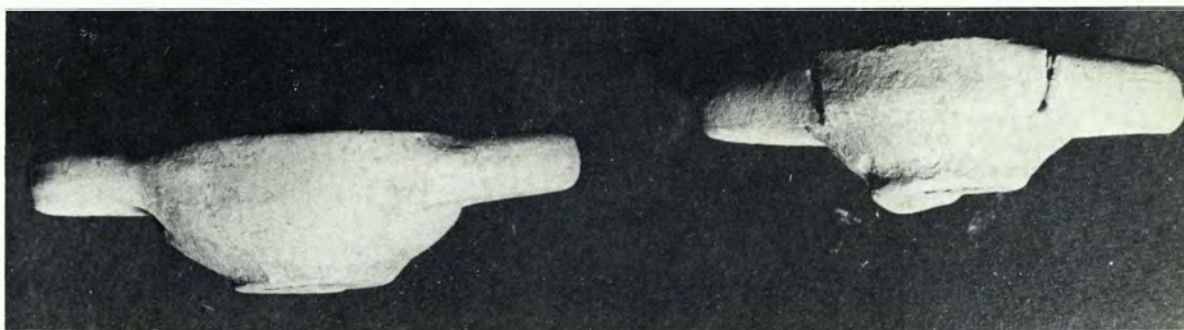
12. Θουκ. Α 24, Γ 76, 3 και 4, 79, 81 2 και 4. Διόδ. ΙΓ 48, 6. Σχολ. Άπόλλ. Ροδ. Δ 1153, 1217 - 19.

13. Ένδεικτικά αναφέρουμε: Ο. Riemann, Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, I. Corfou, Paris 1879. Β. Schmidt, Κυρκυραϊκά Μελέται (μεταφρ. Παπαγεωργίου) Κέρκυρα 1891. I. Partsch, Η νήσος Κέρκυρα (μεταφρ. Βέγια) Κέρκυρα, 1892, κ.ά.

14. IG IX, I, 699, IGA 347, Rhomaios, BCH,

9. Payne, Perachora II, σ. 290 - 291. Του ίδιου, Necrocorinthia σ. 334. BSA, XIII, 169 κέ., εϊκ. 26. Η. Goldman, Eutresis, 262 κ.έ., εϊκ. 319 - 20. Hesperia IX, 1940, σ. 400 κ.ά.

10. Το Έργον της Άρχαιολογικής Έταιρείας κατά το 1956, εϊκ. 34 και ΠΑΕ, 1956, σ. 96.

Είκ. 7 - 8. Μικρογραφικά κοτυλίδια, από τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ναοῦ.

τις μεγάλες ἐκσκαφές πού ἔκαναν οἱ Γάλλοι τὸ 1812 - 1813 στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων γιὰ τὴν κατασκευὴ ὀχυρωματικῶν ἔργων¹⁵. Ὁ κιονίσκος αὐτὸς παρουσιάζει διάφορα προβλήματα τόσο ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς του. Κατὰ μία ἄποψη εἶναι ἀγιεύς, πράγμα πὺ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίθετο Πυθαῖος (= ἀνάλογο τοῦ Πύθιος)¹⁶. Κατ' ἄλλη ἄποψη, εἶναι ὄρος ἢ καὶ συνδυασμὸς τῶν δύο, ἀγιεύς καὶ ὄρου.

Ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἐπίσης δίστανται οἱ ἀπόψεις. Οἱ πρῶτοι μελετητές, καθὼς καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι¹⁷, διαβάσαν τὴν ἐπιγραφὴ ΡΟΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ δηλ. ροῦς (= ρυάκι), πὺ πῆρε τ' ὄνομά του εἴτε γιὰτὶ περνοῦσε κοντὰ ἀπὸ κάποιον ἱερὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, εἴτε γιὰτὶ τὸ νερὸ αὐτὸ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ λατρεία μέσα στοῦ ναοῦ¹⁸. Ἀλλὰ ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σίγουρη; λόγῳ τοῦ ἀπατηλοῦ κόκκινου χρώματος, μὲ τὸ ὅποιο

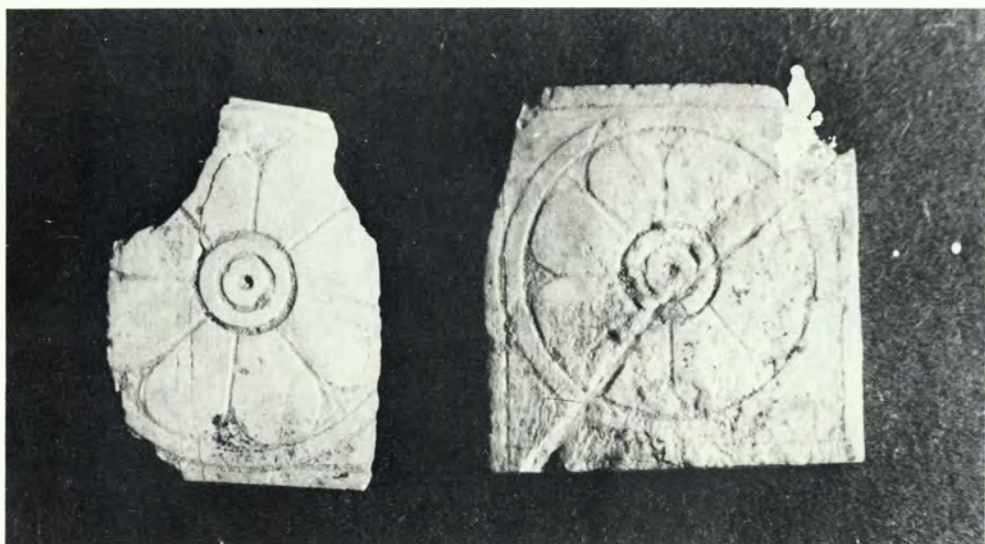
1925, σ. 211 κ.έ., εἰκ. 5. Schleif, Kerkyra I, σ. 165, No 5. Jeffery, The Local Scripts, σ. 233, 234, 17.

15. Moniteur Universel, 20 Mars 1813, No 79, σ. 293 - 294. Brøndsted, Voyages et recherches en Grèce, σ. 285. Rhomaios, Les premières fouilles à Corfou, BCH 1925, σ. 191.

16. Rhomaios, ὁ.π. σ. 212 - 213.

17. Ant. Vrachliotti (Κερκυραίου λογίου), Opuscolo intorno alcune iscrizioni lapidarie rinvenute negli scavi fatti ultimamente a Corfou (1813). Mustoxides, Illustrazioni Corciresi II, 98 (1814) καὶ Delle cose Corciresi, σ. 262 (1848). Franz, Arch. Zeitung, 1846, σ. 379, πίν. XLVIII. Boeck, GIG, No 877. Dittenberger, IG IX I, 699.

18. BCH, 1925, σ. 215.

Εικ. 9. 'Οστέινα πλακίδια με ἐγχάρακτους ρόδακες.

ἔβησαν τὰ γράμματα ἄγνωστοι λόγιοι τὸν περασμένο αἰώνα.

Ἄλλοι μελετητές¹⁹ παρατήρησαν, ὅτι τὸ πρῶτο τετραγωνισμένο Ο τοῦ ΡΟΟΣ εἶναι F καὶ ὄχι Ο, ὅπως φαίνεται ἐξαιτίας τοῦ κόκκινου χρώματος, ὁπότε προτείνουν τὴν ἀνάγνωση ΟΙΡΦΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ (= Ὁρος [ἱαρός] τοῦ Πυθίου), κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἐπιγραφὴ ΟΡΦΟΣ ΙΑΡΟΣ ΤΑΣ ΑΚΡΙΑΣ²⁰. Δηλαδή ὁ κιονίσκος πρέπει νὰ ἦταν ὄρος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος. Ἡ ἀνάγνωση ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων πιθανότερη, ἀφοῦ στὴν περιο-

χὴ δὲν ὑπάρχει πουθενὰ φυσικὴ πηγὴ (ρός).

Σύμφωνα πάντως καὶ μὲ τὶς δύο ἀναγνώσεις τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Βέβαια, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ ἀκριβὴς τόπος εὐρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς, γιατί ὑπάρχει ἀσάφεια τόσο στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ Ant. Vrachliotti²¹, ὅσο καὶ στοὺς συγγραφεῖς, ποὺ ἀναφέρουν τὶς πρῶτες ἀνασκαφές τῶν Γάλλων στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων²². Κατὰ τὸν Ρωμαῖο, ὁ χώρος, ὅπου ἔκαμαν τὶς πιὸ σημαντικὲς

19. Preller - Robert, *Griechische Mythologie* I, 268, 4. Rhomaios, BCH, 1925, σ. 213 κ.έ. Schleif, *Korkyra* I, σ. 165, 5. Jeffery, *The Local Scripts*, σ. 233, 234, 17.

20. IG IX, I, 698 καὶ BCH, 1925, σ. 213 - 214, εἰκ. 6. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ βρέθηκε στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ἀγ. Εὐφημίας καὶ βοήθησε

στὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἥρας (Ἥραϊο). Βλ. Π. Καλλιγᾶ, *Τὸ ἐν Κερκύρα ἱερὸν τῆς Ἀκραιάς Ἥρας*, ΑΔ 24, 1969 : Μελέται, σ. 51 - 58.

21. Vrachliotti, ὁ.π. σ. 8 καὶ BCH, ὁ.π. σ. 205.

22. *Moniteur Universel*, 20 mars 1813, No 79 σ. 293 « Dans les environs on a trouvé... » BCH, ὁ.π. σ. 198.

σκαπτικές εργασίες οί Γάλλοι, βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Ἀγ. Θεοδώρων καὶ μάλιστα πρὸς τὴν ἀλυσίδα τῶν λόφων, πὺ ἐκτείνεται βόρεια ἀπὸ αὐτό²³. Ἄλλωστε, πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ χῶρο, ἀκόμη καὶ σήμερα, ὑπάρχει τὸ γνωστὸ στοὺς Κερκυραίους « Τάγιο », πὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ μεγάλη ἀμυντικὴ τάφρο, πὺ ἔσκαψαν οἱ Γάλλοι, ὅταν ἔκαμαν τὰ ὁχυρωματικὰ ἔργα, πὺ ἀναφέραμε.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, μπορούμε ἴσως νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ ναὸς μὲ τὸ βωμό, πὺ ἐντοπίσθηκε 150 μ. ΒΑ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, στοὺς πρόποδες λοφοσειρᾶς (σχ. 4) ἀνήκει στὸ ἱερὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, ὅποτε στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἀποδεικνύεται ἀληθινὴ ἢ ἄποψη, πὺ πρῶτος διατύπωσε ὁ Ρωμαῖος²⁴.

Ἡ συνέχισι καὶ ὁλοκλήρωσι τῆς ἔρευνας μελλοντικὰ ἐλπίζουμε νὰ μᾶς δώσει

23. Rhomaïos, BCH, 1925, σ. 198 - 199.

24. Ὁ. π. σ. 217 καὶ Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, σ. 22.

Εἰκ. 10. Τμῆμα προσώπου γοργονεῖου, πιθανὸν ἀπὸ ἀκροκέραμο.

ἀκόμη θετικότερα στοιχεῖα τόσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸ ναὸ σὰν ἀρχιτεκτόνημα, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ταύτισι τῆς θεότητος πὺ λατρευόταν σ' αὐτόν.

Α.Α. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

LOCATION OF AN ANCIENT TEMPLE IN KERKYRA

During public works on Aghii Theodori street in Kerkyra, 150 m NE of the Artemis sanctuary a small classical altar was found (fig. 1, plan 1, 2) in 1973.

In order to find the corresponding temple, in 1979 a trial excavation was held in the plot of Mrs Tzavalos - Politis, 11 m west of the altar. A big rectangular building, probably the cella of a

temple (diam. 6,50 × 13,50 m) was located and partly unearthed.

The finds were: a few miniature vases of the well-known type from poor sanctuaries of the 6th and 5th c. B. C. (figs. 7, 8), small objects (fig. 9), many blackware - sherds (of the 5th c. B.C.), fragments of tiles (figs. 4-6, 10), some of them inscribed with archonts names, and 79 bronze and sil-

ver coins dated from the 4th c. B. C. - 2nd c. A. D.

The building of the temple can be dated in the 2nd half of the 5th c. B. C.

The problem is to which divinity this temple was dedicated, because up to now there is no literary or inscriptional evidence about it. But this find cor-

roborates Rhomaios' suggestion about the existence of sanctuary of Apollo Pythaios near the great Artemis (Gor-go) sanctuary, after his interpretation of the inscription ΠΟΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ (IG IX, 1, 699, BCH 1925, 211ff, fig. 5).

ALK. SPETSIERIS - CHOREMIS

GRANDS DIGNITAIRES ATTALIDES EN THESSALIE À L'ÉPOQUE DE LA 3e GUERRE DE MACÉDOINE

Les fouilles de sauvetage que mènent avec diligence les responsables du Service des Antiquités à Larisa, ont considérablement enrichi l'épigraphie thessalienne ces dernières années. Ainsi est-il encore publié par C. Gallis, un lot d'inscriptions dont l'intérêt est en tous points considérable. Aux cinq inscriptions qu'il nous livre¹, on reviendra sans doute encore à l'avenir, pour utiliser les rapprochements prosopographiques qu'elles fournissent, et pour préciser la chronologie des stratèges. Mais deux des documents présentés apportent des informations qui vont au-delà et en particulier le décret de Larisa pour les deux "officiers" d'Eumène, roi de Pergame.

Deux points méritent dès à présent un commentaire : la personnalité des bénéficiaires du décret, dont l'un peut être identifié, et le parallélisme que l'on peut établir entre le document nouveau et le texte fragmentaire IG, IX 2, 512, voté lui aussi en l'honneur de trois Pergaméniens.

Le décret publié par C. Gallis² date, comme l'éditeur l'a montré³, de l'année 171, pendant la 3e guerre de Macédoine⁴. Il a été voté sans doute quelques semaines seulement après l'une des phases les plus critiques de cette campagne militaire. Les Larisiens exprimaient leur reconnaissance à deux personnages qui avaient accompagné le roi

1. AAA XIII, 1980, Νέα επιγραφικά εὑρήματα ἀπὸ τῆς Λάρισσας, p. 246.

2. Op. cit. p. 246 κ.έ.

3. Op. cit. p. 249.

4. La date du document ne fait aucun doute,

Eumène II et son frère Attale en Thessalie. Le roi et ses troupes avaient rejoint le Consul P. Licinius Crassus à Larisa ; c'est là qu'ils avaient résisté avec les Romains et les Thessaliens aux redoutables attaques que Persée lançait contre eux dans les environs de Larisa. Lors de cette bataille perdue par les Romains, les forces des Thessaliens se sacrifièrent pour le salut commun. Cet acte d'héroïsme fut par la suite commémoré par des concours particuliers, institués à Larisa en l'honneur de ceux qui étaient tombés pendant cette bataille, que nous appelons, après Tite-Live, de Kallinikos. Mais que les Thessaliens eux-mêmes désignaient par l'expression ἐπὶ τῶν στενῶν⁵.

Eumène et ses troupes séjournèrent donc assez longtemps en Thessalie, et il y eut assurément des contacts multiples entre le roi de Pergame, ses officiers ou

représentants et les autorités thessaliennes, celles de la Confédération comme celles de Larisa. Ainsi pouvons-nous considérer Asclépios fils de Théophilos de Pergame, et Philtès, fils d'Hippolochos de Cyzique, bénéficiaires du décret, comme deux au moins de ceux qui eurent des relations suivies avec les Thessaliens. Mais quels étaient ces personnages, de quel rang, de quelle importance?

Le décret de Larisa ne nous apprend rien sur Asclépios, ni sur Philtès. Mais si nous cherchons ailleurs, parmi les hauts personnages de la cour attalide, une rencontre prosopographique est possible et même probable, à propos du premier des deux bénéficiaires. Il existe en effet à Athènes un document connu depuis fort longtemps, par lequel les Athéniens honorent deux Pergaméniens : le texte est publié *IG*, II², 947. Les premières lignes conservées du premier décret que porte cette pierre donnent :

1 ----- ἐψηφίσθαι τεῖ]

2 [βο]υλεῖ· [ἐ]παινέσαι [- - - Θ]εοφί[λ]ου Π[ε]ργαμηνὸν καὶ στεφανῶσαι χρύσῳ στε]-

3 φάνῳ κατὰ τὸν νόμον [εὐνοίας ἔ]νεκεν κ[αὶ φιλ]ο[τιμίας τῆς πρὸς τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναί

4 ων· εἶναι δὲ αὐτὸν καὶ πρόξενον Ἀθηναίων [κτλ.-----]

Le second décret, dont nous conservons les 20 premières lignes, honore un Θεόφιλος Περγ[αμνός, qui est sans doute le père du personnage nommé par le décret précédent. Telle est du moins l'opinion, acceptable, des éditeurs successifs.

et c'est une faute d'impression que l'indication 176 dans la mention faite par J. Pouilloux de ce texte dans *FD* III 4, p. 22, n° 2.

5. Pour cet épisode et les concours (municipaux) qui l'ont rappelé, cf. J. et L. Robert, *Bull.* 1964, n° 227, p. 55 - 56.

Les épigraphistes sont revenus plusieurs fois à ces décrets, à cause de la chronologie des archontes. Sundvall, dès 1909, avait proposé de restituer en tête du second décret le nom de l'archonte Achaïos. Il fut suivi par Kirchner⁶ dans *IG*, II². La même date est adoptée par les spécialistes de la chronologie athénienne : B. D. Meritt - W. K. Pritchett, *Chronology of Hellenistic Athens*, 1940, p. XXIX et 127.

6. Cf. le lemme de l'édition Kirchner.

On est revenu encore sur ce texte, avec la publication de nouveaux fragments inscrits, trouvés à l'Agora en 1949: une inscription votive, *IG*, II², 3171, dédicace d'une statue, fut ainsi complétée par H. A. Thompson, *Hesperia* 1950, p. 336. On a reconnu ainsi que la statue élevée par Attale II était celle d'un σύντροφος du roi, et sans doute le même qui était honoré par le décret *IG*, II², 947⁷. B. D. Meritt a repris à son tour cette dédicace *Hesperia*, 1954, p. 253, n° 33⁸. Il signale à ce propos, dans une note (p. 253, n. 11) une restitution proposée par G. Stamires pour le nom du bénéficiaire du premier décret, le fils de Théophilos: [Ἀπολλωνίδην Θ]εοφί[λ]ου Πε[ρ]γαμηνόν]. Cette proposition se fonde apparemment sur l'état ancien du texte de *IG*, II², 3171. Mais il me paraît qu'aujourd'hui, il serait vain de chercher dans cette direction: le décret de Larisa publié par C. Gallis donne le nom véritable du fils de Théophilos, Ἀσκληπιάδης Θεοφίλου Περγαμηνὸς qu'il convient de restituer au début de *IG*, II², 947.

Ainsi se révèle aussi la qualité du personnage, fils d'un σύντροφος d'Eumène II et du futur roi Attale, grands officiers à la cour d'Eumène représentant de la politique pergaménienne en Thessalie, mais aussi à Athènes et probablement ailleurs encore.

Un autre personnage, de même rang, et de même origine, a été le représentant des rois Attalides en Thessalie à la même époque. Nous le connaissons par le décret de Larisa *IG*, IX2, 512.

7. Cf. J. et L. Robert, *Bull.*, 1952, 39.

8. Cf. J. et L. Robert, *Bull.*, 1955, 68.

Ce décret honore trois Pergaméniens: Sosandros, fils de Mélanippos, Aratos, fils d'Aristomachos, Démétrios, fils d'Apollonios. Le dernier des trois a été identifié, dès 1909, par P. Roussel, dans un décret de Délos, qu'il a publié *BCH*, 34, 1910, p. 385 - 387. P. Roussel écrivait alors, avec la clairvoyance prudente qui le caractérise: "Δημήτριος Ἀπολλωνίου n'est sans doute point distinct d'un Δαμμάτριος Ἀπολλουνίου de Pergame, qui reçut la πολιτεία des habitants de Larisa⁹. O. Kern place le décret au IIe siècle. On peut, je crois, préciser davantage. En même temps que Δαμμάτριος, sont honorés Σούσανδρος Μελανίπειος et Ἀρατος Ἀριστομάχειος. Il y a apparence, d'après le texte même du décret, qu'ils avaient été envoyés à Larisa en qualité d'ambassadeurs¹⁰. Les honneurs qui leur sont décernés, indiquent qu'ils n'étaient point des personnages de médiocre importance¹¹. Or, nous connaissons, à Pergame, dans la première moitié du IIe siècle, un Σώσανδρος allié à la famille royale, σύντροφος d'Euménès II, puis d'Attalos II, sous le règne du-

9. Notes de P. Roussel: "*IG*, IX2, 512"; le personnage est maintenant connu par une inscription d'Ephèse, R. Knibbe, *Jahreshefte*, 50, 1972 - 75, Beiblatt, 1976, p. 12, no 14 (cf. J. et L. Robert, *Bull.*, 1977, 415). Comme τὸν γενόμενον ἐπὶ τῆς [σφραγίδος τοῦ βασιλέως θεοῦ [Εὐμέ]νου Σωτήρος καὶ στρατηγόν ἐπί τε Ἐφέσου καὶ τῶν κατ' Ἐ[φεσον] τόπων καὶ Καβστρου πε[δί]ου καὶ τὸ Κιλβιανόν.

10. "L. 7 et suiv.: ἐτ τοῦ τάν τε ἐνδαμῖαν πεποιείσθαι αὐτ[ὸς οὗς] ποτ[ε]ί[κ]ει ἐξ ἀν[δρα]ς [καλο]ίς κάγα[θοίς], texte de O. Kern à rectifier, cf. plus loin.

11. "La πολιτεία n'est point prodiguée comme la proxénie".

quel il meurt¹². Je n'hésite guère à l'identifier avec Σούσανδρος Μελανίππειος. Euménès II, qui veillait à contenir dans leurs frontières les souverains de Macédoine, eut l'occasion de lier partie avec les Thessaliens, menacés par leur ambitions¹³. L'ambassade de Σώσανδρος et de ses collègues peut se rapporter à cette entente. Il serait dangereux d'en fixer trop précisément la date, mais on peut croire que le décret de Larisa, celui de

Délos, se place dans le 1er quart du IIe siècle".

Il n'y a rien à ajouter à ce commentaire de P. Roussel, sinon pour compléter ou restituer exactement le texte de IG IX2 512. Cela est aujourd'hui bien facile, car le nouveau décret de Larisa se termine pour nous avec la même formule qui est conservée au début du fragment de IG, IX2, 512. Les deux inscriptions se restituent l'une par l'autre:

Texte nouveau

IG, IX2, 512

-----	εδο-----
-----	ΣΑ-----
-----	ΥΤΟΥ-----
-----	Σού]-
ξε τοῦ δαμοῦ τοῦ Λα[σ]σαίου ἐπαι- [- -----	σανδρο]ν Μελ[ανίππειον, Ἄρ]α[τ]ο[ν] Ἄρ[ιστομά]-
νεῖσειν Ἀσκληπιάδαν Θεοφίλοι Περ- [-----	χειο]ν, Δαμμά[τρ]ιον Ἀπουλλουννίειον Περ[γα]-
γαμεινόν, Φιλτήν Ἱππολόχοι Κυζι- [-----	μεινός ἐτ τοῦ τάν τε ἐνδαμίαν πεποεί-
κεινόν ἐτ τοῦ τάν τε ἐνδαμίαν πεπο- [-----	σθαι αὐτ[τὸς οὐς κε] ποτείνεκε ἄνδρες[σι κα]-
είσθαι αὐτὸς οὐς κε ποτείνεκε ἄν- [-----	λο]ῖς καγα[θοῖς καὶ ἐτ τοῦ εἰν[ό]ρους, διε[κεί]-
δρεσσι καλοῖς καγαθοῖς καὶ ἐτ τοῦ [-----	σθαι ποτ τὸς [πολίτας] καὶ τὸς ἐπιμε[λεί]-
εὐνόους, διεκείσθαι ποτ τὸς πο- [-----	τας ὁπεῖ [κε κατ]ενέκ[ει ὁ καιρός, περ]τάν [πολι]-
λίτας καὶ τὸς ἐπιμελείτας ὁπεῖ- [-----	τείαν φρον[τί]σειν, οὐς [κε] [δοθεῖ αὐτοῖς] [πο]-
κε vac. κατενέ[κ]ει ὁ καιρός, περ τάν [-----	λιτεία κατ [τὸ]ν νόμον καὶ συμφανέ[ς εἰ ἀπάν]-
[πο]λιτείαν φρον[τί]σειν -----] [-----	τεσσι διέκ[ι? ἂ πόλις] Λαρισαίων [περ] τοῦ[ν παρε]-
-----	χ[ο]μένουν . . . . ΔΙΓΑΝ ΠΕΡΡΑΤΕΙ καὶ τι[μάς]
-----	καὶ χαρ[ίτας ἀποδι]δοῦμεν τὰς ἀξίας' [καὶ]
-----	τὸ ψάφισμ[α τότε κ]ύριον ἔμμεν καπ παν[τὸς]
-----	χρόνου, τὸς μὰ ταμί]ας ὃν [γρ]ά[ψ]αντας, αἰ[ὕτὸ]
-----	ἐγ κίονα λιθί]α[ν] vac. θέμεν ἐν τὸ ἱερὸν τ[οῦ Ἄ]-
-----	πλουνος τ[οῖ Κ]ερδοῖοι καὶ τὰν ὀνα[λ]άν [κίς κε γι]-
-----	νεῖται δόμεν.

12. "Fränkel, *Inscr. Perg.* 248 ; Dittenberger, *OGI*, 339" (*OGI* ; 315 et 331 : C. B. Weller, *Royal Correspondence*, 1934, n° 61 et 65).

13. "Par exemple en 186/5, il y a une ambassade commune d'Eumène et des Thessaliens à Rome (Pol., XXII, 19; cf. Niese, *Gesch.*, III, p. 22)".

À propos de ces restitutions, auxquelles je ne donne pas ici d'apparat critique, on notera quelques points. D'une part le nouveau décret fait disparaître une forme dialectale de IG, IX2, 512,

l. 8, qui avait retenu l'attention des grammairiens: $\text{pot } \pi\omicron\tau[\epsilon]\iota[\kappa]\epsilon\iota$ est remplacé par $\pi\omicron\tau\epsilon\acute{\iota}\nu\epsilon\kappa\epsilon$: au lieu de $\pi\rho\omicron\sigma\eta\kappa\omega$ on a $\pi\rho\omicron\sigma\alpha\iota\nu\acute{\epsilon}\omega$ ¹⁴.

D'autre part, le décret pour les trois Pergaméniens reste encore peu compréhensible aux lignes 14 - 15, il faudra tenter de l'améliorer. Quoiqu'il en soit, nous devons tenir là la rédaction avec laquelle s'achevait aussi le décret pour les deux officiers d'Eumène honorés dans l'inscription publiée par C. Gallis. On relèvera que *IG*, IX2, 512 mentionne explicitement que la stèle sera consacrée dans le sanctuaire d'Apollon Kerdoios. Et c'est d'une fouille effectuée sur l'emplacement présumé de ce sanctuaire que nous est venue la nouvelle inscription.

Il convient de se demander si les deux décrets de Larisa ont été votés au même moment. La stèle *IG*, IX2, 512, porte un décret principal, que nous avons restitué en partie ici, et un décret complémentaire, par lequel les trois Pergaméniens reçoivent le droit de cité (*IG*, IX2, 512, l. 22 - 32). Le deuxième décret a été pris, alors qu'un Antiochos, fils d'Antigonos, présidait l'assemblée. C'est lui aussi qui a fait la proposition. Or, un personnage de ce nom, le même, apparaît aussi dans le nouveau décret, en troisième place parmi les tages du collège présidé (au mois de Thuios) par Kléarchos, fils d'Arnias. Le décret de complément *IG*, 512, est daté du dernier jour d'Homoloios, le décret publié par C. Gallis du 14 Thuios. Il est antérieur à l'autre d'un mois et demi:

14. La forme paraît renvoyer à un, $\pi\rho\omicron\sigma\alpha\iota\nu\acute{\epsilon}\omega$, parfait $\eta\nu\epsilon\kappa\alpha$ plutôt qu'à $\pi\rho\omicron\sigma\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon\iota\nu$; le sens, intransitif, serait "comme on le recommande, le requiert pour des gens de bien".

Thuios est le 9e mois, Homoloios le 10e mois du calendrier thessalien.

Quelle était la situation chronologique du décret principal de *IG*, IX2, 512, par rapport au nouveau décret? Deux possibilités sont offertes. Dans la première les Lariséens ont eu affaire aux trois premiers Pergaméniens, peut-être même avant la guerre¹⁵, qu'ils ont récompensés par des honneurs ne comportant pas le droit de cité. Par la suite, pendant la guerre, en même temps qu'ils récompensaient les deux autres représentants attalides, les Lariséens ont décidé de compléter les honneurs accordés aux trois Pergaméniens¹⁶. La seconde possibilité est de considérer les trois décrets comme se rapportant aux mêmes circonstances. Cette possibilité est sans doute la plus vraisemblable, si l'on tient compte de la rédaction particulière des deux décrets principaux. Non seulement cette rédaction est identique, comme on l'a vu, mais encore elle présente une caractéristique apparemment exceptionnelle: la mention d'épimélètes, chargés de veiller à ce que le droit de cité soit conféré aux bénéficiaires. Pour ce que nous en savons, ce soin revenait d'ordinaire aux magistrats réguliers, $\tau\omicron\upsilon\varsigma \acute{\epsilon}$ -

15. Excellent exemple, avec dates, de la permutation des magistrats dans le collège. Cf. mon étude sur ce point dans *Gonnoi* I, 1973, p. 140. On peut penser reconnaître encore le même personnage au début de *IG* IX2, 305 où O. Kern lisait, pour le second tage $\text{'Av}\tau\acute{\iota}\omicron\chi\omicron\varsigma \text{'Av}$ -[- - $\epsilon\iota\omicron\iota$]. Le premier tage est Hippolochos, fils d'Alexippos, dont la carrière couvre les années 196 - 170 environ (G. H. Kramolisch, *Die Strategen*... p. 52 - 53).

16. Cf. ci-dessus l'opinion de P. Roussel.

βάρχους ταγούς¹⁷. Les commissaires désignés dans les deux décrets ne sont pas eux des magistrats ordinaires, ils ont une mission temporaire et précise. Les documents ne précisent pas cette mission : nous pouvons supposer qu'ils avaient été nommés à un moment quelconque¹⁸ pour coordonner l'action et les relations avec les chefs alliés, le consul romain et le roi de Pergame. Par là s'expliquerait leur intervention dans l'exécution des décisions prises par les Lariséens dans les décrets par lesquels ils honoraient les officiers attalides. Quoiqu'il en soit, la mention dans les deux documents de ces commissaires, les mêmes dans les deux cas, amène à considérer avec plus de vraisemblance que les cinq représentants d'Eumène ont été récompensés la même année, dans les mêmes circonstances, et à la suite des mêmes événements. Comment expliquer le vote de deux décrets distincts puis séparément,

pour deux, puis trois officiers attalides, je ne saurais le dire.

L'identification des personnages, ou de certains d'entre eux, montre du moins que les Lariséens ont eu affaire à des dignitaires de haut rang, qui jouaient dans l'entourage du roi un rôle important. Nous apercevons par là en même temps quelques-uns des acteurs de la coopération qui s'était établie entre les alliés¹⁹ unis pour résister, dans des circonstances difficiles, à un adversaire puissant, qui faillit bien l'emporter en un seul jour, lors de la bataille de Kallinikos. Nous pouvons encore davantage mesurer le service rendu par les Thessaliens qui se sacrifièrent alors pour sauver la situation, et dont la mémoire fut honorée pendant près de deux siècles par des concours au cours desquels rivalisaient les meilleurs orateurs du pays en leur rendant une éloge funebre mérité.

BRUNO HELLY

17. Cf. Th. D. Axenidis, *Pelagis Larisa*, II, p. 122.

18. Avant ou après la bataille de Kallinikos, nous ne saurions le dire.

19. Cf. les passages de Tite - Live mentionnant les conseils tenus en communs par les Romains, les Pergaméniens et les Thessaliens.

ΣΤΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΑΑΑ Χ, 1977, σ. 259 - 263.

ΑΑΑ ΧΙ, 1978, σ. 195 - 197.

Σχετικά με την διόρθωση που έκαμε ο κ. Ε. Μαστροκώστας στο επιτύμβιο επίγραμμα της Πέλλας (ΑΑΑ ΧΙ, 1978, 195 - 197), έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Τη δεύτερη λέξη του πρώτου στίχου ο κ. Ε. Μαστροκώστας μεταγράφει *τη̐δε* αντί *τε̐δε*. Το δεύτερο όμως γράμμα της λέξης είναι σίγουρο Ε, γιατί σώζεται πολύ καλά μέρος της μεσαιάς και σχεδόν ολόκληρη ή κάτω οριζόντια κεραία του. Έπομένως, ή μεταγραφή *τε̐δε* είναι αναμφίβολη¹.

Στον τρίτο στίχο του επιγράμματος μεταγράφει *Ένοδίας* αντί *ένθ' Αἴας*, υποστηρίζοντας ότι δεν διασώζεται στιγμή στο κέντρο του τρίτου γράμματος της λέξης, ώστε να είναι Θ, και ότι το τέταρτο γράμμα είναι Δ και όχι Α, γιατί βλέπει διαφορά στη θέση της συνδετικής κεραίας από τα υπόλοιπα όμοια γράμματα. Υποστηρίζει έτσι, ότι ή χάραξη του Δ είναι αμελής. Κατά τη γνώμη μας όμως το τρίτο γράμμα φέρει στιγμή αδόκιμα τοποθετημένη εκτός κέντρου, το δε τέταρτο γράμμα είναι Α, γιατί σε τίποτε δεν διαφέρει από τα υπόλοιπα Α του επιγράμματος (εἰκ. 1)².

1. Βλ. ΑΑΑ, 1977, σ. 259 - 263, εἰκ. 1.

2. Το δακτυλικό πεντάμετρο του επιγράμματος με τη μεταγραφή *Ένοδίας* είναι κανονικό, μόνον ἂν δεχτούμε μετρική έκταση του Ε ή παράλειψη, από ἀμέλεια πάλι του χαρακτή. του ν ή ι των κοι- νων τύπων Έννοδίας και Εἰνοδίας.

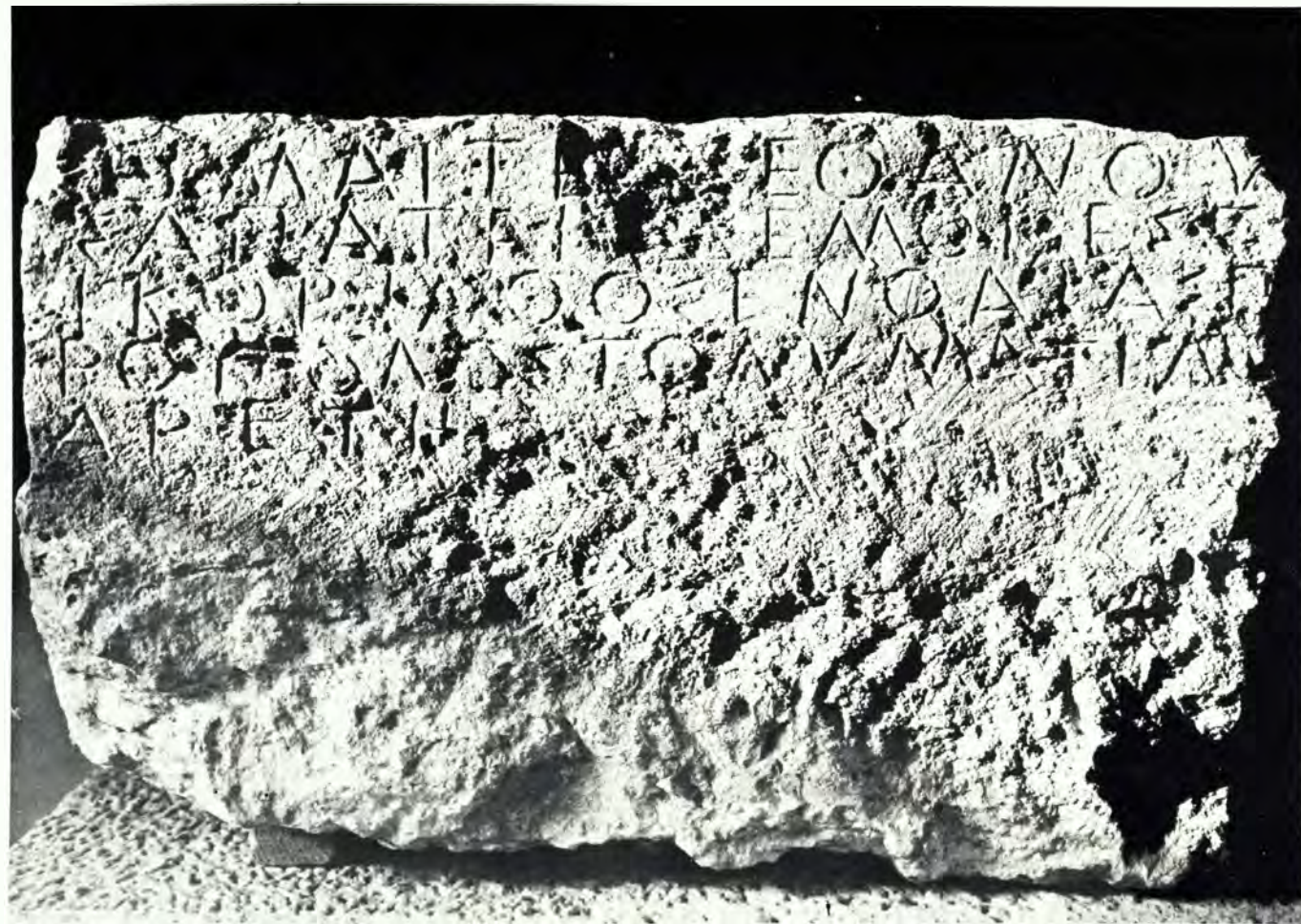
Στή δημοσίευση του επιτύμβιου επιγράμματος δεν είχε διατυπωθεῖ καμιά γνώμη για τὸν τρόπο τῆς τοποθέτησης τῆς πώρινης βάσης, στήν κύρια ὄψη τῆς ὁποίας εἶναι χαραγμένο τὸ ἐπίγραμμα, καθὼς καὶ τοῦ επιτύμβιου σήματος BE 1977/2 (ΑΑΑ Χ, 1977, σ. 263, 264).

Κατὰ τὴν πρόσφατη ὁμως ἀνασκαφὴ νεκροταφείου λαξευτῶν τάφων τοῦ τέλους τοῦ 5ου, ἀρχῶν 4ου αἰ. π.Χ., μεταξύ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τοῦ χωριοῦ Π. Πέλλα, ἀποκαλύφθηκαν λαξεύματα στίς παρειές τῶν τάφων καὶ στὸ βράχο, γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους, μετὰ διαστάσεις ἀνάλογες σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μετὰ τίς διαστάσεις τῆς βάσης BE 1977/1 καὶ τοῦ σήματος BE 1977/2 (εἰκ. 2)³. Κατὰ τὴ γνώμη μας αὐτὰ τὰ λαξεύματα ἀνοίχτηκαν γιὰ τὴν ὑποδοχὴ παρόμοιων ἐπιτύμβιων σημάτων.

Τὸ ἐπίγραμμα τῆς Πέλλας ἀποτελεῖ σπουδαία ἱστορικὴ καὶ γλωσσικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πόλη. Γι' αὐτό, κάθε προσπάθεια γιὰ τὴ σωστὴ ἀνάγνωση καὶ ἑρμηνεία του, θὰ βοηθήσει σημαντικὰ στὴ διαλεύκανση σκοτεινῶν ὡς σήμερα σημείων τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

3. Διαστάσεις μερικῶν λαξευμάτων: 0,41 × 0,40 × 0,22 μ., 0,44 × 0,38 × 0,38 μ., 0,32 × 0,22 × 0,34 μ.

Εικ. 1. Ἄρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/1.

ON THE GRAVE EPIGRAM FROM PELLA

ΑΑΑ Χ (1977), p. 259 - 263.

ΑΑΑ ΧΙ (1978), p. 195 - 197.

The second word of the grave epigram from Pella Mr. E. Mastrokostas reads τηιδε instead of τεϊδε (ΑΑΑ ΧΙ, 1978, p. 195 - 197).

The second letter of the word, however, is undoubtedly an Ε, because part of the cross - stroke and the lower horizontal stroke are well preserved¹.

In line 3 Mr. Mastrokostas transcribes Ἑνοδίας instead of ἔνθ' Αἴας. He reads the third letter of the word as an Ο and the fourth one as a careless Δ.

Our opinion is that the third letter has a point off center that makes it a Θ, and that the fourth letter is an Α, because

1. ΑΑΑ Χ (1977), p. 259 - 263.

there is no difference in cutting from the other Α of the epigram (fig. 1)².

The first publication of the grave epigram BE 1977 / 1 as well as the grave stone BE 1977 / 2 makes no reference to the manner they were set by the grave.

Recent excavations, however, of a cemetery of the late 5th and early 4th cent. B. C., between the Site and the village P. Pella, uncovered rectangular cuts either at the sides of the tombs or in the rock around the graves. Their dimensions in several cases are comparable to those of base BE 1977 / 1 and stone BE 1977 / 2 (fig. 2)³.

The grave epigram from Pella is an important historical and linguistic testimony of the Macedonian capital. Thus, every effort aiming to its correct reading and interpretation will considerably contribute to the history of the area.

MARIA LILIBAKI - AKAMATI

Εικ. 2. Ἄρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/2.

2. The pentameter of the epigram in the transcription Ἑνοδίας appears to be irregular, unless for metrical purposes we count Ε as long, or we assume yet another omission on behalf of the stone cutter, who cut Ἑνοδίας instead of the common types Ἑννοδίας and Εἰνοδίας.

3. Representative examples of cut dimensions: 0,42×0,40×0,22 m., 0,44×0,38×0,38 m., 0,32×0,28×0,34 m.

ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΣΤΗ ΣΑΜΟ

Εἰκ. 1. Ἀποψη τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμης μετὰ τὴ μικρὴ Γλυφάδα ἀπὸ Α.

Ἡ ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρουσιάστηκε τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ Πυθαγόρειο τῆς Σάμου, σὰν συνέπεια τῆς ραγδαίας τουριστικῆς ἀνάπτυξης, ὁδήγησε σὲ ἔκτεταμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ποὺ εἶχαν συχνὰ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα.

Μία σύντομη ἔρευνα ποὺ ἄρχισε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1979 στὸ κτῆμα Νικολάου

Καρμίρη, στὴν περιοχή τῆς λίμνης « Γλυφάδα », διακόπηκε δυστυχῶς προσωρινά, ἐξαιτίας τοῦ φόρτου ἐργασίας καὶ τῆς ἔλλειψης προσωπικοῦ ποὺ μαστίζει τὴν Ἐφορεία Κυκλάδων. Τὰ ἀποτελέσματά της ὅμως στάθηκαν ἰδιαίτερα σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Σάμου.

Ἡ ἔρευνα ἐγίνε σὲ δύο σημεῖα, νότια καὶ

ἀνατολικά ἀπὸ τὴ γνωστὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Παναγίτσας¹ (εἰκ. 1).

Στὴν πρώτη τομῇ, ἀνατολικά ἀπὸ τὴ βασιλική, ἦρθαν στὸ φῶς λείψανα δύο τοίχων, ποὺ συναντιῶνται σὲ ὀρθή γωνία· ἀνάμεσά τους, στερεωμένη πάνω σὲ δύο στρώσεις λίθων ποὺ πατοῦν στὸ φυσικὸ ἔδαφος, μιὰ μικρὴ πώρινη πλάκα, ποὺ φαίνεται πῶς ὑποστήριζε κάποτε ἓνα ξύλινο κίονα. Ἐνας πολὺ καλὰ διατηρημένος ἀγωγὸς νεροῦ μὲ πῆλινους κυλινδρικοὺς σωλῆνες καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, διέλυσε τὸ νοτιότερο ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους. Τὸ κτίριο ὅμως, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ δύο τοῖχοι, φαίνεται πῶς ἦταν κατεστραμμένο, τουλάχιστο στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, στὰ ὁποῖα πιθανότατα ἀνήκει ὁ ἀγωγός².

Στὴ δεύτερη τομῇ, νότια ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (διαστ. 5 × 2,50 μ.), τὴν πρώτη στρώση, πάχους 0,45 μ., ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν τὰ συνηθισμένα ἐπιφανειακὰ χώματα μὲ λίγα λείψανα, κυρίως κονιάματα καὶ ὀπτόπλινθους, ἀπὸ τὸ παρακείμενο παλαιοχριστιανικὸ Κοιμητήριον καὶ τὴ βασιλική, ἀκολούθησε μιὰ δεύτερη, πάχ. 0,20 μ., μὲ πολλὰ χαλίκια καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα πολὺ φθαρμένα ἀπὸ τὴ μακροχρόνια ἐκθεσὴ τους στὸ ὕπαιθρον. Μία τρίτη στρώση ἀρχίζει σὲ βάθος 0,65 μ. καὶ ἔφθανε ἐνιαία μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους (σχιστολιθικὸς βράχος), σὲ βάθος 1,00 - 1,05 μ. Σ' αὐτὴ τὴ

στρώση, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ τμήματα ἀπὸ κεραμίδια στέγης, βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα ἀπὸ ἀρχαῖκα ἀγγεῖα καὶ τμήματα ἀπὸ εἰδῶλια. (Ἄν πρόκειται γιὰ ἀποθέτη, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἄχρηστα καὶ κατεστραμμένα ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι πολὺ

Εἰκ. 2. 3α - β. Εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ.

1. A. M. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, AM 54 (1929), 119, σχ. 13, πίν. 44.

2. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἀγωγοῦ, καθὼς γιὰ τὴν ὥρα λείπουν ἄλλα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, χρήσιμη εἶναι ἡ παραβολὴ μὲ ἄλλα σαμῳτικά παρόμοια εὐρήματα· πρβλ. π.χ. τὸν χονδρὸ ἑλληνιστικὸ ἀγωγὸ ποὺ κατέστρεψε τὸ λιθόστρωτον Α., ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκή βόρεια πύλη τοῦ Ἡραίου (H. P. Isler, Samos IV, πίν. 6, I.

Εἰκ. 3 α

Εἰκ. 3 β

Εικ. 3γ. Κεφαλές ειδωλίων από τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ.

πιθανό, θὰ τὸ δείξει ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς. Πρὸς τὸ παρόν, ἔχει καθαριστεῖ μικρὸ μόνο μέρος τοῦ χώρου, ἐνῶ τὰ εὐρήματα ἐκτείνονται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις πέρα ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς τομῆς).

Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ξεχωρίζουν πολλὰ μικρὰ ἢ μεγαλύτερα τμήματα ἀπὸ εἰδώ-

λια τοῦ γνωστοῦ τύπου τῆς θεᾶς με πόλο, ποὺ κάθεταί σὲ θρόνο³, εἰδῶλια κόρης

3. Ὅμοια βλ. R. A. Higgins, *Greek Terracottas* (1967), πίν. 13 A, B, *Délos XXIII*, πίν. 6, 73 - 77 καὶ 193 - 195, Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Br. Mus. I* (London 1954) πίν. 13, 68 - 70 καὶ 14, 69 - 74.

Εικ. 4. Εἰδῶλια ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ.

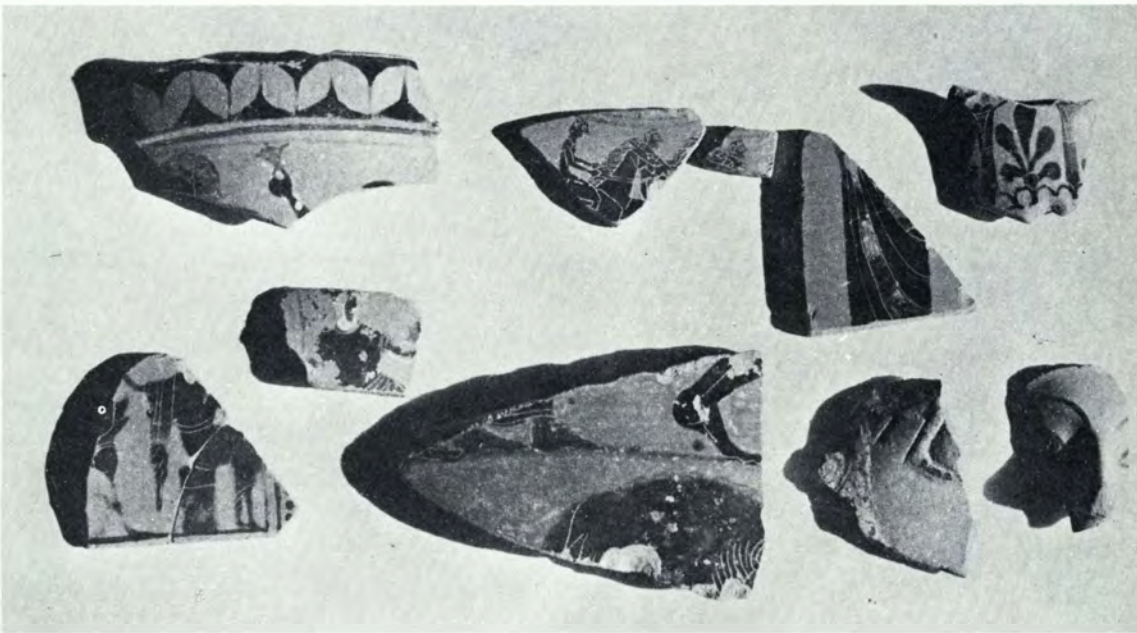

Εἰκ. 5. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

ποὺ κρατεῖ μπροστὰ στὸ στήθος τῆς ἑνα περιστέρι (εἰκ. 2)⁴, καθὼς καὶ πληθὸς κεφάλια, κομμάτια ἀπὸ πῆλινες προ-

4. Higgins Gr. Terr. δ.π., πίν. 13 D, E, F καὶ 14 C, D. Délos XXIII, πίν. 4, 52, 55 - 57, 59.

Εἰκ. 6. Ὅστρακα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

τομέζ⁵ (εἰκ. 3α-γ), εἰδώλια ζώων⁶ (εἰκ. 4). Ἀκέραια ἀγγεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικά μικροσκοπικά (εἰκ. 5), δὲν βρέθηκαν μέχρι τώρα.

Ἀνάμεσα στὰ ἄφθονα ὅστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν ὅμως, ὑπάρχουν πολλὰ μὲ μελανόμορφη διακόσμηση καὶ ἐλάχιστα ἐρυθρόμορφα (εἰκ. 6-9). Ἐξαιρετικὴ ποιότητα καὶ διατήρηση ἔχουν τὰ τμήματα ἀπὸ τὰ κάθετα τοιχώματα κυλινδρικῆς πυξίδας, μὲ μελανόμορφη διακόσμηση (εἰκ. 10). Παριστάνεται πομπὴ μὲ ἄρματα καὶ ἀνάμεσά τους ὄρθιες μορφές

5. Higgins, Catalogue, I, 13 καὶ 14, 68 - 74. Délos XXIII, 5, 63 - 64 καὶ 69 - 71. 6, 73 - 77. 14. 114 - 124. 15, 126 - 146.

Γιὰ τὴν προτομὴ μὲ τὶς ρυτίδες ἀνάλογα ἀφιερώματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀρθίας στὴ Σπάρτη, R. M. Dawkins, The Sanctuary at Artemis Orthia at Sparta (London 1929) πίν. 47 κέ.

6. Higgins, Catalogue, πίν. 19, 97, 100 - 101.

Είκ. 7. Ώστρακα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

ποῦ βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου περιμένει μιὰ ἄλλη ὁμάδα μορφῶν, ποὺ κρατοῦν κλαδιά· πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους, σώζεται με χρῶμα ἡ ἐπιγραφή ΤΑΛΕΙΔΕΣ (εἰ κ. 11). Πρόκειται δηλαδή γιὰ τὸν γνωστὸ ἀγγειοπλάστη, ποὺ ἔργα του, ζωγραφισμένα τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀγγειογράφο, βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου⁷. Ξεχωριστὴ σημασία ὅμως ἔχουν μερικά ὅστρακα ἀγγείων, ποὺ δίνουν

καὶ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὸ εὔρημα:

(1) Τμῆμα ἀπὸ πινάκιο με λείψανα διακόσμησης. Πάνω στὸ μελαμβαφὲς χεῖλος σώζεται χάραγμα ΑΡΤΕΜΙΔΙ (εἰ κ. 12 κάτω, καὶ 13 ἀριστερά).

(2) Μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος κύλικας με μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Σώζεται σὲ 3 τμήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 2 κολλοῦν. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἄρθρωση ποὺ ἐνώνει τὸ χεῖλος με τὸ ὑπόλοιπο σῶμα χάραγμα:

7. J. D. Beazley, AJA 1954, 187-8 (πίν. 28),

ὅπου καὶ παραπομπὲς στὰ ἄλλα γνωστὰ ἔργα.

] ΛΩΝ[καὶ]ΕΙΔΕΟΣ ΑΡΤΕΜ[ΙΔΙ (ε ἰ κ. 12 μέσον καὶ 13 δεξιὰ)

(3) Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μελαμβανοῦς ἀγγείου μὲ χάραγμα ΑΡΤΕ[ΜΙΔΙ (ε ἰ κ. 12 πάνω ἀριστερά).

(4) Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ταινιωτῆς κύλικας — πάνω στὸ καστανὸ γάνωμα, ἀνάποδα χαραγμένο ΑΡΤ[ΕΜΙΔΙ.

“Ὅπως γίνεται ἀμέσως φανερό ἀπὸ τὰ χαράγματα, τὰ ἀγγεῖα ἦταν ἀφιερῶματα στὴν Ἄρτεμη καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἱερὸ τῆς θεᾶς, πού δὲν θὰ βρισκόταν φυσικὰ σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ εὐρήματα. Στὸν Ἡρόδοτο καὶ σ’ ἄλλες ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρεται ἓνα ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Σάμο⁸. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἡρόδοτου, ὁ Περίανδρος, τύραννος τῆς Κορίνθου, θέλοντας νὰ τιμωρήσει τοὺς Κερκυραίους γιὰ τὸ φόνο τοῦ γιοῦ του, συγκέντρωσε 300 νέους ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς ἔστειλε στὶς Σάρδεις πρὸς τὸν Ἀλυάττη « ἐπ’ ἐκτομῇ ». Ὅταν ὅμως τὸ πλοῖο ἔφθασε στὴ Σάμο καὶ πληροφορήθηκαν οἱ Σαμιῶτες τοὺς λόγους τῆς ἀποστολῆς, συμβούλεψαν τοὺς Κερκυραίους νὰ ζητήσουν προστασία στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Μὲ βάση παλιότερες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες⁹, τὸ ἱερὸ εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ΒΑ ἀπὸ τὸ Ἡραῖο, στὴ θέσιν τοῦ παλιοῦ Μετοchioῦ τῆς Μονῆς τῆς Μεγάλης Παναγιάς. Τελευταῖα μάλιστα ὁ G. Dunst, ἐπαναλαμβάνοντας τὶς παλιότερες γνώμες, τοποθέτησε τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς καὶ τὸ τέμενός της außerhalb des Heraions, nicht

weit vom Eingange¹⁰. Ὅμως, ἀπὸ τὰ παλιότερα αὐτὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, μόνο μιὰ ἐπιγραφή, κι αὐτὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς¹¹. Ἐξάλλου, ὁ λίθος μὲ τὴν ἐπιγραφή: *ὄρος τεμένους Ἀρτέμιδος*, πού χρησιμοποιήθηκε σὰν ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, βρέθηκε σὲ ἄλλη τοποθεσία ἀπὸ αὐτὴν πού ἀναφέρεται¹², λίγα μόλις μέτρα μακρύτερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση καὶ ἀνήκει σὲ τέμενος τῆς θεᾶς, πού δὲν ἔχει καμία ἀπολύτως σχέση μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος¹³. Τὰ νέα εὐρήματα καὶ ἰδιαίτερα τὰ χαράγματα, πού ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες σίγουρες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς, δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν τοποθέτησή του σ’ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ὁ ἀποθέτης. Τὸ ὕψωμα, ὅπου ὑπάρχει σήμερα τὸ ξωκλήσι τῆς Παναγίτσας, ἀνάμεσα στὰ ἔλη πού σχηματίζουν τὶς δύο λίμνες — τὴ μικρὴ καὶ τὴ μεγάλη Γλυφάδα — εἶναι ἢ πιὸ κατὰλληλη τοποθεσία (σ χ ἔ δ. 1 - ε ἰ κ. 1).

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ πού ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ξωκλήσι¹⁴, συνηγορεῖ στὴν ὑπόθεση, γιατί εἶναι γνωστὴ ἡ συνήθεια τῶν πρώτων Χριστιανῶν νὰ χτίζουν ἐκκλησίες στὴ θέσιν τῶν ἀρχαίων ἱερῶν, γιὰ νὰ σβήσουν τὶς πανάρχαιες μνῆμες καὶ νὰ ἐκμε-

10. G. Dunst, Zur samischen Artemis, Chiron², 1972, σελ. 195.

11. Dunst, ὁ.π. σ. 194.

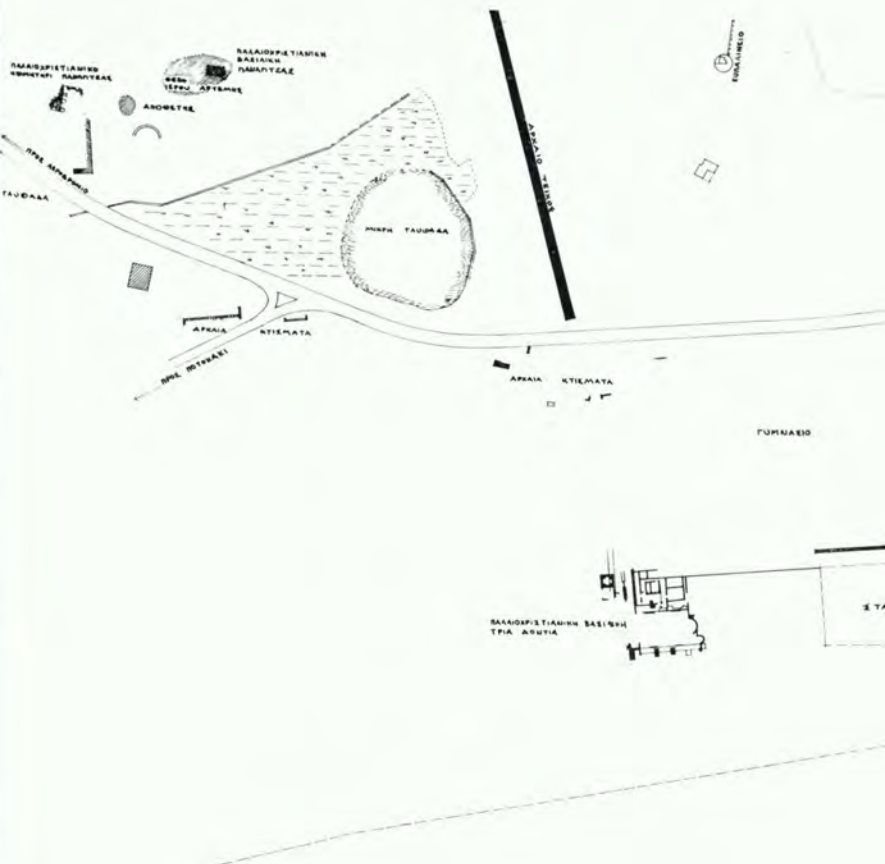
12. Ὁ.π. σελ. 195.

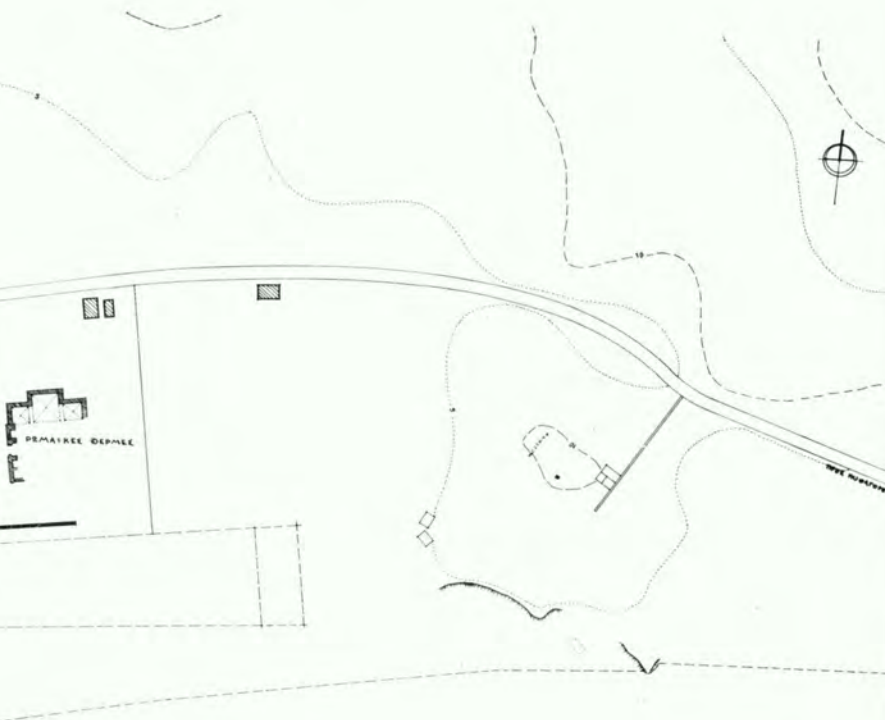
13. Κ. Τσάκος, Σὲ μελέτη πού δημοσιεύεται προσεχῶς στὸ Ἀρχ. Δελτίον μὲ τίτλο: “Ἐπιγραφὲς Σάμου I”.

14. Schneider, ὁ.π. Στὴν ἴδια θέσιν ἐντοπίστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰ., λείψανα μιᾶς δεύτερης, πού χτίστηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πρώτης στὰ 889, καὶ μιᾶς τρίτης ἀπὸ τὸν 16ο αἰ.

8. Ἡρόδοτος III, 48 — Callim. Schol. Hymn. Dian. 228.

9. I. Κρητικίδης, Ἀρχαῖοι Ναοὶ τῆς Σάμου (1867) σελ. 65, E. Σταματιάδης, Σαμιακά I², 223, L. Büchner RE, IA² (1920), στὴ λ. Σάμος 2200.

KA. 1:1000

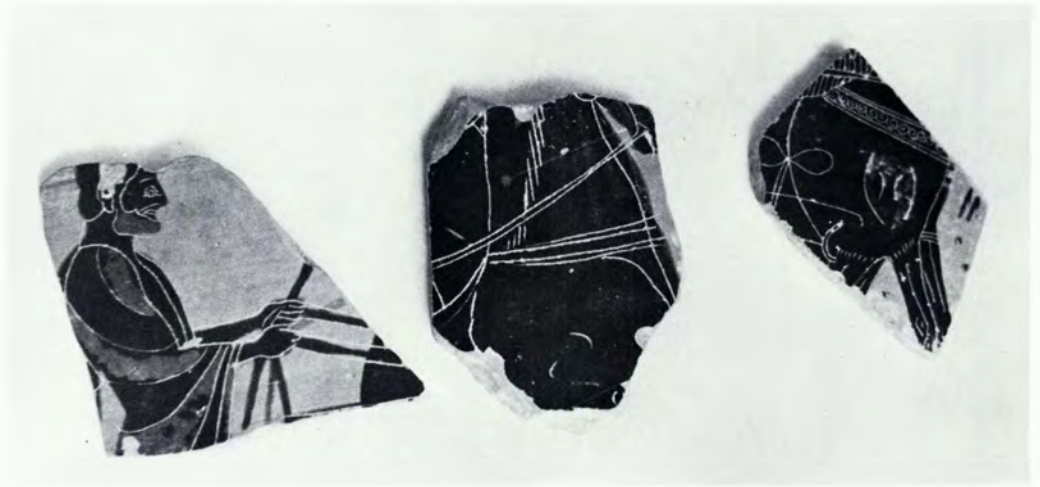
Είκ. 8. Ώστράκα από τόν άποθέτη.

ταλλευτοϋν τίς παλιές συνήθειες¹⁵. Τό γεγονός, ότι στάθηκε εύκολο στούς αίχμα-

λώτους νά ζητήσουν καταφύγιο στο ιερό τής θεάς, ύποδηλώνει βέβαια ότι τό ιερό

15. Στην Παναγία ήταν αφιερωμένη και ή παλιότερη έκκλησία πού βρισκόταν στή θέση του ξωκλησιου. Έτσι, τουλάχιστο από κάποια έποχή και πέρα, ή λατρεία τής Παρθένου Μαρίας είχε αντικαταστήσει την παλιότερη τής άλλης παρθένου Άρτεμης. Ή σκέψη ότι και ή παλιότερη βασιλική πιθανόν νά ήταν αφιερωμένη στην Παναγία, γεγονός πού θά αποτελούσε μιά ακόμη απόδειξη γιά την αδιάσπαστη συνέχεια τής ζωής

στη Σάμο από τά αρχαία χρόνια, όσο κι αν είναι έλκυστική, δέν παύει, γιά την ώρα τουλάχιστον, νά αποτελεί άπλή ύπόθεση. Για την πιθανότητα νά συνεχίζεται ή ζωή στο νησί, χωρίς διακοπές, από την αρχαιότητα ως σήμερα βλ. Κ. Τσάκος, σέ μελέτη πού δημοσιεύεται προσεχώς στην 'Αρχ. Έφημ. μέ τίτλο « Συμβολή στην Παλαιοχριστιανική και πρώιμη βυζαντινή Μνημειογραφία τής Σάμου ».

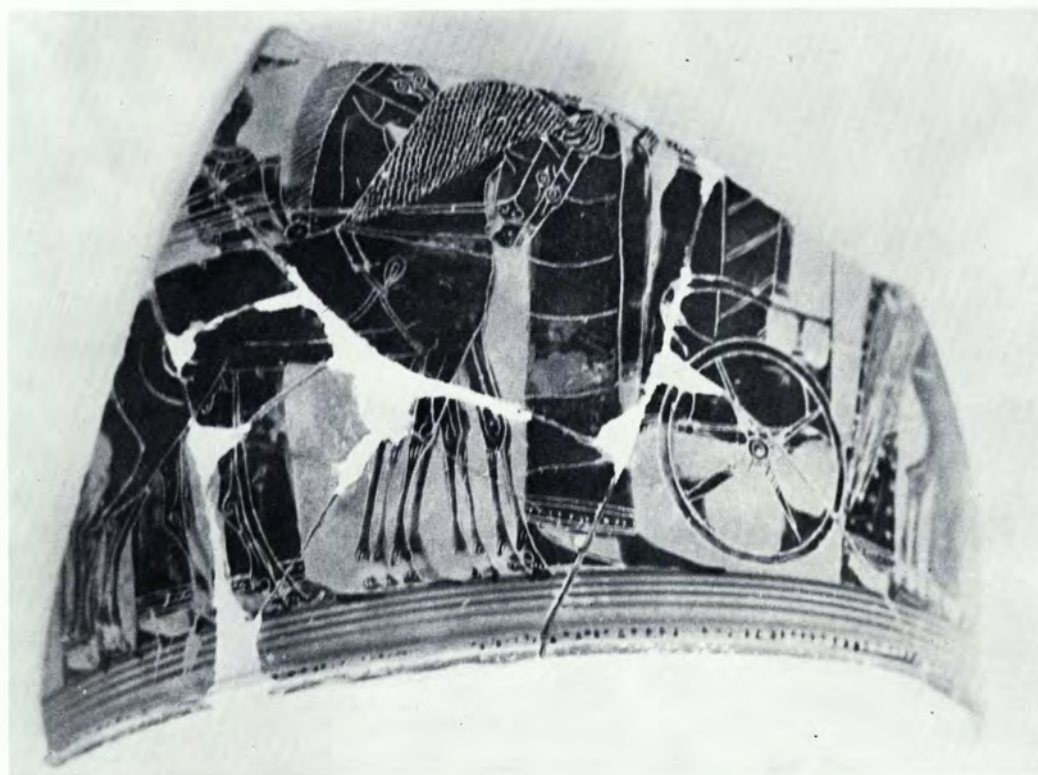
Εικ. 9 Ώστρακα από τόν αποθέτη.

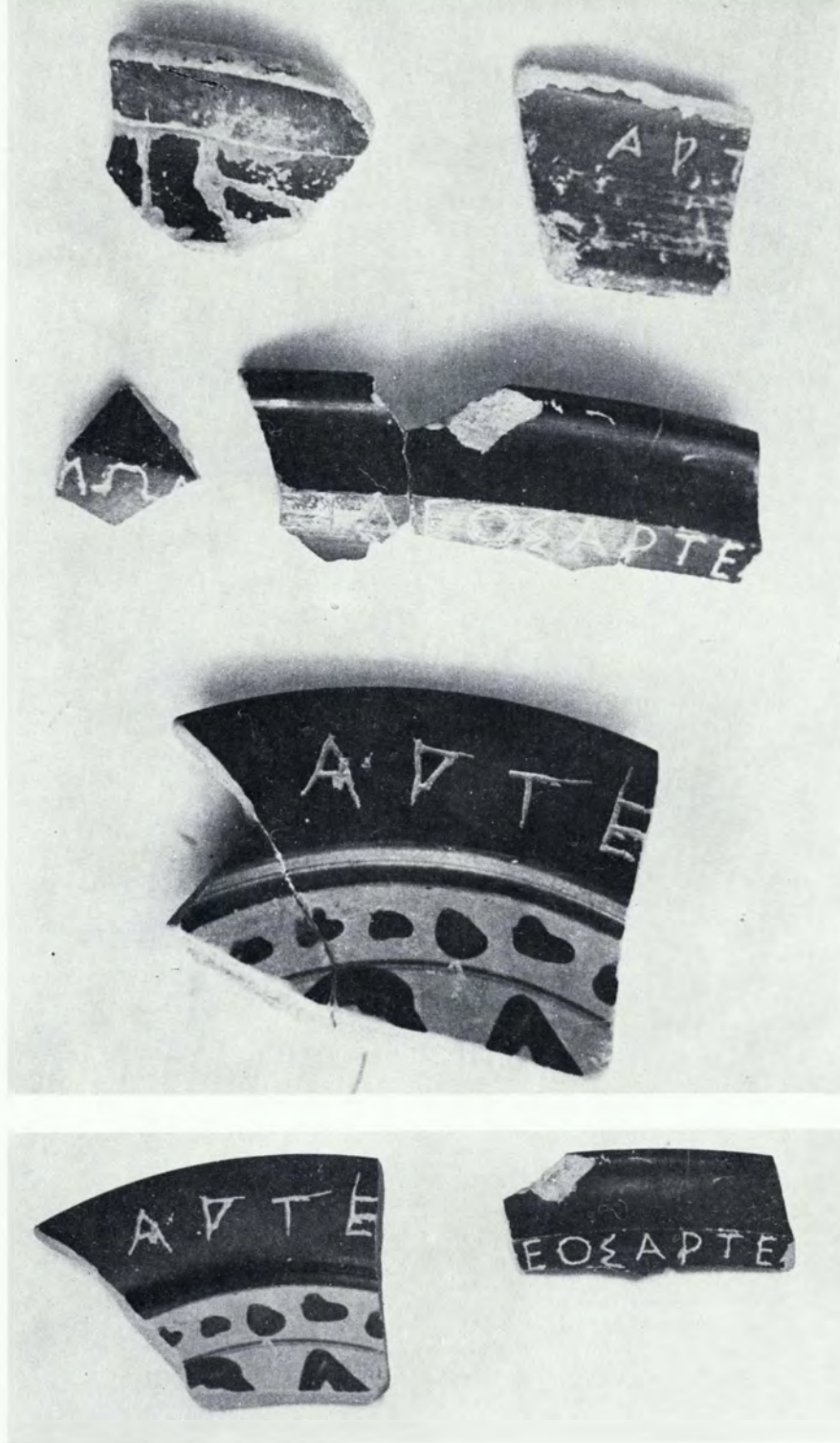

Εικ. 10 - 11. Τμήματα από πυξίδα τοῦ ἀγγειοπλάστη Ταλειδῆ. →

αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὴ θέση ὅπου ἄραξαν οἱ Κορίνθιοι. Ἡ σημερινὴ ἀπόσταση τῶν 200 - 250 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, μικρὴ ἔτσι κι ἄλλιῶς, θὰ ἦταν πολὺ μικρότερη στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως δείχνουν προσεκτικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐρευνες¹⁶. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους σήμερα, μὲ τὸ κοίλωμα, πὺ ἀρχίζει ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο « Doryssa Bay », καὶ φτάνει σχεδὸν μέχρι τὸ ὕψος τοῦ σημερινοῦ δρόμου Πυθαγορείου - Ἡραίου, πὺ σίγουρα βρίσκεται πάνω στὰ ἀχνάρια τῆς ἀρχαίας Ἱερᾶς Ὀδοῦ πρὸς τὸ Ἡραῖο, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση πὺς ἓνα βαθὺ σχετικὰ φυσικὸ λιμάνι

16. Σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχή, δυτικὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὸ Ἡραῖο, δὲ βρέθηκε καμιά ἀρχαῖκή ταφή καὶ οἱ κλασικὲς ἐπιτύμβιες τράπεζες πὺ βρέθηκαν ἐκεῖ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὰν οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴν κατασκευὴ τοῦ τεύχους (Δ. Εὐαγγελίδης ΑΕ 1924, 62).

Εικ. 12 - 13. Ώστράκα από άγγεία με έγχάρακτες
έπιγραφές.

ἔπιανε στήν ἀρχαιότητα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἀλίπεδο. Ὁ μεγάλος μῶλος τοῦ Πολυκράτειου λιμανιοῦ, τὸ « χῶμα ἐν θαλάσσει » τοῦ Ἡρόδοτου (III 60), δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα στήν ἐποχὴ τοῦ ἐπεισοδίου μὲ τοὺς Κερκυραίους καὶ καθὼς τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι ἦταν ἐκτεθειμένο στοὺς νότιους ἀνέμους, τὸ φυσικὸ κοίλωμα τῆς Γλυφάδας θὰ ἔδινε περισσότερη προστασία στὰ πλοῖα¹⁷.

Μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος μπορεῖ πιά νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ προέλευση τοῦ γνωστοῦ Κούρου, τὸν ὁποῖο ὁ « Λεύκιος ἀνέθηκεν τῷ Ἀπόλλωνι »¹⁸, πού ἡ παρουσία του στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαικοῦ νεκροταφείου τῆς Γλυφάδας ἦταν ὡς τώρα ἀνεξήγητη. Ἕνα ἱερὸ ἀφιερωμένο στὸν ἀδελφὸ τῆς θεᾶς, σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἢ λίγο μακρύτερα ἀπὸ αὐτό, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ βρεθεῖ στὸ μέλλον σπίτια καὶ ἱερά, βωμοὶ καὶ τάφοι στόλιζαν τὸ « Προάστειον τὸ πρὸς τῷ Ἡραίῳ »¹⁹, πλαισιώνοντας τὴν Ἱερά Ὀδό, πού ὁδηγοῦσε στὸ Ἱερὸ τῆς Ἥρας.

17. Σὰν λιμάνι χρησιμοποιήθηκε ἡ περιοχὴ σίγουρα καὶ ἀργότερα, στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Σ' ἓνα ἀδημοσίευτο ἀκόμη εὑρημα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, βρέθηκαν ἀμφορεῖς στερεωμένοι στὴν ἄμμο, πού περιμέναν νὰ φορτωθοῦν σὲ πλοῖο. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἐπίσης ἀποβιβάστηκαν οἱ Ἀθηναῖοι, πού μὲ τὸν Περικλῆ πολιορκήσαν τὴν πόλη. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης πού ἐκτισαν οἱ στρατιῶτες του, ἔδω πρέπει νὰ βρισκόταν (βλ. RE ὁ.π. στ. 1536). Ἡ ἴδια θέση ἀποτέλεσε θέατρο τῆς μάχης κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Σάμου ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους (524 π.Χ.) (Ἡρόδ. III, 54).

18. Br. Freyer - Schauenburg, Samos XI, σελ. 69, πίν. 20 - 21.

19. Ἡρόδοτος III, 54, Στράβων XIV, I, 14. Σὲ

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἱεροῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἡρόδοτου²⁰, πολυλὰ στοιχεῖα δίνουν τὰ εὑρήματα. Τὸ ὑλικό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πρώτη ἐξέταση, καλύπτει ὁλόκληρο τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Τὰ εὑρήματα ὥστόσο, πού χρονολογοῦνται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἀφθονώτερα. Ἡ ἀκμὴ πού παρατηρεῖται στὴ Σάμο στὰ χρόνια τοῦ Πολυκράτη εἶναι λοιπὸν φανερὴ καὶ ἀπὸ τὸ νέο εὑρημα. Καθὼς κανένα ἀντικείμενο δὲν μοιάζει νὰ εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 6ου αἰῶνα, φαίνεται ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἱεροῦ δὲν συνεχίζεται πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὅρια. Τὰ ἴδια ἐξάλλου τὰ εὑρήματα, πολὺ κατεστραμμένα, ὅπως καὶ τὸ κτίριο μὲ τὸν ξύλινο κίονα, ὁδηγοῦν στὴ σκέψη, πὼς τὸ ἱερὸ ἴσως νὰ καταστράφηκε κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῶν Λακεδαιμονίων (524 π.Χ.) ἢ μέσα στὴ θύελλα τῶν γεγονότων πού ἀκολούθησαν τὸν θάνατο τοῦ Πολυκράτη, μὲ τὶς περσικὲς προσπάθειες νὰ ἐγκαταστήσουν στὴ Σάμο ἀρχές φιλικές πρὸς αὐτούς (522 π.Χ.), μαζὶ μὲ τὸ

αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, πρέπει νὰ βρισκόταν τὸ Προάστειο καὶ ὄχι στὸ Ἡραῖο, ὅπως πίστεψε ὁ Schneider ὁ.π. σελ. I. Γενικά, γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, βλ. RE ὁ.π. στ. 2194.

20. Γιὰ τὶς δυσκολίες πού παρουσιάζονται στὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τοῦ ἐπεισοδίου, καθὼς ὁ Ἡρόδοτος ἀναμινύει στὴ διήγησή του ἀσύνδετα πράγματα, βλ. R. Tölle - Kastenbein, Herodot und Samos, Bochum 1976, σελ. 17. Ὅμως, ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐπεισοδίου στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 585 π.Χ., ὅποτε πεθαίνει ὁ Περίανδρος, καὶ μετὰ τὸ 600 π.Χ., ὅποτε ὁ Ἀλυάττης κυριεύει τὴ Σμύρνη, πράγμα πού ἔκαμε πρὶν εὐκόλη τὴν ἐπικοινωνία, δὲν θὰ ἦταν ἴσως μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.

ἀρχαϊκὸ νεκροταφεῖο, ποὺ βρισκόταν λίγο δυτικότερα²¹. Ὅπως δὴ ποτε, ἡ κατα-

21. J. Böhlau, Aus Ionischen und Italischen Nekropolen, σελ. 31, E. Buschor, Altsamische Grabstelen, AM 58 (1933) σελ. 33.

σκευὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἀγωγοῦ καὶ οἱ μεταγενέστεροί του ἐλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι, ποὺ βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὴ βασιλική, δείχνουν πὼς τὸ ἱερὸ εἶχε πιά ξεχαστεῖ στὰ μετακλασικὰ χρόνια.

ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΚΟΣ

EIN HEILIGTUM DER ARTEMIS AUF SAMOS

Die rege Bautätigkeit der letzten Jahre auf Samos war Anlaß zu wesentlichen Grabungsaktivitäten im Stadtgebiet von Pythagorion gewesen. U.a. wurde im August '79 eine vorläufige Untersuchung auf dem Gut Karmiri in der Gegend des Sees Glyphada (Abb. 1, Plan 1) durchgeführt, nicht weit von der bekannten altchristlichen Basilika von Panayitsa. Die reichen Funde eines Weihdepots (Abb. 2 - 13), vor allem aber die Vasenscherben mit geritzten Weihinschriften, führten zur Identifizierung mit einem wichtigen archaischen Heiligtum der Artemis. Dieses schon seit langem aus philologischen Quellen bekannte Heiligtum wurde bis vor kurzem anderswo lokalisiert, — wenn gleich auf Grund anfechtbarer epigraphischer Zeugnisse, — nämlich in der Gegend des Heiligen Georg, einer Dépendance des Klosters der Großen Panayia, nord - östl. des Heraion. Nicht nur daß die neue Lokalisierung nun völlig mit der Erwähnung Herodots (III,

48) übereinstimmt, sie erklärt auch die Existenz des Leukios - Kouros, der bereits früher in dieser Gegend gefunden wurde (B. Freyer - Schauenburg, Samos XI 69, Taf. 20 - 21). Gleichzeitig bekräftigt sie die Mutmaßung, daß an Stelle des heutigen Hotels "Doryssa Bay" und seines Gartens sich ehemals ein kleiner Hafen befand, der vor dem Bau der Mole des Polykrates, des sog. "χωμα ἐν θαλάσση" (Herodot III, 60), die Belange der Stadt deckte.

Auf Grund der Beschreibung Herodots und an Hand der Funde kommt man zu dem Schluß, daß das Heiligtum während des 6. Jhs. seine Blüte erlebte, — wobei es wohl in dessen 3. Viertel besonders florierte, — und im Lakadämonier Feldzug 524 v. Chr. zerstört wurde. Sein Untergang kann allerdings auch mit den Ereignissen nach dem Tod des Polykrates 522 v. Chr. zusammenhängen als auch die etwas weiter westlich gelegene Nekropole geschändet wurde.

K. TSAKOS

ΠΑΙΔΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑΝΙΚΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ*

Οί απεικονίσεις παιδιών¹ είναι σχετικά λιγοστές και στη Ρωμαϊκή εποχή, γι' αυτό και η δημοσίευση πορτραίτων που υπάρχουν στο Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν καὶ ποὺ χρονολογικά τοποθετούνται σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔχει, ἴσως, ἰδιαίτερη σημασία. Ὅπως καὶ στὰ πορτραῖτα τῶν ἐνηλίκων, ἔτσι καὶ στὰ παιδικὰ ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, τὸ συγκεκριμένο παιδί· τ' ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰκονιζόμενου δίνονται μὲ ἀκρίβεια καὶ μὲ λεπτομέρειες, π.χ. τὸ λακκάκι στὸ σαγόνι, τὰ μπουκλάκια ποὺ πέφτουν χαριτωμένα πάνω στὸ παιδικὸ μέτωπο, ἡ θλιμμένη ἔκφραση ἢ τὰ μεγάλα, γεμάτα ἀπορία, μάτια.

Κεφαλάκι ἀγοριοῦ² (εἰ κ. 1 - 2), μὲ ἀριθ.

Εὐρ. 2153. Τὰ μαλλιά σὲ ζῶνες ἀπὸ μηνοειδεῖς ἀντιθετικούς βοστρύχους εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρός. Στὸν κροταφικὸ χῶρο μηνοειδεῖς βόστρυχοι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καθαρὰ ὠοειδές. Τὸ μέτωπο ἔχει σχῆμα τραπεζιοειδές. Τὰ μάτια μικρά, τοποθετημένα βαθιὰ στὶς κόγχες. Τὸ πλάσιμο τῆς σάρκας μαλακὸ· ὑπάρχει διαφοροποίηση τῶν ὀγκων στὴν ἐπιφάνεια. Σοβαρὴ ἔκφραση κυριαρχεῖ στὸ πορτραῖτο. Ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου (27 - 14 μ.Χ.), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο κόμμωσης καὶ τὴν τεχνοτροπία. Προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἀνάγλυφο, ὅπως δείχνει πίσω τὸ κόψιμο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ κεφαλιοῦ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ δύο δημοσιευμένα πορτραῖτα, τὸ ὑπ' ἀριθ. 3665³,

*Μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς μὲ τίτλο «Παιδικὰ Πορτραῖτα Ρωμαϊκῆς Ἐποχῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν» ἀνακοινώθηκε στὸ Β' Συνέδριο Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων, ποὺ ἔγινε τὸ 1980 στὴν Ἀθήνα.

1. Μονογραφία γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ παιδικὰ πορτραῖτα ἔχει γράψει ἡ Wendula Gercke, *Untersuchungen zum Römischen Kinderporträt*, 1968.

2. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες μὲ ἀρ. εὐρ. 2153. Γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης αὐτοῦ τοῦ πορτραίτου καὶ τῶν ἄλλων, ποὺ δημοσιεύονται πιὸ κάτω, εὐχαριστῶ τὸν Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στὴ γλύπτρια, κ. Ἑλένη Ἀποστολοπούλου, γιὰ τὶς πληροφορίες τῆς σχετικὰ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου. Τοὺς κ. Δ. Γιαλούρη καὶ Θ. Μηλιαράκη εὐχαριστῶ γιὰ τὶς φωτογραφίες. Τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι κάθετα κομμένο. Λεῖπουν ἡ μύτη, τὰ χεῖλη, τμήματα τῶν φρυδιῶν, τοῦ σαγονιοῦ, τ' αὐτιά καὶ

ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, διάβρωση καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Ὀλικὸ ὕψ. 0,177 μ., ὕψ. κεφ. 0,177 μ., ὕψ. προσ. 0,135 μ., πλάτ. κεφ. 0,153 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,096 μ. Τρίτη διάστ. 0,109 μ. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 366, ἀρ. 2138 - 2159.

3. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογή. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀγοριοῦ μὲ ἀρ. εὐρ. 3665. Προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο. Λεῖπουν ἡ μύτη καὶ τμήμα τοῦ σαγονιοῦ. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὴν Κολοκυνθοῦ, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἑσταυρωμένου. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,219 μ., ὕψ. κεφ. 0,189 μ., ὕψ. προσ. 0,132 μ., μῆκος ματιῶν 0,026 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,03 μ., μῆκ. στόμ. 0,032 μ., πλάτ. κεφ. 0,164 μ. Τρίτη διάσταση 0,163 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. ΑΔ 1927 - 28. Παράρτημα σ. 9, ἀρ. 19, εἰκ. 15. G. Hafner, *Späthellenistischer Bildnisplastik*, σ. 80, ἀρ. A35 : 36, 3.

Είκ. 1. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Πορταῖτο παιδιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 2153. Πρόσθια ὄψη.

ποὺ ὁ G. Hafner, τὸ ἀποδίδει στὸν Γάιο Καίσαρα (εἰκ. 3). Τὰ χαρακτηριστικά του ὅμως ἔχουν μεγαλύτερη ὁμοιότητα με τὸν Lucius Caesar. Τὸ κεφάλι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα με μηνοειδεῖς ἀντιθετικούς βο-

στρύχους πρὸς τὰ ἔμπρός. Στὸ κέντρο, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, ὑπάρχει τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι ἄκαμπτη χωρὶς ὀργανικότητα, τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὡσειδές. Τὸ τραπεζιοειδές μέτωπο ἔχει ἐγγάρακτο σταυρὸ χριστιανικῶν χρό-

Εἰκ. 2. Πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ πορτραίτου παιδιοῦ τῆς εἰκ. 1.

νων (σημάδι ἐξαγνισμοῦ) πάνω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ. Τόσο τὰ φρύδια ὅσο καὶ τὰ βλέφαρα εἶναι λεπτὰ σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ· τὰ τελευταῖα εἶναι σχεδιασμένα μὲ σαφήνεια καὶ πλαισιώνουν τ' ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Στὶς

ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν διογκωμένες (αὐτὸ φαίνεται καλύτερα στὴν ἀριστερὴ παρειά ποὺ σώζεται). Τὰ χεῖλη ἔχουν ἀσαφὲς περί-

γραμμα καὶ λεπτή κυματοειδῇ στοματική σχισμή.

Τὸ ἄλλο πορτραῖτο⁴ ἔχει ἄρ. Εὐρ. 3606 (εἰ κ. 4) καὶ ἀνήκει, λόγῳ τοῦ τύπου τῆς κόμμωσης καὶ τῆς τεχνοτροπίας, ἐπίσης στὴ δυναστεία τῶν Ἰουλιῶν. Ἡ ὁμοιότητά του μὲ τὸ ἀγαλμα τοῦ Γάιου Caesar στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου εἶναι μεγάλη, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου νὰ ἀπεικονίζει τὸν Γάιο Caesar, ἐγγονὸ καὶ διάδοχο τοῦ Αὐγούστου, γιὸ τοῦ Ἀγρίππα καὶ τῆς Ἰουλίας, κόρης τοῦ Αὐγούστου.

Κεφαλάκι ἀγοριοῦ⁵, ἄρ. Εὐρ. 464, πού τὸ πρόσωπό του ἔχει συμπληρωθεῖ σὲ νεώτερους χρόνους. Θὰ πρέπει ὁ καλλιτέχνης νὰ εἶχε ὡς πρότυπο πορτραῖτο πού χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης καὶ τὴν τεχνοτροπία. Τὰ μαλλιά μπροστὰ εἶναι μὲ σαφήνεια ἀποδομένα. Τὸ πίσω μέρος μόνο διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια.

Ἄγαλμα παιδιοῦ⁶ (εἰ κ. 5), ἄρ. Εὐρ. 1806, πού κρατᾷ μὲ τὸ ἄριστερό του χέρι στὴν ἀγκαλιά του ἓνα κατσαρὸ σκυλάκι μὲ φουντωτὴ γυριστὴ οὐρά. Ἡ τεχνοτροπία καὶ ὁ τύπος τῆς κόμμωσης (τὰ μαλλιά σὲ ζῶνες ἀπὸ μνηοειδεῖς ἀντιθετικούς βοστρύχους, χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρός) ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Ἐχει περίγραμμα προσώπου στρογγυλὸ, ἀμυγδαλωτὰ μάτια. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἐχει διογκωμένα μαγουλάκια καὶ χαμογελαστὴ ἔκφραση. Τὸ σῶμα του εἶναι παχουλὸ, ἡ κοιλιὰ του μὲ δηλωμένο τὸν ἀφαλὸ, προεξέχει. Χλαμύδα καλύπτει τὴν ἄριστερὴ ὀψὲ· στὸν ὦμο συκρατεῖται ἀπὸ στρογγυλὴ πόρπη. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

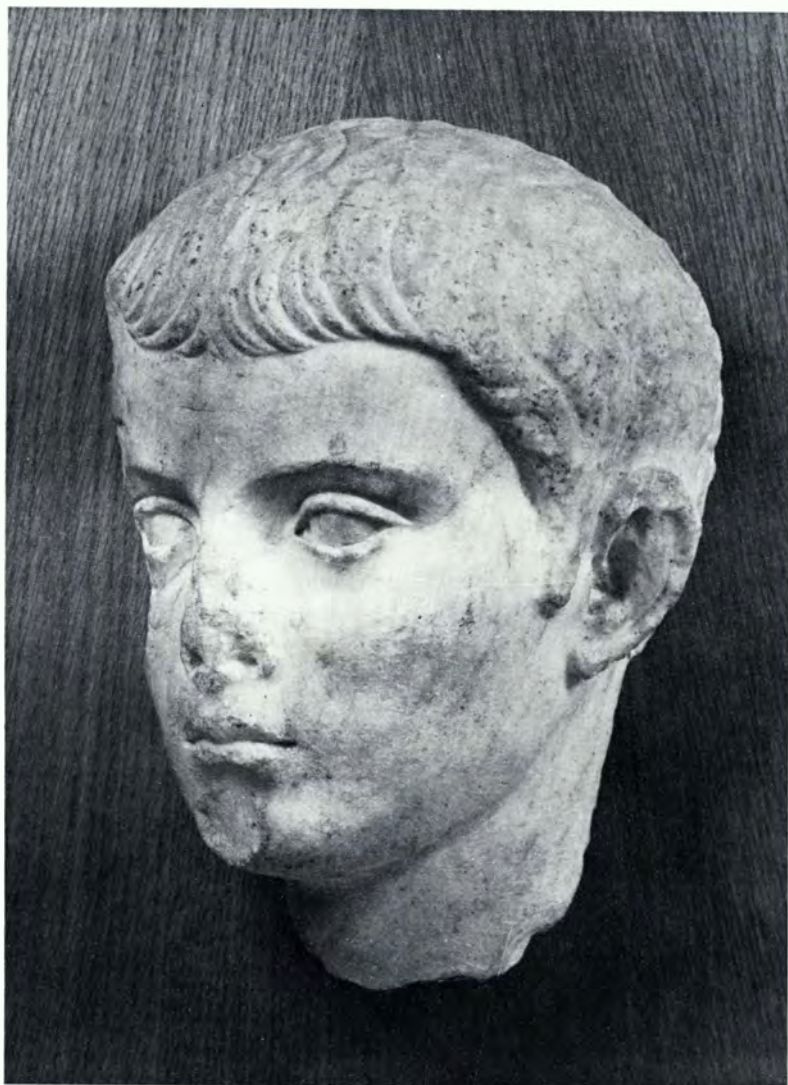
Προτομὴ παιδιοῦ⁷, μὲ ἀριθ. Εὐρ. 1011/118 (εἰ κ. 6), ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Καραπάνου. Εἶναι ἰδιαίτερα συγκινητικὸ. Τὰ μαλλιά καὶ μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς σκεπάζουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου· ἓνα ἄνοιγμα

4. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Κεφάλι μὲ ἄρ. εὐρ. 3606. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, στὰ Ἀνάκτορα. Λεῖπουν ἡ ἄκρη τῆς μύτης καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, κηλίδες καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,231 μ., ὕψ. κεφ. 0,241 μ., ὕψ. προσ. 0,175 μ., μήκ. ματιῶν 0,035 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,032 μ., μήκ. στόμ. 0,045 μ., πλάτ. κεφ. 0,209 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,151 μ. Τρίτη διάσταση 0,229 μ. Μάρμαρο Πάρου. G. Hafner, ὁ.π. σ. 79 κέ., ἄρ. α33, εἰκ. 36, 1.

5. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες. Κεφάλι ἀγοριοῦ μὲ ἄρ. εὐρ. 464. Λεῖπουν τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ. Μάρμαρο Πάρου. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,201 μ., ὕψ. κεφ. 0,187 μ., πλάτ. κεφ. 0,142 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,105 μ. Sybel, 764. Π. Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, σ. 275, ἄρ. 464. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, σ. 80 ἄρ. 464.

6. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες Ἄγαλμα παιδιοῦ μὲ ἄρ. εὐρ. 1806. Βρέθηκε στὴ Χαλκίδα, στὸ λιμάνι. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια (κεφάλι καὶ κορμί). Λεῖπουν ἡ μύτη, τὸ στόμα, τὸ σαγόνι, τὸ δεξιὸ χέρι, τὰ πόδια, ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω, καὶ μεγάλο τμῆμα τοῦ μηροῦ στὸ δεξιὸ πόδι· ἐπίσης, τὰ γεννητικά του ὄργανα. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Σωζ. ὕψ. 0,67 μ., ὕψ. κεφ. 0,181 μ., ὕψ. προσ. 0,143 μ., πλάτ. κεφ. 0,152 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,114 μ. Τρίτη διάσταση 0,175 μ. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν Ἑθνικοῦ Μουσείου, σ. 318, ἄρ. 1806.

7. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Συλλογὴ Καραπάνου, Προτομὴ μικροῦ ἀγοριοῦ μὲ ἄρ. εὐρ. 1011/118. Ἐχει στὰ μαλλιά ὑπολείμματα χρώματος. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικ. ὕψ. προτ. 0,305 μ., ὕψ. κεφ. 0,198 μ., ὕψ. προσ. 0,13 μ., μήκος ματιῶν 0,034 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,032 μ., μήκ. στόμ.

Εἰκ. 3. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Πορταῖτο ἱσως τοῦ Γαίου Καίσαρος, με ἀρ. εὐρ. 3665.

ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι

0,034 μ., πλάτ. κεφ. 0,17 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,129 μ. Τρίτη διάστασι 0,165 μ. Μάρμαρο Πεντέλης.

τοῦ κεφαλιοῦ. Ἐχει στρογγυλὸ περίγραμμα προσώπου. Τὰ φουσκωμένα μαγουλάκια καὶ τὰ σφιχτὰ κλεισμένα χεῖλη, ἡ θλιμμένη ἔκφρασι τῶν ματιῶν τοῦ μικροῦ ἀγοριοῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ με εὐαισθησία καὶ πιστότητα. Χρονολογεῖται, λόγω τοῦ τύπου κόμμωσης καὶ τῆς τεχνοτροπίας, στὴν

ἐποχή τοῦ Τιβερίου (14 π.Χ. - 37 μ.Χ.).

Στὸ ἡμίεργο κεφαλάκι μικροῦ ἀγοριοῦ (αἰγυπτιάζοντος)⁸, ποὺ βρίσκεται στίς 'Αποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, μετ' ἀρ. Εὐρ. 3591 (εἰ κ. 7), εἶναι αἰσθητὴ μελαγχολικὴ διάθεση. Τὸ κεφάλι καλύπτεται ἀπὸ τὴ μάζα τῶν μαλιῶν, ποὺ εἶναι ἀνόργανη, μοιάζει σὰν περρούκα καὶ κατεβαίνει χαμηλὰ στὸ μέτωπο ἀφήνοντας ἐλάχιστο ἀκάλυπτο χώρο. Τὰ καμπυλόγραμμα τόξα τῶν φρυδιῶν βρίσκονται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ μάτια, ποὺ εἶναι μικρὰ καὶ σκιστά. Ἔχει μικρὸ λεπτὸ στόμα, μετ' ἐντονη ἴσια καὶ βαθιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ. Κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι, ὑπάρχει ὑπόλειμμα μαρμάρου, ποὺ ὑποδηλώνει τὸ γένι (,), ὅπως τὸ συναντοῦμε σὲ αἰγυπτιακὰ ἀγάλματα. Τὸ κεφάλι δὲν ἔχει ὑποστῆ τὴν τελικὴ λείανση. Χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ (98 - 117 μ.Χ.).

Κεφάλι ἀγοριοῦ⁹ (εἰ κ. 8 - 9), μετ' ἀρ. Εὐρ. 3302. Διατηρεῖται τὸ ἀριστερὸ πρόσθιο

τμήμα. Τὰ μαλλιά, σὲ μηννοειδεῖς βοστρύχους, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπροσ, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Δηλώνεται ὁ κανθὸς καὶ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Ἡ τεχνοτροπία καὶ ὁ τύπος τῆς κόμμωσης τοποθετοῦν τὸ κεφάλι χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ (98 - 117 μ.Χ.).

Κεφαλάκι κοριτσιοῦ¹⁰ (εἰ κ. 10 - 11) μετ' ἀρ. Εὐρ. 5267. Εἶναι πολὺ κατεστραμμένο στὸ πρόσωπο. Ἔχει τὸν πεποννοειδῆ τύπο κόμμωσης. Τὰ μαλλιά χωρίζονται σὲ πλατιεὺς ζῶνες, ποὺ ἐπίσης χωρίζονται ἀπὸ βαθιεῖς αὐλακώσεις (οἱ ζῶνες εἶναι διακοσμημένες μετ' κυματιστὰς γραμμὰς) καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο μικρὸ στρόγγυλο ψηλὰ τοποθετημένο. Φορᾷ στὸ κεφάλι στεφάνι ἀπὸ δυσδιάκριτα φύλλα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Τῆς Τραϊανείου Ἐποχῆς.

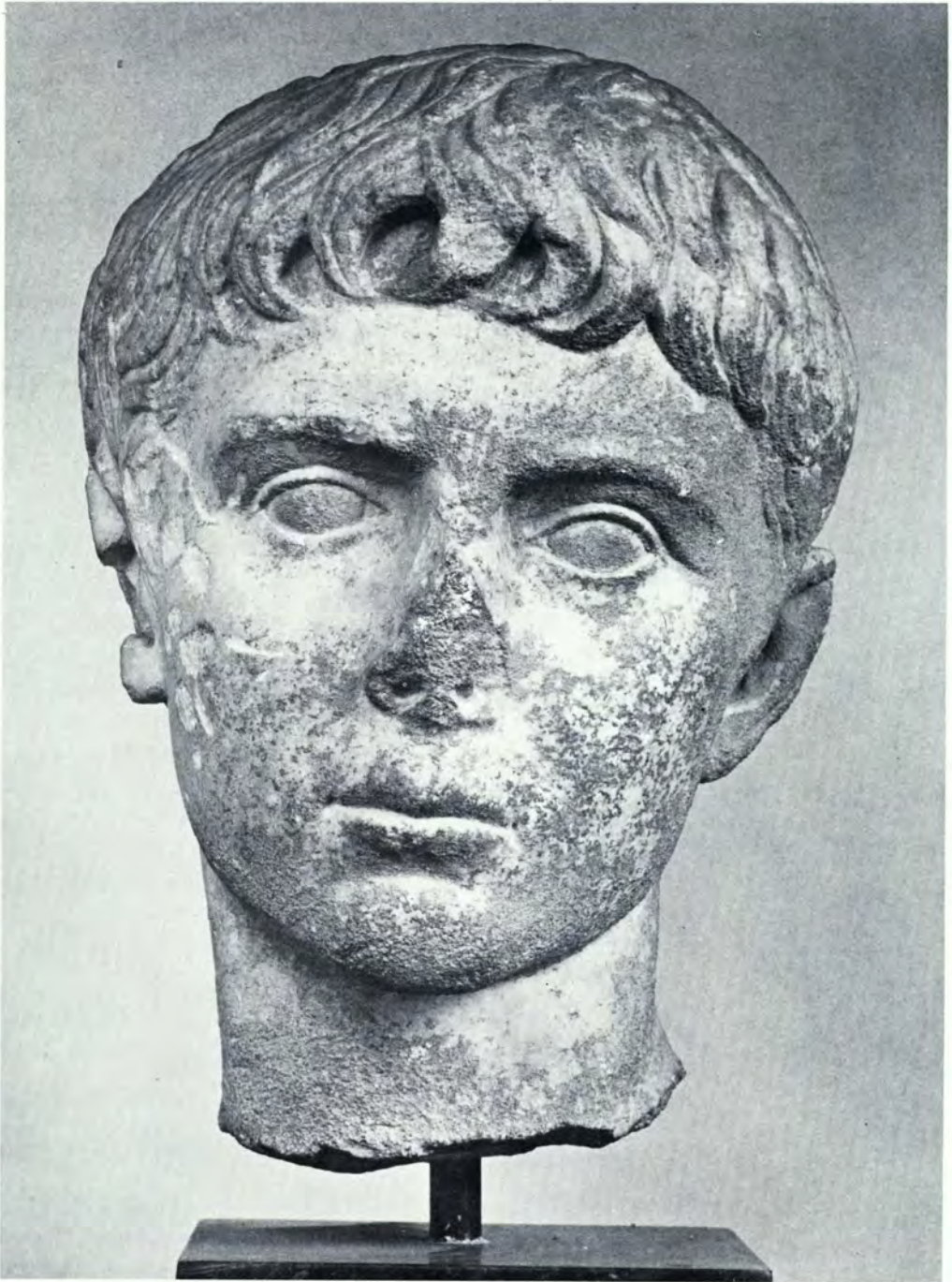
Κεφάλι κοριτσιοῦ¹¹ μετ' ἀρ. 462 (εἰ κ. 12 - 13). Φέρει τὸν πεποννοειδῆ τύπο κόμμωσης. Τὰ μαλλιά χωρίζονται σὲ ὀριζόν-

8. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφάλι ἀγοριοῦ, ἡμίεργο μετ' ἀρ. εὐρ. 3591. Κατασχέθηκε ἀπὸ τὴν Ἀστυνομία μαζί μετ' ἄλλα ἀρχαῖα τὸ Μάιο τοῦ 1926. Δὲν ἔχει γίνῃ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κεφαλιοῦ· τ' αὐτιά ἄπλαστα. Λεῖπουν ἡ μύτη, τμήμα τοῦ λαιμοῦ δεξιὰ καὶ, πίσω, στὸ κεφάλι· ἐπίσης, τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ πάνω ἀριστερά. Κηλίδες, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,255 μ., ὕψ. κεφ. 0,235 μ., ὕψ. προσ. 0,129 μ., πλάτ. κεφ. 0,191 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,122 μ., μήκ. ματιῶν 0,037 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,036 μ. Μάρμαρο Πάρου.

9. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφαλάκι παιδιοῦ μετ' ἀρ. εὐρ. 3302. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Λεῖπουν ἡ μύτη, ἡ δεξιὰ καὶ ἡ πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ, καθὼς καὶ ὁ λαιμός. Σῶζεται μέρος τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ. Μάρμαρο Πεντελικό. Σῶζεται μέρος τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ. Γεν. ὕψ. 0,195 μ., ὕψ. προσ. 0,108 μ., πλάτ. κεφ. 0,115 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,09 μ. Τρίτη διάστ. 0,141 μ.

10. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφαλάκι κοριτσιοῦ πολὺ κατεστραμμένο, ἔχει ἀρ. εὐρ. 5267. Λεῖπουν ἡ μύτη, τὰ χεῖλη, τὸ σαγόνι, ὁ λαιμός καὶ τμήματα τοῦ κότσου. Μάρμαρο Πεντελικό. Σῶζ. ὕψ. κεφ. 0,167 μ., πλάτ. κεφ. 0,146 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,106 μ. Τρίτη διάστ. 0,158 μ.

11. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφάλι κοριτσιοῦ μετ' ἀρ. εὐρ. 462. Ἀγοράστηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Εὐρ. Ἀρχ. Ἑταιρείας 4360. Λεῖπουν τμήματα στὴ μύτη, τμήματα στὰ αὐτιά. Ἀπολείσματα, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Γεν. ὕψ. κεφ. 0,211 μ., ὕψ. κεφ. 0,186 μ., ὕψ. προσ. 0,127 μ., πλάτ. κεφ. 0,164 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,105 μ. Τρίτη διάσταση 0,205 μ. Μάρμαρο Πεντελικό. Π. Καββαδίας, Γλυπτά τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου σ. 275, ἀρ. 462. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 79, ἀρ. 462.

Είκ. 4. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Πορτραῖτο πιθανόν τοῦ Λουκίου Καί-
σαρα, με ἀρ. εὐρ. 3606.

τιες επάλληλες ζώνες και φέρονται προς τα πίσω, απολήγουν σε πλόκαμο, που έλίσσεται σπειροειδώς και σχηματίζει κότσο ψηλά τοποθετημένο. Στο κεφάλι φορά στεφάνι από διπλή σειρά φύλλων έλιᾶς και ταινία με διπλή απόληξη πίσω. Μπροστά

από τ' αὐτιά μηνοειδεῖς βόστρυχοι. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὠοειδές. Τὰ φρύδια λεπτά σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ. Τὰ βλέφαρα εἶναι μὲ σαφήνεια μεταλλικὴ σχεδιασμένα καὶ διογκωμένα, οἱ βολβοὶ σχεδὸν ἐπίπεδοι. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο. Τὸ στόμα μικρό, καλλίγραμμα, σαρκῶδες μὲ ἀσαφὲς περίγραμμα καὶ μικρὲς κοιλότητες στὶς γωνίες. Ἐντονη βάθυνση μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ, πού εἶναι μικρό, στρογγυλὸ καὶ στὸ μέσον ἔχει λακκάκι (διακρίνεται μὲ τὴν ἀφή). Τὸ πρόσωπο ἀνέκφραστο μὲ ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικά. Χρονολογικὰ ἀνήκει στὴν Τραϊάνειο Ἑποχὴ (98 - 117 μ.Χ.).

Τὸ κοριτσίστικο κεφάλι¹², μὲ ἀρ. εὐρ. Εὐρ. 534 (εἰκ. 14-15), ἀνήκει, ὅπως δείχνουν ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ τεχνοτροπία, στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ (98 - 117 μ.Χ.). Φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπο κόμμωσης, παιδικὴ κόμμωση, πού συναντᾶται στὰ κλασικὰ καὶ συνεχίζεται ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα σὲ πλατιὲς ζώνες καὶ ἀπολήγουν πίσω σὲ κότσο. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν στὸ

Εἰκ. 5. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Ἀγαλμα παιδιοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 1806.

12. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες. Κεφάλι κοριτσιοῦ μὲ ἀρ. εὐρ. 534. Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κότσου πίσω, τμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τμήμα τῶν μαλλιῶν πάνω στὸ κέντρο. Λεῖπουν ἐπίσης ἡ μύτη καὶ τμήμα στὸ σαγόνι. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα, διάβρωση καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Βρέθηκε στὴ Λέρνη Ἀργολίδας. Δωρεὰ Β. Δροσινοῦ. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,244 μ., ὕψ. προσ. 0,147 μ., μήκ. ματιῶν 0,032 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,027 μ., μήκ. στόμ. 0,038 μ., πλάτ. κεφ. 0,149, πλάτ. κροταφ. χώρου 0,109 μ. Τρίτη διάσταση 0,176 μ. Μάρμαρο Πεντέλης, Π. Καββαδίας, Γλυπτά τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 288, ἀρ. 534. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 86, ἀρ. 534. ΑΔ 1890, σ. 139, 13.

πίσω μέρος ἀδιακόσμητη· μόνο στο πρό-
σθιο μέρος οἱ ζῶνες τῶν μαλλίων ἀπο-
δίδονται μὲ ἐλαφροὺς κυματισμούς. Φο-
ρᾷ λεπτὴ ταινία στοῦ κεφάλι, πού δένει πί-
σω. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὡσειδές. Ἔχει
μεγάλο φωτεινὸ διογκωμένο μέτωπο, μι-
κρὰ λεπτὰ φρύδια καὶ μεγάλα μάτια (τὸ
ἀριστερὸ εἶναι μεγαλύτερο καὶ περισσό-
τερο διογκωμένο). Στοῦ κάτω τμήμα τοῦ
προσώπου παρατηρεῖται ἀφαίρεση. Ἔχει
λεπτὰ χεῖλη καὶ μεγάλο στόμα μὲ βαθιὰ
διαχωριστικὴ γραμμὴ.

Κεφάλι¹³ κοριτσιοῦ πολὺ κατεστραμμένο
(εἰ κ. 16 - 17), μὲ ἀρ. Εὐρ. 596. Φέρει τὸν
πεπονοειδῆ τύπο κόμμωσης σὲ ὀριζόντια
διάταξη. Τὰ μαλλιά χωρίζονται σὲ ζῶνες
μὲ βαθιὲς αὐλακώσεις καὶ ἀπολήγουν πίσω
σὲ κότσο, πού καλύπτει τὴν πίσω ὄψη τοῦ
κεφαλιοῦ. Ἔχει πρόσωπο πλατὺ, περίγραμ-
μα ὡσειδές· τ' αὐτιά ἀτελείωτα. Ἀνήκει
στὴν Ἰδία ἐποχὴ μὲ τὸ παραπάνω πορτραῖτο.

Κεφάλι νέου κοριτσιοῦ¹⁴ (εἰ κ. 18 - 19),
μὲ ἀρ. Εὐρ. 5266. Δὲν ἔχει ὑποστειτὴ τὴν
τελικὴ λείανση. Φέρει τὸν πεπονοειδῆ

Εἰκ. 6. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Συλλογὴ
Καραπάνου. Προτομὴ παιδιοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 1011/
118.

Εἰκ. 7. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθῆ-
κες. Πορτραῖτο παιδιοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 3591.

13. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.
Ἀποθήκες. Κεφάλι κοριτσιοῦ πολὺ φθαρμένο μὲ
ἀρ. εὐρ. 596. Λείπουν ἡ μύτη, τὸ στόμα, ὁ λαιμός
καὶ τμήματα τοῦ κότσου ἀριστερά. Μικρότερα
τραύματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια.
Μάρμαρο Πάριο. Ὑψ. κεφ. 0,176 μ., ὕψ. προσ-
0,129 μ., πλάτ. κεφ. 0,143 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου
0,099 μ. Τρίτη διάσταση 0,185 μ. Π. Καββαδίας,
Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 300, ἀρ. 596.
Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνι-
κοῦ Μουσείου, σ. 92, ἀρ. 596 - 597.

14. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.
Ἀποθήκες. Κεφάλι κοριτσιοῦ μὲ ἀρ. εὐρ. 5266.
Φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπο κόμμωσης. Λείπουν ἡ
μύτη, τμήματα τοῦ στεφανιοῦ τῶν αὐτιῶν καὶ τοῦ
λαιμοῦ. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση
στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Γεν. ὕψ.
0,227 μ., ὕψ. κεφ. 0,205 μ., ὕψ. προσ. 0,155 μ.
πλάτ. κεφ. 0,18 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,12 μ.
Τρίτη διάστ. 0,19 μ.

Είκ. 8. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αποθήκες. Θραύσμα από τὸ κεφάλι νεαροῦ ἀγοριοῦ, με ἀρ. εὐρ. 3302. Πρόσθια ὄψη.

Είκ. 9. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ ἀγοριοῦ τῆς εἰκ. 8.

τύπο κόμμωσης. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση με βαθεῖς αὐλακώσεις σὲ ζῶνες. Φέρονται πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σχηματοποιημένο πλόκαμο, διακοσμημένο με τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Ὁ κόττος τοποθετημένος ψηλὰ στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ μέτωπο καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο στολίζει σειρὰ μικρῶν σπειροειδῶν βοστρύχων. Φορᾷ στεφάνι ἀπὸ δυσδιάκριτα φύλλα. Χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴν Τραϊάνειο Ἐποχὴ.

Κεφαλάκι ἀγοριοῦ¹⁵ (εἰκ. 20 - 21), με ἀρ. Εὐρ. 2285. Τὰ μαλλιά, σὲ καμπύλους βοστρύχους, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρός. Στὸ κέντρο σχεδόν, πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχει μικρὸ τριγωνικὸ ἄνοιγμα. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὠοειδές. Τὰ λεπτὰ καμπύλα τόξα τῶν φρυδιῶν πλαισιώνουν τ' ἀμυγδαλόσχημα μάτια (φαίνεται στὸ δεξιὸ ποὺ σώζεται). Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες· ἡ κόρη ἔχει σχῆμα στρογγυλό. Διογκωμένο εἶναι τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια ἔχει βαθύνσεις. Τὰ μαγουλάκια φουσκωτά, σαρκωμένα, τὸ στόμα μικρό. Ἐκφραση σοβαρότητας διάχυτη στὸ πρόσωπο. Τὰ αὐτιά τοποθετημένα ψηλὰ στὸν κρανιακὸ χῶρο. 117 - 138 μ.Χ.

Προτομὴ μικροῦ ἀγοριοῦ¹⁶, με ἀρ. Εὐρ.

15. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ἀθηνῶν. Αποθήκες. Κεφάλι ἀγοριοῦ με ἀρ. εὐρ. 2285. Λείπουν ἡ πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ, ἡ ἄκρη τῆς μύτης, τὰ χεῖλη, τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ τμήματα τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολείσματα, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραῦματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Ὀλικ. ὕψ. 0,166 μ., ὕψ. κεφ. 0,145 μ., ὕψ. προσ. 0,105 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,083 μ. Σωζ. τρίτη διάστ. 0,09 μ.

16. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ἀθηνῶν. Αποθήκες. Προτομὴ με ἀρ. εὐρ. 425. Ἐχει μέγεθος μικρότερο τοῦ φυσικοῦ. Λείπουν ἡ μύτη, τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ τμήμα στὸ κεντρικὸ μέρος.

425 (εἰκ. 22 - 23). Βρίσκεται στὰ ὑπό-
γεια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μου-
σείου. Εἰκονίζεται μικρὸ ἀγόρι. Τὰ μαλ-
λιὰ πέφτουν ἴσια πάνω στὸ μέτωπο μὲ
ἓνα μικρὸ τριγωνικὸ ἄνοιγμα στὸ κέντρο
τοῦ μετώπου. Τὸ περίγραμμα τοῦ προ-
σώπου ὠοειδές. Τὰ φρύδια δηλώνονται μὲ
ἐγγάρακτες γραμμὲς καὶ ἔχουν σχῆμα τό-
ξου ἀνοιχτοῦ. Ἔχει πλατιά βλέφαρα καὶ
ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Ἴρις καὶ κόρη δη-
λωμένες, ἡ κόρη σὲ σχῆμα κάθετου μη-
νίσκου, ὅπως συναντιέται στὴν ὕστερη
ἐποχή. Ἴσως ἔχει γίνει σὲ δεύτερη χρήση.
Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ καν-
θὸς καὶ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τὰ χεῖλη χω-
ρίζονται ἀπὸ φαρδιὰ διαχωριστικὴ γραμ-
μή· τὸ κάτω χεῖλος εἶναι σαρκῶδες καὶ
προεξέχει. Τὸ σαγόνι θεληματικόν. Παρα-
τηρεῖται ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω μέ-
ρος τοῦ προσώπου. Ἔχει μεγάλα ἴσια αὐ-
τιά. Φορᾷ ἱμάτιο, ποὺ συγκρατεῖται στὸ
δεξιὸ ὦμο μὲ πόρπη. Ἡ προτομὴ ἀκουμπᾷ
πάνω σὲ κυκλικὴ βάση. Ἔχει στοιχεῖα δύο
ἐποχῶν, τὰ ἴσια μαλλιά ποὺ χαρακτηρί-
ζουν τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τὴν ἐγ-
χάραξη στὰ μάτια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν
Ἀδριανεῖο Ἐποχὴ (117 - 138 μ.Χ.).

Κεφάλι ἀγοριοῦ¹⁷ (εἰκ. 24 - 25), ἀρ.
Εὔρ. 5430. Στὰ μάτια δηλώνεται ἡ κόρη μὲ
μικρὴ βαθιὰ τρύπα, ψηλὰ τοποθετημένη. Τὰ

στὴ βάση τῆς προτομῆς. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα,
κηλίδες, διάβρωση καὶ μικρότερα τραύματα στὴν
ἐπιφάνεια. Ὀλικ. ὕψ. προτ. 0,427 μ., ὕψ. κεφ.
0,198 μ., ὕψ. προσ. 0,153 μ., μῆκ. ματιῶν 0,33 μ.,
ἀπόστ. ματιῶν 0,027 μ., μῆκ. στόμ. 0,035 μ., πλάτ.
κεφ. 0,158 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,111 μ. Τρίτη
διάσταση 0,181 μ., πλάτ. προτ. 0,268 μ. Μάρμαρο
Πεντέλης, Π. Καμβαδίας, ὁ.π., 267, ἀρ. 425. Π.
Καστριώτης, ὁ.π., σ. 77, ἀρ. 421 - 427.

17. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθῆ-
κες. Κεφάλι παιδιοῦ μὲ ἀρ. εὔρ. 5430. Ἐπιφάνεια
φθαρμένη. Λεῖπουν ἡ πίσω ὄψη, ἡ μύτη, τὰ χεῖλη,
τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ καὶ ὁ λαιμὸς. Ἀπολεπίσματα,

Εἰκ. 10. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀπο-
θῆκες. Πορταῖτο κοριτσιοῦ, μὲ ἀρ. εὔρ. 5267·
Πρόσθια ὄψη.

Εἰκ. 11. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ πορταῖτου
κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 10.

Είκ. 12. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ἀποθήκες. Πορταίτο κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 462. Πρόσθια ὄψη.

μαλλιά, χτενισμένα κοντά, σὲ μηνοειδεῖς βοστρύχους πρὸς τὰ ἔμπρὸς. Τὸ σχῆμα τοῦ

ἰζήματα, διάβρωση καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Σωζ. ὕψ. 0,23 μ., ὕψ. κεφ. 0,23 μ., ὕψ. προσ. 0,152 μ., πλάτ. κεφ. 0,162 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,122 μ. Σωζ. τρίτη διάσταση 0,152 μ. Μάρμαρο Πεντελικό.

προσώπου ὠοειδές. Παρατηρεῖται ἔντονη ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ.Χ.).

Κεφάλι ἐφήβου¹⁸ (εἰκ. 26 - 29), ἀρ.

18. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες. Κεφάλι ἀγοριοῦ με ἀρ. εὐρ. 1805.

Εἰκ. 13. Πλάγια ἀριστερή ὄψη τοῦ πορτραίτου τῆς εἰκ. 12.

Εὐρ. 1805. Τὰ μαλλιά σὲ μηνγοειδεῖς ἀντιθε-
τικούς βοστρύχους πέφτουν με ἀνοίγματα

πάνω στὸ μέτωπο. Πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ
μάτι ὑπάρχει ἀνοιγμα τριγωνικό. Στὴν πίσω

Βρέθηκε στὸ Ὀλυμπίειο. Ἀνασκαφὲς Ἀρχ. Ἑ-
ταιρ. τὸ ἔτος 1898 διὰ τοῦ Γ. Νικολαΐδου, Ἀντι-
προέδρου. Λείπουν ἡ μύτη, τὸ πάνω χεῖλος, τμή-
ματα τῶν αὐτιῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀριστερά. Ἐπί-
σης, μικρὸ τμήμα στὸ σαγόνι. Ἰζήματα, διάβρωση

καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο
Πεντελικό. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,236 μ., ὕψ. κεφ. 0,20
μ., ὕψ. προσ. 0,136 μ., πλάτ. κεφ. 0,166 μ., πλάτ.
κροταφ. χώρου 0,12 μ. τρίτη διάσταση 0,171 μ.
Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἑθνι-

Είκ. 14. Έθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο. 'Αποθήκες. Πορταίτο κοριτσιού, με άρ. εύρ. 534. Πρόσθια όψη.

Είκ. 15. Πλάγια άριστερή όψη τοῦ πορτραίτου κοριτσιού της είκ. 14.

όψη τοῦ κεφαλιού, από τὸ κέντρο, ξεκινούν δύο όφιοειδείς πλοκάμοι, πού φθάνουν στὸν αὐχένα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μαλλιά εἶναι κομμένα κοντὰ καὶ ἀποδίδονται με ἀντιθετικούς μηνοειδείς βοστρύχους. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ στήν κόμμωση, δηλ. οἱ μακριοὶ βοστρυχοειδείς πλόκαμοι, εἶναι χαρακτηριστικό γιὰ τὰ ἀγόρια πού ἦταν ἀφιερωμένα στή λατρεία τῆς 'Ισιδος. Φα-

νερὸ εἶναι λοιπόν, ἀπὸ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης, ὅτι τὸ ἀγόρι με τὴ μυστικοπαθῆ ἔκφραση στὸ πρόσωπο ἦταν ἀφιερωμένο στήν 'Ισιδα. Γιὰ πορταίτα ἀγοριῶν ἀφιερωμένα στή λατρεία τῆς 'Ισιδος ἔχει γράψει ἡ V. Gonzebach¹⁹. Τὰ μαλλιά, πίσω μακριά, ἀποδίδονται σὲ δύο όφιοειδείς βοστρύχους. Στὸ πρόσθιο τμήμα εἶναι κοντὰ κομμένα. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου

κοῦ Μουσείου, σ. 318, άρ. 1805, ὅπου ἀναφέρεται ὡς κεφάλι γυναίκας, προφανῶς ἐξαιτίας τῶν μακριῶν βοστρύχων στήν πίσω όψη τοῦ κεφαλιού.

19. V. Gonzebach, Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit, Bonn 1957.

Εἰκ. 16. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Πορταῖτο κοριτσιοῦ, μέ ἀρ. εὐρ. 596. Πρόσθια ὄψη.

ὠοειδὲς μὲ ἔντονη ἀφαίρεση στὸ κάτω τμήμα του. Τὰ φρύδια, σὲ σχῆμα κλειστοῦ τόξου, δηλώνονται μὲ μικρὲς ἐγγύρακτες γραμμὲς. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς, τὸ στόμα μικρό, μὲ φαρδιά ὀριζόντια στοματικὴ σχισμὴ· στὶς γωνίες κοιλότητες. Τὸ σαγόνι μικρό. Ἐχει κάποια μυστικοπάθεια στὴν ἔκφραση· κοιτᾷ ἴσια καὶ πάνω. Ἀνήκει χρονολογικὰ στὴ μεταβατικὴ περίοδο, τέλος Τραϊανείου - ἀρχὲς Ἀδριανείου Ἐποχῆς (117 - 138 μ.Χ.).

Κεφαλᾶκι μικροῦ ἀγοριοῦ²⁰ (εἰκ. 30 -

20. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ ἔκθεση. Κεφάλι παιδιοῦ μέ ἀρ. εὐρ. 598. Λείπουν τμήμα στὸ σαγόνι καὶ τμήματα τῶν αὐ-

31), ἀρ. Εὐρ. 598. Τὰ μαλλιά, χτενισμένα σὲ μηνοειδεῖς ἀντιθετικοὺς βοστρύχους, καλύπτουν τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου. Δεξιὰ, πάνω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ, μικρὴ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἐχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδὲς, μὲ ἔντονη διεύρυνση στὸ πάνω μέρος του. Τὰ φρύδια, ἀχνὰ σχεδιασμένα σὲ σχῆμα κλειστοῦ τόξου. Στὰ μάτια ὑπάρχει κάποια ἀσυμμετρία· τὸ δεξιὸ εἶναι μεγαλύτερο. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες· ἡ κόρη σὲ σχῆμα πέλτης. Τὸ στόμα σαρκῶδες μὲ φαρδιά

τιῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ. Ἀπολείσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Ὀλικ. ὕψ. 0,223 μ., ὕψ. κεφ. 0,208 μ., ὕψ. προσ. 0,128 μ., πλάτ. κεφ. 0,166 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,12 μ. Τρίτη διάσταση 0,195 μ. Π. Καβαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 100, ἀρ. 598. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σ. 92, ἀρ. 598.

Εἰκ. 17. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ πορταῖτου κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 16.

Είκ. 18. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άπο-
θηκες. Πορτραίτο κοριτσιού, με άρ. εύρ. 5266.
Πρόσθια όψη.

Είκ. 19. Πλάγια δεξιά όψη του πορτραίτου κορι-
τσιού της είκ. 18.

Είκ. 20. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άπο-
θηκες. Πορτραίτο αγοριού, με άρ. εύρ. 2285.
Πρόσθια όψη.

Είκ. 21. Πλάγια δεξιά όψη του πορτραίτου άγο-
ριού της είκ. 20.

στοματική σχισμή. Έχει έκφραση σοβαρότητας διάχυτη στο πρόσωπο. Ἀνήκει στη μεταβατική περίοδο Τραϊάνειο - Ἀδριάνειο. Έχει τὰ ἴσια μαλλιά τῆς Τραϊανείου καὶ τῇ δήλωσι τῆς κόρης καὶ τῆς Ἰριδας, πὺ συναντιέται βασικὰ στὴν Ἀδριάνειο ἐποχὴ (117 - 138 μ. Χ.).

Προτομὴ μικροῦ κοριτσιοῦ²¹, συγκολλημένη στὸ λαιμὸ (εἰ κ. 32 - 34) ἄρ. Εὐρ. 3307. Φορᾶ ἱμάτιο, πὺ συγκρατεῖται μὲ

21. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν Ἀποθήκες. Προτομὴ κοριτσιοῦ μὲ ἄρ. εὐρ. 3307. Κατασχέθηκε στὴ Ν. Ὑόρκη. Ἐστάλη διὰ τοῦ 17217/17 - 9 - 1913 ἐγγράφου τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ κεφάλι συγκολλημένο. Λεῖπει ἡ μῦτη, καὶ τμή-

πόρπη δεξιὰ, πὺ τὼρα λείπει (ἴχνη φαίνονται). Στὸ κέντρο τοῦ κεφαλιοῦ, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὰ μαλλιά σχηματίζουν μπούκλα, πὺ χωρίζεται ἀπὸ αὐλάκωσι στὴ μέση. Ἡ ὑπόλοιπη κόμμωσι σὲ ἀντιθετικοὺς βοστρύχους πρὸς τὰ πίσω. Στὴν περιοχὴ τοῦ μετώπου, στὸν κροταφικὸ χῶρο καὶ μπροστὰ ἀπὸ τ' αὐτιά, εἶναι ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν κυρίως κόμμωσι μικροὶ μηννοειδεῖς βόστρυχοι καὶ στολίζουν τὸ χῶρο. Τὸ

ματα τοῦ ἱματίου δεξιὰ. Ἀπολεπίσματα, διάβρωσι καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Ὑψ. προτ. 0,31 μ., ὕψ. κεφ. 0,171 μ., ὕψ. προσ. 0,12 μ., πλάτ. κεφ. 0,136 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,097 μ., βάθος 0,141 μ.

Εἰκ. 22. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Προτομὴ ἀγοριοῦ, μὲ ἄρ. εὐρ. 425. Πρόσθια ὄψη.

Εἰκ. 23. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τῆς προτομῆς ἀγοριοῦ τῆς εἰ κ. 22.

Είκ. 24. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Άποθήκες. Πορταίτο άγοριοϋ, με άρ. εύρ. 5430. Πρόσθια όψη.

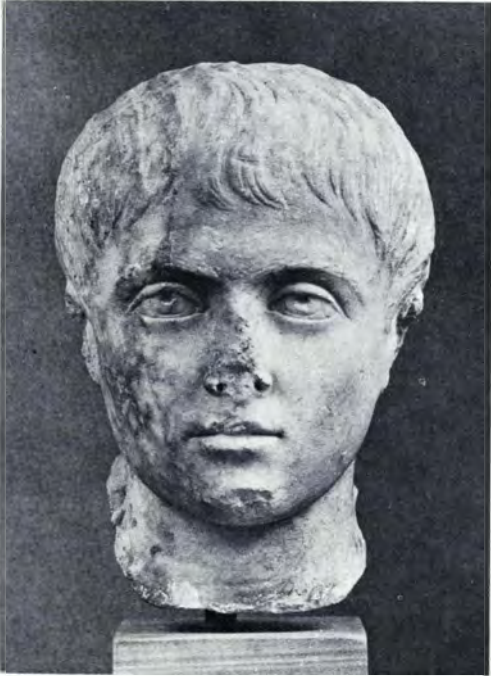
Είκ. 25. Πλάγια δεξιά όψη τοϋ πορταίτου άγοριοϋ τής είκ. 24.

περίγραμμα τοϋ προσώπου είναι στρογγυλό. Τό μέτωπο ψηλό και διογκωμένο. Τά φρύδια μεγάλα, σέ σχήμα τόξου κλειστοϋ, είναι δηλωμένα με βαθιές λοξές εγχαράκτες γραμμές· τά βλέφαρα πλατιά και σαρκωμένα. Ίρις και κόρη δηλωμένες. Στίς έσωτερικές γωνίες διακρίνεται ό κανθός και ό δακρυϊκός πόρος. Στοϋς κροτάφους βαθουλώματα. Τό ελεύθερο χεϊλος τών κάτω βλεφάρων βαινει σέ όριζόντια σχεδόν γραμμή και είναι διογκωμένο. Οί επιφάνειες τών παρεϊων έπίσης διογκωμένες. Η μύτη κοντή και πλατιά με διευρυμένα πτερύγια. Τό στόμα μικρό με σαρκώδη χείλη, ιδιαίτερα τό κάτω πού προεξέχει έντονα· φαρδιά στοματική σχισμή. Παρατηρείται έντονη διαφοροποίηση τών όγκων

στό πρόσωπο. Τό σαγόνι μεγάλο και πλατύ. Τ' αυτιά άπλαστα με μεγάλο πτερύγιο και άβαθη κοιλότητα. Στο δεξιό λοβό τοϋ αυτιοϋ τρύπα για σκουλαρίκι. Στο άριστερό μάγουλο χαραγμένος λοξός σταυρός (σημείο έξαγνισμού χριστιανικών χρόνων). Έντονη διαφοροποίηση τών όγκων παρατηρείται στήν επιφάνεια. Τό πορταίτο διακρίνεται για τόν έντονο προγναθισμό τοϋ. Η προτομή χρονολογικά τοποθετείται λόγω τεχνοτροπίας στήν πρώιμη Έποχή τών Άντωνίνων (138 - 161 μ.Χ.).

Κεφάλι μικροϋ κοριτσιοϋ²², ίέρειας(:

22. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Άθηνών Άποθήκες. Κεφαλάκι κοριτσιοϋ με άρ. εύρ. 470. Βρέθηκε στήν Έλευσίνα, μαζί με τά κεφάλια άρ.

Εικ. 26. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Πορταῖτο ἀγοριοῦ, μέ ἀρ. εὐρ. 1805. Πρόσθια ὄψη.

Εικ. 27. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ πορταῖτου ἀγοριοῦ τῆς εἰκ. 26.

Εικ. 28. Πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ πορταῖτου ἀγοριοῦ τῆς εἰκ. 26.

Εικ. 29. Πίσω ὄψη τοῦ πορταῖτου ἀγοριοῦ τῆς εἰκ. 26.

Είκ. 30. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ρωμαϊκὴ Ἑκθέση. Πορταῖτο ἀγοριοῦ, με ἀρ. εὐρ. 598. Πρόσθια ὄψη.

Είκ. 31. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ πορταῖτου ἀγοριοῦ τῆς εἰκ. 30.

(εἰκ. 35 - 36), ἀρ. Εὐρ. 470. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση κι εἶναι μακριά, κυματιστά. Στὸ κέντρο, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, τριγωνικὴ ἀπόληξη. Στὸ κεφάλι στεφάνι με φύλλα ἐλιάς ἢ δάφνης. Ἔχει περίγραμμα προσώπου ὠοειδές, με ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου. Τὰ φρύδια λεπτὰ, σὲ σχῆμα ὑπερυψωμένου κλειστοῦ τόξου, δηλώνονται με ἀνάγλυφη γραμμὴ. Δηλωμένες ἱρις καὶ κόρη. Ἡ ἱρις με πλα-

τιὰ ἐγχάρακτη γραμμὴ. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες δηλώνεται ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων τοῦ κοριτσιοῦ βαίνει ὀριζόντια καὶ δηλώνεται με διπλὴ ἀνάγλυφη γραμμὴ (φαίνεται στὸ ἀριστερὸ μάτι ποὺ σώζεται). Τὸ κορίτσι κοιτάζει με σοβαρότητα πρὸς τ' ἀριστερά καὶ πάνω. Τὸ στόμα ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἄβαθη στοματικὴ ὀριζόντια σχισμὴ ποὺ σώζεται, ἦταν μικρό.

εὐρ. 471 - 475. Λεῖπουν ἡ μύτη, τὸ στόμα, τμήμα ἀριστερά στὸ λαιμὸ καὶ στὸ σαγόνι, τμήματα τοῦ στεφανιοῦ καὶ τῶν βοστρύχων, περισσότερο ἀριστερά. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα ὀφείλεται πιθανῶς στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κόκκινο χῶμα. Γεν. ὕψ. κεφ. 0,231 μ., ὕψ. κεφ. 0,183 μ., ὕψ. προσ. 0,135 μ., πλάτ. κεφ. με στεφάνι 0,168 μ., χωρὶς

στεφάνι 0,157 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,098 μ. Τρίτη διάσταση 0,15 μ. Μάρμαρο Πάριο. Εὐρ. Γεν. Ἑφορείας 703. ΑΔ 1888, σ. 177, 6. Π. Καββαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, σ. 276, ἀρ. 470. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, σ. 80, ἀρ. 470 - 472. S. Karuzu, Nationalmuseum, σ. 124, ἀρ. 470 (Ἑκδοσις Ἑκδοτικῆς Ἀθηνῶν).

Εἰκ. 32. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθῆκες. Προτομή κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 3307. Πρόσθια ὄψη.

Εἰκ. 33. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τῆς προτομῆς κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 32.

Εἰκ. 34. Πίσω ὄψη τῆς προτομῆς κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 32.

Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο χτενίσματος καὶ τὴν τεχνοτροπία.

Κεφάλι κοριτσιοῦ²³ πολὺ κατεστραμμένο, στεφανωμένο με φύλλα ἐλιάς ἢ δάφνης (εἰκ. 37 - 38) με ἀρ. Εὐρ. 3056. Τὰ μαλλιά, κυματιστά, πέφτουν πρὸς τὰ κάτω. Τὰ μάτια βαθιὰ τοποθετημένα στὶς κόγχες τους, ὅπως φαίνεται στὸ δεξιὸ πού σώζεται. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες (φαίνονται,

23. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφάλι κοριτσιοῦ με ἀρ. εὐρ. 3056. Βρέθηκε σὲ σπῆτι στὴν Ἀθήνα, στὸ Βατραχονήσι, τὸ 1911. Λεῖπει τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀριστερά, ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία, καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντέλης. Σωζ. ὕψ.

Εικ. 35. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείον. Ἀποθήκες. Πορταῖτο κοριτσιού, με ἀρ. εὐρ. 470. Πρόσθια ὄψη.

παρὰ τὴ φθορά, ἵχνη στὸ δεξιὸ μάτι ποὺ σώζεται)· ἐπίσης, δηλώνεται ὁ κανθὸς καὶ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν διογκωμένες (βλ. δεξιὰ). Τὸ στόμα μικρό, σαρκῶδες, τρυφερό, με ἄσαφές περίγραμμα καὶ βαθιὰ ὀριζόντια στοματικὴ σχισμὴ. Χρονολογικὰ ἀνήκει στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ.Χ.).

Τὸ κεφαλάκι μικροῦ κοριτσιού²⁴ (εἰκ. 39-41), με ἀρ. Εὐρ. 3490, με περίγραμμα προσώπου στρογγυλό. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση· ἓνα μέρος τους, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν χωρίστρα, εἶναι στριμμένο σὲ μπούκλα καὶ τὸ ἔχει φέρει πίσω ὁ γλύπτης. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν εἶναι ἐλαφρῶς κυματιστή. Συγκινητικὸς

κεφ. 0,198 μ., ὕψ. κεφ. 0,185 μ. ὕψ. προσ. 0,144 μ., πλάτ. κεφ. 0,10 μ.. Τρίτη διάσταση 0,174 μ.

24. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείον Ἀθηνῶν. Κεφαλάκι κοριτσιού με ἀρ. εὐρ. 3490. Πίσω, στὸ

Είκ. 36. Πλάγια δεξιά ὄψη τοῦ πορτραίτου κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 35.

εἶναι ὁ καλλιτέχνης στήν προσπάθειά του ν' ἀποδώσει τῖς λεπτομέρειες : π.χ. οἱ μικροὶ βόστρυχοι ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κυρίως κόμμωση καὶ στολίζουν τὸ ψηλὸ φουσκωτὸ μέτωπο. Τὰ μαλλιά στὸ πρόσθιο τμήμα εἶναι πιὸ κοντὰ κομμένα, τὸ ὕψος τους φτάνει ὡς τοὺς κροτάφους καὶ κλιμακωτὰ μακραίνουν. Διόγκωση καὶ ἀπο-

στρογγύλωση τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι φανερὴ σ' ὅλο τὸ πρόσωπο, στοὺς βολβοὺς τῶν ματιῶν καὶ στὰ μαγουλάκια τοῦ μικροῦ κοριτσιοῦ. Τὰ φρύδια, σὲ σχῆμα τόξου κλειστοῦ, εἶναι λεπτὰ, σχεδὸν καλλιγραφικά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παιδιοῦ. Τὰ βλέφαρα εἶναι δηλωμένα μὲ σαφήνεια μεταλλικῇ. Μεγά-

κέντρο, ὑπάρχει βάθυνση (γιὰ ὑποδοχή), μήκους 0,04 μ. καὶ μέγ. πλάτους 0,03 μ., ἐλάχ. πλάτ.

0,02 μ., ποὺ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά της εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι. Προέρχεται ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνά-

Είκ. 37. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθῆκες. Πορταῖτο κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 3056. Πρόσθια ὄψη.

λα μάτια, με ἔντονα δηλωμένες τὴν ἱριδα καὶ τὴν κόρη, κυριαρχοῦν στὸ πορταῖτο. Ἡ κόρη ἔχει σχῆμα πέλτης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια ἔχει ἀπαλὲς βαθύνσεις. Τὰ μισάνοιχτα, φουσκωμένα, παιδικὰ χεῖλη

δίνουν ἔκφραση ζωντάνιας στὸ πορταῖτο. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ, ποὺ εἶναι μικρό, σχεδὸν ἀνῆπαρκτο, παρατηρεῖται ἔντονη βάθυνση. Χρονολογεῖται στὴ μέση Ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (161 - 180 μ. Χ.).

γλυφο. Λεῖπουν ἡ μύτη καὶ ὁ λαιμός. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ μικρότερα τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ κοκκινωπὴ χροιά ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κόκκινο χῶμα. Βρέθηκε

στὴν Ἀθῆνα μέσα στὸ Θεμιστόκλειο τεῖχος, στὴν ὁδὸ Ἑρυσίχθονος. Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,166 μ., ὕψ. κεφ. 0,166 μ., ὕψ. προσ. 0,139 μ., μῆκ. ματιῶν 0,039 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0,023 μ. μῆκος στόματος

Εἰκ. 38. Πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ πορτραίτου κοριτσιοῦ τῆς εἰκ. 37.

Στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων τοποθετεῖται χρονολογικὰ τὸ πορτραῖτο νέου κοριτσιοῦ²⁵ μὲ κατεστραμμένο πρόσωπο (εἰκ. 42 - 43), ἄρ. Εὐρ. 5269. Βρίσκεται στὶς Ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ὁ τύπος τῆς κόμ-

μωσης καὶ ἡ τεχνοτροπία συναντᾶται στὴν ἐποχὴ τῆς Φαυστίνας τῆς νεώτερης (145 - 175 μ.Χ.). Στὸ ἐφηβικὸ πορτραῖτο τῆς, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀγορᾶς, ἔχει συγγενικὸ τύπο κόμμωσης. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὴ μέση· ἓνα τμήμα τους δη-

0,032 μ., πλάτ. κεφ. 0,175 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,104 μ. Τρίτη διάστ. 0,19 μ. Μάρμαρο Πεντέλης. ΑΔ 1924 - 25, Παράρτημα, σ. 22, εἰκ. 13.

25. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

Ἀποθῆκες. Κεφαλάκι κοριτσιοῦ, μὲ ἄρ. εὐρ. 5269. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ, κομμάτια ἀπὸ τὸν κότσο, τὰ αὐτιά. Μικρότερα τραύματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 39. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Πορταῖτο κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 3490. Πρόσθια ὄψη.

μιουργεῖ ρολό, ποὺ πλαισιώνει τὸ πρόσωπο· τὰ ὑπόλοιπα φέρονται με ἐλαφροὺς κυ-

ματισμοὺς πίσω καὶ ἀπολήγουν σὲ κότσο, τοποθετημένο ψηλά, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ

Ὀλικ. ὕψ. κεφ. 0,203 μ., ὕψ. κεφ. 0,194 μ., ὕψ. προσ. 0,145 μ., μῆκ. ματιῶν 0,033 μ., ἀπόστ. μα-

τιῶν 0,028 μ., πλάτ. κεφ. 0,167 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0,125 μ. Τρίτη διάστ. 0,22 μ. Μάρμαρο Πάριο.

Εικ. 40. Πλάγια δεξιά ὄψη τοῦ πορτραίτου κοριτσιοῦ τῆς εἰ κ. 39.

σχηματοποιημένους πλοκάμους, οἱ ὅποιοι στολίζονται ἀπὸ ἐγγάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Τὰ μάτια μακρόστενα. Τὰ βλέφαρα δηλωμένα μὲ σαφήνεια μεταλ-

λική, καὶ μὲ διπλὴ ἀνάγλυφη γραμμή. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες (ἴχνη διασώζονται). Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλε-

Εικ. 41. Πίσω όψη του πορτραίτου κοριτσιού της εικ. 39.

Εικ. 42. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αποθήκες. Πορταίτο κοριτσιού, με άρ. εύρ. 5269. Πρόσθια όψη.

φάρων βαίνει σε όριζόντια σχεδόν γραμμή. Οί επιφάνειες των παρειών μεγάλες και σαρκωμένες. Το περίγραμμα του προσώπου ώοειδές. Το μέτωπο πλατύ.

Κεφάλι εφήβου²⁶, μικρότερο από το φυσικό μέγεθος (εικ. 44) άρ. Εύρ. 475. Ανήκει τεχνοτροπικά στην ύστερη εποχή των Αντωνίνων (180 - 192 μ.Χ.). Ο νέος φοράει στεφάνι από φύλλα έλιās στο κεφάλι, ση-

26. Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, με άρ. εύρ. 475. Βρέθηκε στην Έλευσίνα. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος της μύτης, το σαγόνι και ο λαιμός. Απολεπίσματα και ίζηματα στην επιφάνεια. Όλικ. ύψ. 0,211 μ., πλάτ. 0,194 μ. Μάρμαρο Πεντελικό. Π. Καββαδίας. Γλυπτά του Έθνικού Μουσείου, σ. 277 και άρ. 475. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτών του Έθνικού Μουσείου, σ. 81, άρ. 475.

Εικ. 43. Πλάγια άριστερή όψη του πορτραίτου κοριτσιού της εικ. 42.

Εἰκ. 44. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀπο-
θήκης. Πορταῖτο ἀγοριοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 475.

μάδι τῆς ἐξέχουσας θέσης πού ἔχει ὁ εἰκο-
νιζόμενος. Τὰ μαλλιά, σὲ μικροὺς πλαστι-
κοὺς σπειροειδεῖς βοστρύχους, πλαισιῶ-
νουν τὸ πρόσωπο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προ-
σώπου εἶναι ὠοειδές. Τὸ μέτωπο ἔχει σχῆμα
τραπεζιοειδές. Ἔχει λεπτὰ φρύδια σὲ σχῆ-
μα τόξου ἀνοιχτοῦ. Πλατιά, βαριά βλέ-
φαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μά-
τια. Ἴρις καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ
ἴρις εἶναι στρογγυλή. Τὸ δεξιὸ μάτι εἶναι
μεγαλύτερο· ἔτσι, στὴν περιοχὴ τῶν μα-
τιῶν ὑπάρχει κάποια ἀσυμμετρία. Τὸ ἐλεύ-
θερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι ἐλα-
φρὰ διογκωμένο καὶ ἔντονα κυρτό. Πλα-

τιές καὶ ὀγκώδεις εἶναι οἱ ἐπιφάνειες τῶν
παρειῶν. Τὸ στόμα μικρό, μὲ ἀσαφὲς περί-
γραμμα χειλιῶν. Ἡ στοματικὴ σχισμὴ
φαρδιά. Τ' αὐτιά, πλαστικὰ δοσμένα, εἶναι
μεγαλύτερης κλίμακας, σχετικὰ μ' αὐτὴν
πού ἐπικρατεῖ στὴ γενικὴ χάραξη τοῦ
προσώπου (0,058 μ. δεξιὸ αὐτί, 0,061 μ. ἀρι-
στερὸ αὐτί).

Εὐαίσθητη γλυπτικὴ ἐργασία, τρυφερὸ
ἔργο. Ἔχει ἔκφραση συγκεντρωτικὴ, σο-
βαρὴ, κλειστὴ γιὰ τὴν ἡλικία του. Τὰ
χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ κόμ-
μωση εἶναι συγγενικά μὲ τοῦ αὐτοκράτορα
Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.), τοῦ γιοῦ τοῦ

Εικ. 45. Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Ἀποθῆκες. Πορταῖτο κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 710.

Μάρκου Αὐρηλίου (161 - 180 μ.Χ.) καὶ τῆς Φαυστίνας τῆς νεώτερης (130 - 176 μ.Χ.). Γενικὴ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα ὑπάρχει μετὰ τὸ πορταῖτο τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ βρίσκεται στὴ Ρώμη, Vatican, Sala dei Butsi, 386. Στὸ κεφάλι, ποὺ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, ἀπεικονίζεται ὁ αὐτοκράτορας σὲ νεαρότερη ἡλικία ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ προτομή. Αὐτὸ εἶναι σαφές καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι στὸ ἑλληνικὸ κεφάλι εἰκονίζεται ὁ Κόμμοδος ἀγένειος, ὡς πρίγκιπας.

Θραῦσμα κεφαλοῦ κοριτσιοῦ²⁷ (εἰκ. 45), ἀρ. Εὐρ. 710. Στὸ κέντρο, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, σχηματοποιημένος πλόκαμος σὲ κάθετὴ διάταξη. Τὸ μέτωπο ψηλὸ καὶ διογκωμένο. Σὲ σχῆμα τόξου ἀνοιχτοῦ, δηλωμένα μετὰ ἀβαθεῖς ἐγγράφακες γραμμές,

27. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν. Ἀποθῆκες. Κεφαλάκι κοριτσιοῦ, με ἀρ. εὐρ. 710. Λεῖπουν τμήματα τοῦ κεφαλοῦ ἀριστερά, δεξιά, πίσω, καὶ ὁ λαιμός, ἐπίσης ἡ μύτη. Ἀπολεπίσματα καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Σωζ. ὕψ. κεφ. 0,183 μ., ὕψ. προσ. 0,146 μ.

ἀποδίδονται τὰ φρύδια. Ἐχει μεγάλα φωτεινά μάτια, βλέφαρα σαρκωμένα. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες, ἡ κόρη, βαθιὰ σκαμμένη, σὲ σχῆμα πέλτης. Ἡ διεύθυνση τῆς ματιᾶς στραμμένη σὲ ἓνα ὀρισμένο σημεῖο πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὶς γωνίες, διακρίνονται ὁ κανθὸς καὶ ὁ δακρυϊκὸς πόρος. Τὰ μάτια ἀσύμμετρα. Τὸ ἀριστερὸ μεγαλύτερο καὶ ὁ βολβὸς περισσότερο διογκωμένος. Τὸ στόμα μικρὸ, μὲ φαρδιά κυματιστὴ σχισμὴ. Τὰ χεῖλη ἔχουν ἀσαφὲς περίγραμμα. Τὸ σαγόνι θεληματικὸ, μικρὸ. Λόγω τεχνοτροπίας καὶ τύπου κόμμωσης χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων (161 - 180 μ.Χ.).

Κεφάλι κοριτσιοῦ²⁸, κατεστραμμένο κατὰ

28. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες. Κεφαλῆκι κοριτσιοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 5262. Πολὺ κατεστραμμένο. Λεῖπει τμῆμα δεξιὰ καὶ τὸ

Εἰκ. 46. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀποθήκες. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κεφάλι κοριτσιοῦ, μὲ ἀρ. εὐρ. 5262. Πρόσθια ὄψη.

τὸ δεξιὸ ἥμισυ (εἰ κ. 46 - 47), ἀρ. Εὐρ. 5262. Φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπο κόμμωσης σὲ ὀριζόντια διάταξη. Τὰ μαλλιά χωρίζονται μὲ βαθιὲς αὐλακώσεις σὲ ζῶνες, ποὺ εἶναι διακοσμημένες μὲ κυματιστὲς γραμμές. Ὑστερα, ἀπολήγουν πάνω σὲ κότσο ψηλὰ τοποθετημένο. Τὴν περιοχὴ τοῦ κροτάφου στὸ ἀριστερὸ μέρος (ποὺ σώζεται) στολίζουν μικροὶ μηνοειδεῖς καὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι. Τὴν κεντρικὴ ζώνη, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, χαράζει βαθιὰ κάθετη αὐλάκωση. Ἴρις καὶ κόρη δηλωμένες (φαίνεται στὸ ἀριστερὸ μάτι ποὺ σώζεται). Τὸ βλέφαρο μὲ σαφήνεια

κάτω τμῆμα τοῦ προσώπου. Ἀπολεπίσματα, διάβρωση καὶ ἰζήματα στὴν ἐπιφάνεια. Μάρμαρο Πεντελικό. Σωζ. ὕψ. 0,156 μ. σωζ. πλάτ. κεφ. 0,154 μ. Τρίτη διάσταση 0,187 μ.

Εἰκ. 47. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ κοριτσιοῦ τῆς εἰ κ. 46.

σχεδιασμένο. Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Τὰ δημοσιευμένα κεφάλια (ἄρ. Εὐρ. 4914²⁹, 4917³⁰ καὶ 456³¹) ἀνήκουν λόγῳ τεχνοτροπίας καὶ τύπου κόμμωσης στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων, φέρουν τὴν κόμμωση ποὺ ἔφερε ἡ Πλαυτίλλα³². Θαυμάσιο σὲ γλυπτικὴ εὐαισθησία εἶναι τὸ κεφάλι³³ μετ' ἄρ. Εὐρ. 330, ποὺ τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ

τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (218 - 235 μ.Χ.). Ἀργότερα, χρονολογεῖται τὸ κεφάλι νέου, μετ' ἄρ. Εὐρ. 459³⁴, πιθανῶς στὴν τετραρχικὴ ἐποχὴ (280 μ.Χ.). Οἱ εὐθεῖες καὶ λοξές γραμμές, ποὺ καθορίζουν τὴν κόμμωση, καὶ ἡ τεχνοτροπία στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλίων ὑπάρχουν στὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὰ εὐαίσθητα ὅμως χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, τὰ ὄνειροπόλα μάτια καὶ τὸ τρυφερὸ μικρὸ στόμα εἶναι στοιχεῖα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τὴν πνευματικὴ ἐξαύλωση.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

29. AAA XII, 1980, σ. 114, εἰκ. 3 - 4.

30. AAA XII, 1980, σ. 116, εἰκ. 5 - 6.

31. AAA XII, 1980, σ. 109, κέ. εἰκ. 1 - 2.

32. AAA VII, 1974, σ. 396, κέ. εἰκ. 1 - 3.

U. Hausmann, Römerbildnisse, σ. 129, 18.

33. AAA XII 1980, σ. 119, κέ. εἰκ. 9 - 10.

34. AAA XII, 1980, σ. 126 - 127, εἰκ. 11 - 14.

KINDER UND JUGENDLICHE PORTRÄTS IM NATIONAL MUSEUM ZU ATHEN

Porträts von Kindern und Jungen, die in der römischen Zeit angehören, sind wenn auch nicht zahlreich jedoch nicht wenig im griechischen Raum. Eine beträchtliche Zahl davon befindet sich

im Magazin des Nationalmuseums. Die meisten sind unpubliziert und werden hier zum ersten Mal vorgestellt. Chronologisch gehören sie in verschiedenen Epochen an.

ALKMINI DATSULI-STAVRIDIS

EDITOR'S NOTE

Printing machines do not have the letters ε and ο with circumflex accent. The printer is, therefore, obliged, when printing epigraphical texts, to add the circumflex accent by hand.

The editor is truly sorry to have noticed, after printing of the 1st fascicle of AAA XIII, 1980, that in the paper of Professors B. D. Meritt & M. F. McGregor, published on pages 154 - 156, the circumflex accent has been omitted even though it had been noted by the proof reader in all three corrections.

We apologize to the two respected scholars for this situation and have deemed it necessary to reprint their paper correctly.

TWO EXAMPLES OF THE INDIRECT REFLEXIVE

The authors of *ATL* II published in 1949 a revised text of the Athenian decree concerning relations with Mytilene¹ in which the formula of publication was restored to read (lines 21 - 23) ἀναγράψαι ταῦτα τὸν γραμματέα τῆς βολῆς ἐστέλει λιθίνει καὶ καταθῆναι ἐμ πόλει τέλεσι τοῖς σφετέροις αὐτῶν.² All seemed well until the restoration was challenged by Professor Alan Henry of Monash University in an article ("Petrified Silence") printed in a *Festschrift* in honour of John Huntly Bishop entitled *Vindex Humanitatis*, edited by B. M. Marshall and published in 1980 by the University of New England at Armidale, N. S. W. Henry's contribution is on pp. 17 - 33. He claims that our restoration is impossible because the phrase τέλεσι τοῖς σφετέροις αὐτῶν is reflexive and must refer back to the subject of the verb with which it appears. The subject of καταθῆναι, however, is τὸν γραμματέα τῆς βολῆς and this cannot be the antecedent of τοῖς σφετέροις αὐτῶν] (*op. cit.*, p. 25).

But the editors of *ATL* had restored better than they knew. Henry's criticism prompted Meritt and McGregor³ to review from the beginning the reading of the text in this passage and to look once again at squeeze, photograph, and stone. No change in the reading had been made since the original publication by Stephanos A. Koumanoudes in 1876.⁴ Yet the stone preserves still today the top of a vertical stroke in the space following the two sigmas in D22, line 23. This shows in the photograph published here of fragment *d* (Fig. 1) ; it lies directly under the final iota of στέλει in the line above it. It is the top of the vertical stroke of the letter phi above its rounding.⁵ The text is unquestionably τέλεσι τοῖς σφετέροις αὐτῶν] and should be so read in the new publication in *IG* I³ 66.

The reading gives a perfect example of the indirect reflexive for which the antecedent (in this case the Mytilenaians) has to be inferred from the context. The usage has been noted in

1. B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, and M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, II (Princeton, New Jersey, 1949), p. 76 (D22).

2. For ταῦτα in place of αὐτός (*ATL* II) see Meritt's revision in *AJP* 75 (1954), pp. 359 - 368, especially 362 (text) ; the change is irrelevant to the present argument. This inscription is the old *IG* I² 60, and will be published as *IG* I³ 66. The latter text supersedes others previously

published, but should itself be corrected by the addition of the new reading here made in line 23.

3. Wade-Gery died in 1972.

4. Ἀθήναιον 5 (1876), pp. 168 - 171.

5. The stroke, which is very clear on the squeeze, has been verified on the stone in Athens by both Meritt and McGregor. Koumanoudes recorded nothing in this space.

ATL II, D22 = IG 1² 60 = IG 1³ 66 (Photograph Courtesy of Epigraphical Museum)

the standard grammars and is quite normal.⁶ The text of D22, lines 21 - 23, comes from an unimpeachable epigra-

phical source and cannot legitimately be questioned.

The Mytilenaian text of D22 is doubly

6. Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache* II, 1 (Hannover, 1966), p. 562, Anmerkung : " Das Reflexiv *ἐαυτοῦ* wird bisweilen so gebraucht, dass es im Satze selbst kein Wort hat, auf das es bezogen wird, sondern

eine Person gedacht wird, auf die dasselbe zu beziehen ist." See also Adolf Dyroff, *Geschichte des Pronomens Reflexivum*, II (Würzburg, 1892 - 1893), especially pp. 19 and 78 - 80, where examples of a " logical " antecedent are given.

interesting because it has also in lines 12 - 13 a direct reflexive use with the words τ[ᾶ] σοφ[έτερα] αὐτῶ[ν], which refer to the Mytilenaians (αὐτός) who are the subject of the verb (ἔναι . . . οἰκῶντας). The passage is much restored but the use of the direct reflexive is clear.

Mention must also be made of the criticism brought by Henry (*op. cit.* pp. 24 - 25) against the restoration finally offered by the editors of *ATL* II, D21 (*IG* I³ 62) for the publication of the

decree concerning Aphytis.⁷ The text given in *ATL* IV is correct and is amply supported by the analogy of the indirect reflexive in D22. Henry has many suggestions for new interpretations of the formulae for publication. These deserve to be studied on their merits. We wish here only to correct errors in two important texts of the fifth century and to make, in pursuit of ἀκριβεία, some slight contribution to the documentation of the indirect reflexive.

BENJAMIN D. MERITT
Austin, Texas

MALCOLM F. MCGREGOR
Vancouver, British Columbia

We wish to extend our thanks to Professor Harold Cherniss for help on this problem received from him.

7. See *ATL* IV (1953), p. x, item 19.

ARGUMENTUM E SILENTIO

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν ἔχει τὴ φιλοδοξία ν' ἀποτελέσει συμβολὴ στὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς· πολὺ λιγότερο σκοπεύει στὴ διακήρυξη μεθοδολογικῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, ὅσο κι ἂν ὁ συντάκτης τοῦ ἔχει πεισθεῖ πὼς μιὰ στοχαστικὴ ἀντιμετώπισή τους γίνεται στὶς ἡμέρες μας ὅλο καὶ πιὸ ἐπιτακτικὴ. Ὁ μόνος λόγος ποὺ δικαιολογεῖ τὴ σύνταξή του εἶναι κάποιες ἀνησυχίες καὶ ἀπορίες ποὺ τοῦ δημιούργησε ἓνα σύντομο δημοσίευμα στὸ *American Journal of Archaeology* (Janer Danforth Belson, *The Medusa Rondanini: A New Look*, 84, 1980, σ. 373 - 78). Οἱ ἀπορίες αὐτὲς ἀνακάλεσαν στὴ μνήμη του ἄλλα παλαιότερα κείμενα τοῦ R. Carpenter (1960) καὶ τῆς C. M. Havelock (1971)¹, ποὺ νομίζει πὼς δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ τὸ τελευταῖο. Οἱ τρεῖς Ἀμερικανοὶ συνάδελφοι στὰ δημοσιεύματά τους ἀναθεωροῦν ριζικὰ τὶς χρονολογήσεις ὁρισμένων πασίγνωστων ἔργων τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς. Καὶ οἱ τρεῖς τοποθετοῦν τὰ ἔργα αὐτὰ στὰ προχωρημένα ἐλληνιστικὰ χρόνια, σὲ μιὰ ἐποχὴ δηλαδὴ γιὰ τὴν ὁποία οἱ γνώσεις μας εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ἀνασφαλεῖς. Τέλος καὶ οἱ τρεῖς στηρίζουν τὶς γνώμες τους σὲ ἓνα ὑποθετικὸ *argumentum e silentio*. Ἡ ἀπορία ποὺ γεννιέται στὸν ἀναγνώστη αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι: ποιὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὑποχρέωσε τοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἀρνηθοῦν τὶς γνωστὲς χρονολογήσεις καὶ

νὰ ἀναζητήσουν μιὰ νέα χρονικὴ ἔνταξη αὐτῶν τῶν ἔργων; Ἡ ἀπορία τοῦτη ἐδράζεται στὴν πεποίθηση πὼς ἡ ἐξακρίβωση τῆς χρονολογίας ἐνὸς ἔργου δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ἀλλὰ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.²

Εἶναι ἀνάγκη, φαίνεται, νὰ θυμόμαστε κάθε τόσο τοὺς μεγάλους δασκάλους καὶ νὰ τοὺς θυμίζουμε καὶ στοὺς νεώτερους, ποὺ γοητεύονται συχνὰ ἀπὸ τὴ σῶρευση βιβλιογραφικῶν γνώσεων καὶ βιάζονται νὰ ἐπιδείξουν τὴν εὐστροφία τους στὴν ἀνέγερση νεόκοπων λύσεων σὲ ὑπαρκτὰ ἢ ἀνύπαρκτα προβλήματα. Γιατὶ βέβαια κανένας ἱστορικὸς τῆς ἐλληνικῆς τέχνης δὲν εἶχε βασικὲς δυσκολίες στὴ χρονολόγηση τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσουλίου καὶ τῆς Μεδουσσας Rondanini, ποὺ στάθηκαν ὁ στόχος τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ μνημόνευσα. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ «πρόβλημα» εἶναι ἡ χρονολόγηση, θεωρῶ ἀρκετὸ νὰ παραθέσω ἐδῶ τὴν στοχαστικὴ διατύπωση ποὺ γνωρίζω γι' αὐτὸ τὸ θέμα, συμπτυκνωμένη σὲ λίγες γραμμὲς ἀπὸ τὸν Χρῆστο Καρούζο (Χρ. Καρούζου, *Τηλαυγὲς Μνῆμα, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον*, Γ' (1966), σ. 262): «Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση ἐνὸς καλλιτεχνήματος ἔχει σκοπὸ βαθύτερο καὶ ἀποτέλεσμα πιὸ οὐσιαστικὸ ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς

1. R. Carpenter, *Greek Sculpture* (1960). C. M. Havelock, *Hellenistic Art* (1971), C. M. Havelock, *Round Sculptures from the Mausoleum at Halikarnassos*, στὸ: *Studies presented to George M. A. Hanfmann*, σ. 56 - 64 (1971).

2. Μαζί μὲ αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναφέρω καὶ ἓνα ἀκόμη: τὸ ἄρθρο τῆς κ. Brunilde Sismondo Ridgway, *A Story of Five Amazons*, *AJA*, 78, 1974, σ. 1 - 17, ὅπου ἡ Ἀμαζόνα τύπου Mattei χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ Ἀμα-

ἀπλῆς περιέργειας· γι' αὐτό, ὅταν εἶναι σοβαρή, συνοδεύεται ἀπὸ πλῆθος ἀνησυχίες. Εἶναι βέβαιο, ὅτι « σ' ἓνα ἔργο δὲν εἰκονίζεται ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ ἐνὸς μεγάλου καλλιτέχνη μόνο, ἀλλὰ ἀποχτοῦν μορφὴ, δηλαδὴ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, δυνάμεις ποὺ ξεπερνοῦν πολὺ τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο » (von Einem). Τέτοιας λογῆς πνευματικὰ προβλήματα εἶναι ποὺ φορτώνουν μὲ εὐθύνες τὴν προσπάθεια γιὰ τὴ σωστὴ χρονολόγησι, δίνουν κάποτε τὴ θερμότητα τοῦ δραματικοῦ στήν (ἀλλιώως ψυχρὴ καὶ ἄχαρη) μέθοδο τῆς σύγκρισης μὲ ἄλλα ἔργα τέχνης καὶ κάνουν πρὶ οὐσιαστικὰς τῆς ἐνδεχόμενης διαφωνίας τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ σύγκρισις, πάλι, ἀσφαλέστερα βαδίζει ὅταν ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ σύνολο γιὰ νὰ πάει ὕστερα στὶς λεπτομέρειες, γιατί κι αὐτὲς μέσα στὸ σύνολο παίρνουν τὸ νόημά τους, ἀπὸ ἐκεῖνο φωτίζεται ἡ σημασία τους· ἀλλιώως μποροῦν νὰ γίνουν παραπλανητικὰς.

Ἐχοντας στὸ νοῦ μας αὐτά, μποροῦμε νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ ἐρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης δὲν μπορεῖ νὰ στριφογυρίζει μόνο γύρω ἀπὸ χρονολογικὰ προβλήματα, πολὺ λιγότερο νὰ δημιουργεῖ τέτοια προβλήματα, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἀνανεώνεται. Φοβοῦμαι πὼς τέτοιες προσπάθειες μαρτυροῦν ἀμηχανία καὶ ἀδυναμία νὰ προχωρήσουμε πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο, ὅπου ἔφτασαν οἱ προγενέστεροι ἐρευνητές. Καὶ ὅμως χρειάζεται πραγματικὴ ἀνανέωσις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ποὺ μπορεῖ νὰ προκύψει μόνον ἀπὸ νέους μεθοδολογικοὺς προσανατολισμοὺς καὶ θέσις

νέων προβλημάτων, μιὰ νέα στάσις ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τῆς γενιᾶς τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ αἰῶνα, ὅταν ὁ John D. Beazley καὶ ὁ Ernst Buschor, γιὰ νὰ μνημονεύσω μονάχα δύο κορυφαίους προγόνους, συνειδητοποίησαν τὸ ἀδιέξοδο καὶ ἀνοιξαν νέους γόνιμους δρόμους. Καὶ βέβαια κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ προκύψει, ἂν γκρεμίσουμε ὅ,τι μὲ πολὺ κόπο καὶ αὐστηρὴ μέθοδο οἰκοδομήθηκε ὡς τώρα, ἀλλὰ ἂν προωθήσουμε πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καὶ μὲ ἀνανεωμένους μεθόδους τῆς προσπάθειάς μας. Θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ πὼς ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ ἔργο τῶν προγενέστερων καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σεμνότητα στὴ δική μας πορεία μποροῦν νὰ μᾶς προφυλάξουν ἀπὸ ἄσκοπα παραπατήματα.

Μνημόνευσα τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ R. Carpenter· εἶναι αὐτονόητο πὼς οἱ προηγούμενες σκέψεις μου δὲν ἀφοροῦν μὲ κανένα τρόπο τὸν παλαιό, σοφὸ καὶ ὀξύτατο ἐρευνητὴ, ὅσο κι ἂν μιὰ μόνιμη ἀντιρρητικὴ στάσις σὲ κάθε ὀρθόδοξη ἀποψη βρίσκεται σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ ἔργο του, ποὺ τὸν ὁδηγεῖ ἄλλοτε σὲ θαυμαστὰς σκέψεις, κάποτε ὅμως σὲ ἀπροσδόκητες προτάσεις, ποὺ δὲν ἀντέχουν στὴν πρὶ πρόχειρη κριτικὴ. Ἄλλωστε, οἱ ἀπόψεις τοῦ R. Carpenter ἔχουν δημοσιευτεῖ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια (1941, 1960) καὶ, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἐπανῆλθε σ' αὐτὰς, ἄσχετο ἂν ἐξακολούθησε νὰ τῆς δέχεται ὡς ὀρθές. Ὅμως, οἱ ἀνορθόδοξες ἰδέες ἔχουν πάντοτε τὴ γοητεία τους καὶ παρασύρουν τοὺς ἐπιγόνους· ὥστόσο, ἡ ἐπανάληψή τους, χωρὶς τὴν ἀρχικὴ λάμψη, χρειάζεται πρόσθε-

ζόνα τύπου Lansdowne χαρακτηρίζεται ὡς « κλασικιστικὴ δημιουργία τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ». Δὲν πρόκειται φυσικὰ νὰ συζητήσω τὰ τεράστια προβλήματα ποὺ προκύπτουν γιὰ τοὺς ἐρευνητὰς ἀπὸ τέτοιες ἀνακατατάξεις. (Ἐξονυχιστικὴ ἐπιανεξέταση τοῦ προβλήματος τῶν Ἀμαζόνων ἐγινε ἐντε-

λὼς πρόσφατα ἀπὸ τὴν Martha Weber, Die Amazonen von Ephesos, JdI, 91, 1976, 28 - 96. Βλ. καὶ JdI, 93, 1978, 175 κ.π.). Τὸ σημειῶναι μόνον ὡς χαρακτηριστικὸ μιᾶς ἀντιπροσωπευτικῆς τάσεως τῶν τελευταίων χρόνων, τουλάχιστο ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους τοῦ δυτικοῦ ἡμισφαιρίου.

τη στήριξη· στην περίπτωση αυτή φορτίζονται με περιττό σχολιασμό που ἀναζητεί, μάταια συνήθως, επιχειρήματα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλύπτει καὶ ὅσες ἀδυναμίες βρίσκονταν καλυμμένες κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φραστικὴ δεξιότητι, πὺ γεννᾷ ἡ ἀρχικὴ ἔμπνευση.

Ἄναφέρομαι σὲ ὅσα, γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, ἔγραψε στὴ συνέχεια ἡ C. M. Havelock (1971). Τὴν ἀπάντησιν σὲ ὅλα αὐτὰ τὴν ἔχει δώσει μὲ ἄκρα εὐγένεια, προσοχὴ καὶ σοφία ὁ Bernard Ashmole (1977)³, ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους, ἂν ὄχι ὁ καλύτερος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, σὲ ἓνα σύντομο κείμενο, πὺ ἀποτελεῖ ὄχι μονάχα ὑπόδειγμα κριτικῆς σκέψης, ἀλλὰ, προπάντων, ἀρμονικὴ καὶ ὁδηγητικὴ σύνθεσις ἱστορίας καὶ θεωρίας τῆς τέχνης (βλ. τώρα καὶ G. B. Waywell, *The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus. A Catalogue*, London 1978, σ. 69, ἀρ. 215). Ἡ Havelock, ἀκολουθώντας καὶ ὑπερβάλλοντας τὸν Carpenter, ὑποστηρίζει πὺς «ἡ τέχνη τοῦ πορτραίτου» ἦταν ἄγνωστη στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα· τὸ μόνο ἔργο πὺ τὴ δυσκόλεψε, τὸ πορταίτο τοῦ «Μαυσώλου», τὸ μεταθέτει στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ ἔτσι μὲ περισσὴ ἐμπιστοσύνη διακηρύσσει πὺς ἡ ἀντίθετη ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πορταίτων στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. «is drastically weakened if not entirely removed». Καὶ καταλήγει ἀποφθεγματικά: «there is no sure evidence for veristic portraiture in Greece before the Hellenistic period». (*Studies to Hanfmann*, 60 - 61). Εἶναι βέβαιον πὺς τὸ ἐπίθετον «veristic» δὲν ἔχει ἐδῶ τὸ τεχνικὸ περιεχόμενο πὺ δόθηκε

σ' αὐτὸ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης, γιὰτὶ τότε δὲν θὰ ἴσχυε οὔτε γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συζητήσῃ κανεὶς ἐδῶ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ πορταίτου στὴν Ἑλλάδα. Σκέφτεται ὅμως πόσο χρήσιμο θὰ ἦταν ἂν προσέχαμε μερικὰ στοχαστικὰ κείμενα πὺ ἔχουν γραφεῖ πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. Ἐννοῶ φυσικὰ τὶς μελέτες τοῦ B. Schweitzer (*Studien zur Entstehung des Porträts bei den Griechen* (1960), *Griechische Porträtkunst. Probleme und Forschungsstand* (1957), *Bedeutung und Geburt des Porträts bei den Griechen* (1957), ἀναδημοσιευμένες στὸ *Zur Kunst der Antike, Ausgewählte Schriften*, II (1963), σ. 115 - 199) γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ γέννησιν τοῦ πορταίτου, καὶ τὶς συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις τοῦ Χρ. Καρούζου (*Ἀριστόδοκος*, 1961, σ. 36 κ.π.). Ὁ B. Ashmole παραθέτει παλαιότερα πορταίτα καὶ ἐπισημαίνει τὰ νομίσματα τῆς Κυζίκου, πὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπωςδὴποτε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον (ὁ.π. σ. 17 - 18), ὅπου ὑπάρχει ἀναντίρρητον πορταίτο κάποιου ἱστορικοῦ προσώπου (πιθανότατα τοῦ Τιμοθέου). Ἄν ὅμως γιὰ τὰ νομίσματα διατυπώθηκε ἡ ἐπιφύλαξι ὅτι τὰ πρότυπα τῶν μορφῶν τοὺς πλάστηκαν ἀρχικὰ σὲ κερί — ἐπιφύλαξι πὺ ἀντιμετωπίζει ἀπολύτως πειστικὰ ὁ Ashmole (ὁ.π. σ. 17) —, καὶ ἂν τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα πὺ ἐπικαλέσθηκε ὁ ἴδιος δὲν κρίνονται, ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἀρκετά, ἔρχεται τώρα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα νὰ μᾶς προσφέρει ἀρκετὰ νέα δείγματα, τὰ ὅποια δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ παραμεριστοῦν. Ἐννοῶ τὰ μικρὰ ἐλεφαντοστέινα κεφάλια πὺ βρέθηκαν στὸν μεγάλον βασιλικὸ τάφον τῆς Βεργίνας. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νέου Ἀλεξάνδρου, ἡ δευτέρη κεφαλὴ πὺ θεωρῶ πιθανότατα

3. Bernard Ashmole, *Solvitur Disputando*, *Festschrift für Frank Brommer*, σ. 13 - 20 (1977).

ὡς πορτραῖτο τοῦ Φιλίππου, ἡ τρίτη ποῦ ὑπέθεσα πὼς μπορεῖ νὰ εἰκονίζει τὴν Ὀλυμπιάδα, καὶ ἀκόμη τέσσερις τουλάχιστον, εἶναι ἀναμφισβήτητα πορτραῖτα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μποροῦμε ἢ ὄχι νὰ ταυτίσουμε τὰ πρόσωπα ποῦ εἰκονίζονται. Τὰ ἀτομικά τους χαρακτηριστικά εἶναι τόσο πρόδηλα, ποῦ δὲν ἀπαιτεῖται καμιά ἐπιχειρηματολογία, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἂποψη ὅτι εἶναι πορτραῖτα. Καὶ μόνον ὅτι τὰ ἑφτά αὐτὰ κεφάλια ξεχωρίζουν τόσο ἔντονα μεταξύ τους ἄρκει γιὰ νὰ βεβαιώσει αὐτό. Ὅσο γιὰ τὴ χρονολόγησή τους, νομίζω πὼς βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὰ γλυπτὰ τοῦ Μανσωλείου καὶ στὴν πρώτη μου ἔκθεση σημείωσα τὴ συγγένεια τῆς κεφαλῆς τοῦ Φιλίππου μὲ τὶς κεφαλές τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀρ. 1054, 1055, ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ Μανσωλεῖο. Καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς «Ὀλυμπιάδας» στὴ διάπλαση τῶν ματιῶν της βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ κεφάλι τοῦ «Μαυσώλου». Ὅπως δὴποτε, εἶναι ἀδύνατο νὰ χρονολογηθοῦν ἀργότερα ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Ἐρχεται λοιπὸν ἓνα μεταγενέστερο εὔρημα νὰ βεβαιώσει μὲ τὸν πιὸ πειστικὸ τρόπο τὶς θέσεις τοῦ B. Ashmole καὶ νὰ δείξει πόσο πρόσκαιρες καὶ σαθρές μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ ἀντιρρήσεις ἐκείνων ποῦ βιάζονται νὰ καινοτομήσουν, ἀγνοώντας ὅσα ἡ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἡ πείρα προγενέστερων ἐρευνητῶν εἶχαν καλὰ θεμελιώσει, μὲ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀπλῆς καὶ ἀβίαστης ἱστορικῆς γνώσης.

Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ πρόσφατου ἄρθρου στὸ AJA ποῦ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ αὐτῶν τῶν σκέψεων. Ἡ Μέδουσα Rondanini ἀνακαλύφθηκε τὸ 1786 ἀπὸ τὸν Goethe⁴ στὸ Palazzo Rondanini· ὁ ποιητὴς αἰ-

σθάνθηκε ἀμέσως τὴ συγκλονιστικὴ γοητεία τοῦ ἐξοχουῆργου. Ἀπὸ τότε τὴ γοητεία του τὴ δοκίμασαν πολλοὶ κλασικοὶ ἀρχαιολόγοι, ποῦ κατὰ λαβαν πὼς τὸ πρότυπο τοῦ καλοῦ αὐτοῦ ρωμαϊκοῦ ἀντιγράφου πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, συγκεκριμένα στὰ παρθενῶνια χρόνια. Λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (1958) ὁ Ernst Buschor δημοσίευσε μιὰν ἀπὸ τὶς τελευταῖες κλασικὲς μελέτες του· εἶχε γιὰ θέμα καὶ τίτλο τὴ Medusa Rondanini. Ὁ ἴδιος γράφει στὸν πρόλογό του: «Die vorliegende Studie glaubt einem der grössten Werke griechischer Kunst seine Stelle zugeniessen zu haben. Um dies zu ermöglichen hat sie eine Ausstrahlung durch fast ein Jahrtausend verfolgt...». Ἡ μελέτη του καταλήγει: «Wir stehen vor dem Ergebnis, dass Phidias in seinen Athenastatuen der vierziger Jahre, der Lemnia, der Parthenos und der Hopeschen, in steigendem Mass das alte Schreckzeichen der Hadesgorgo menschlichen Formen zugeführt hat und das rondaninische Bild den Schildbuckel einer solchen Athenastatue verzierte; nach Grösse, Herrichtung, Formen und dem Zeugnis einiger Kopien war dies offenbar die Parthenos, das kolossale Goldelfenbeinbild des Parthenon» (σ. 38).

Ἄν ἀφήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδοσης σὲ ὀρισμένο καλλιτέχνη, ὁμόφωνη σχεδὸν εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς Μέδουσας Rondanini γύρω στὰ 440 -

«by the German author Goethe»(!) Πιστεύω καὶ ἐλπίζω πὼς ἀποτελεῖ μοναδικὴ περίπτωση τέτοιας ἀναφορᾶς στὸν Goethe. Νὰ εἶναι τάχα δεῖγμα τῆς σύγχρονης ἀπομυθοποίησης; Καὶ ὅμως δὲν ἔχουν περάσει παρὰ μονάχα 42 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Klassische Kunst Griechenlands τοῦ Ludwig Curtius.

4. Ὁ συντάκτης τοῦ ἁρθρου ἀναφέροντας τὸ γεγονός γράφει:

430 π.Χ. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Furtwaengler καὶ καταλήγοντας στὴν E. B. Harisson (AJA, 81, 1977, 162 - 75) αὐτὴ τὴ χρονολόγηση δέχονται οἱ Walters, Ziegler, Sieveking, Gardner, Picard, Langlotz, Giuliano, Robertson, Καρούζου, γιὰ νὰ μνημονεύσω μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ καλοὺς γνῶστες τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς. Ὅποιος λοιπὸν θὰ ἀποφάσισε νὰ ἀναθεωρήσει μιὰ τέτοια χρονολόγηση θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει πολὺ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ νὰ προχωρήσει μὲ μεγάλη προσοχή. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἡ Janer Danforth Belson ξεκινᾷ μὲ μιὰν ἀπροσδόκητη καὶ ἀνεξέλεγκτη κρίση. Γράφει (σ. 376): «Until now, most arguments concerning the attribution and function of the Medusa Rondanini have been based on an *unquestioning acceptance* (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) of Furtwaengler's fifth century date for the prototype». Καὶ συμπληρώνει στὴν ἴδια παράγραφο: «Furtwaengler's ultimate pronouncement of a Classical date for the piece has led others to use the Medusa Rondanini without hesitation as a *bona fide* example of a sculpture in fifth century style. No critical re-evaluation of the evidence supporting a fifth century date for the piece has been made». Δὲν γνωρίζω τὸν συντάκτη αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἀλλὰ μονάχα νεανικὴ τόλμη — καὶ ἄγνοια — μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τέτοιες ἐκφράσεις, ὅταν ἀναφέρονται σὲ παλαιότερους ἢ σύγχρονους ἐρευνητές, σὰν αὐτοὺς ποὺ μνημονεύσαμε καὶ τοὺς ὁποῖους παραθέτει καὶ ἡ ἴδια στίς ὑποσημειώσεις της.

Ὑστερα ἀπὸ τέτοιες ἀποφθεγματικὲς διαπιστώσεις, θὰ περιμέναμε τὴν κριτικὴ re-evaluation τοῦ «κομματιοῦ». Ἀντὶ γι' αὐτὸ, ἀφοῦ μέσα σὲ λίγες γραμμὲς διατυπώσει τὰ «κλασικά» χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου καὶ συμφωνήσει ἔτσι μὲ τοὺς προ-

γενέστερους γιὰ τὸ στυλ (stylistically, however, the facial features of the Rondanini appear to be Classical), προβάλλει τὴ μοναδική της ἀντίρρηση: «The Rondanini would... be the first and only gorgoneion of the «beautiful» type to occur in Greek art before the end of the fourth century», ποὺ ἀμέσως παρακάτω ἐπαναλαμβάνεται μὲ ἄλλη ἐκφραση: «Iconographically, the Medusa Rondanini finds her closest parallels in «beautiful gorgoneia» of the late fourth century and early Hellenistic period rather than with gorgoneia of the fifth century date».

Τὴ λύση τοῦ προβλήματος — ἀντινομία στυλιστικῶν καὶ εἰκονογραφικῶν στοιχείων — τὴ βρίσκει στὸν ἀπὸ μηχανῆς θεό, ποὺ χρησιμοποίησαν σὲ ἄλλες περιπτώσεις — ὅχι μὲ ἐπιτυχία — καὶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι. Ἡ ἀντινομία λοιπὸν «could plausibly be explained if the Medusa were considered as eclectic work of a later date, perhaps the second or first century B.C.» (σ. 377). Ὑστερα ἀπ' αὐτό, προχωρεῖ στὴν ἀναζήτηση καὶ τῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς Μέδουσας. Καταλήγει, λοιπὸν (αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις), στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Μέδουσα Rondanini μπορεῖ νὰ κοσμοῦσε τὴν ἀσπίδα ποὺ ὁ Ἀντίοχος Δ' ἀφιέρωσε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη περὶ τὸ 170 π.Χ. (Παυσανίας 1.21.3 καὶ 5.12.4).

Ὅπως δήλωσα στὴν ἀρχή, δὲν σκοπεύω νὰ συζητήσω τὰ προβλήματα ποὺ τίγονται μὲ τὶς τολμηρὲς καὶ βιαστικὲς αὐτὲς ἀναθεωρήσεις. Ἄλλοι ἴσως τὸ κρίνουν σκόπιμο νὰ θέσουν τὰ ἐρωτήματα ποὺ προκαλεῖ μιὰ τέτοια χρονολόγηση, ἂν τὴ θεωρήσουν συζητήσιμη. (Ποιὸς λ.χ. νὰ ἦταν ὁ θαυμάσιος γλύπτης ποὺ κατόρθωσε νὰ πλάσει γύρω στὰ 170 π.Χ. μιὰ τέτοια κλασικὴ μορφή ποὺ γοήτευσε τοὺς μεταγενέ-

στερους, γιά νά τήν ἀντιγράφουν μέ τόση ἐπιμονή, ὅπως μαρτυροῦν τά ἐφτά ἀντίγραφα πού ἀναφέρει ὁ Buschor καί παραθέτει καί ἡ Belson ;) Ἡ μόνη προσφορά πού θά ἤθελα νά κάνω στή συζήτηση περιορίζεται, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση τοῦ Μανσώλου, στή διαπίστωση πώς τὸ *argumentum e silentio* εἶναι πάντοτε ἀνασφαλές καί παραπλανητικό, μολονότι καί στήν περίπτωση τῆς Μέδουσας Rondanini δέν ὑπῆρχε οὔτε κἀν αὐτό. Ἄν λοιπὸν ἡ κ. Belson στηρίζει ὅλη της τὴν ἐπιχειρηματολογία στήν ἀπουσία « ὠραίων γοργονείων » πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πρέπει νά τὴν ἀναθεωρήσει. Στὸ μεγάλο βασιλικὸ τάφο τῆς Βεργίνας βρέθηκαν δύο μικρὰ χρυσᾶ γοργόνεια, γιά τὴν ὁμορφιά τῶν ὁποίων δύσκολα μποροῦμε νά ἔχουμε ἀντιρρήσεις⁵. Ἡ χρονολόγησή τους στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα μού φαίνεται ἀσφαλής· ὅπωςδὴποτε δέν εἶναι νεώτερα ἀπὸ τὸ 3ο τέταρτο τοῦ αἰώνα καί ὅπωςδὴποτε δέν εἶναι ἀκόμη « ἐλληνιστικά » (ὅτιδὴποτε καὶ ἂν ἐννοήσουμε μέ τὸν ὅρο τοῦτο, πού ἔχει τόσο πολὺ χρησιμοποιηθεῖ πρόσφατα). Τὰ δύο αὐτὰ γοργόνεια ἔχουν διακοσμητικὸ χαρακτήρα καί εἶναι ἔργα ἐνὸς πολὺ ἄξιου τεχνίτη μικροτεχνίας. Εἶναι ἀναμφίβολο, νομίζω, πὼς δέν μπορεῖ αὐτὸς νά εἶχε τὴν ἐμπνευση νά

μεταμορφώσει τὴν « ἀποτρόπαια » μορφή τοῦ γοργονείου καὶ νά δημιουργήσει τὴν « ὠραία » μορφή σὲ τέτοια διακοσμητικὰ ἔργα. Κάποιος ἄλλος, προγενέστερος, πιὸ ἐμπνευσμένος δημιουργὸς πρέπει νά ἦταν ὁ « πρῶτος εὑρετής ». Καὶ βέβαια τὰ χρυσᾶ γοργόνεια τῆς Βεργίνας δέν θά ἦταν τὰ πρῶτα καὶ μόνα πού ἀκολούθησαν τὴ νέα μορφή. Τὸ ὑποχρεωτικό, νομίζω, συμπέρασμα πού προκύπτει εἶναι ὅτι τουλάχιστο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα τὸ γοργόνειο εἶχε μεταμορφωθεῖ καὶ εἶχε ἀποχτήσει τὴν ὠραία μορφή του.

Συμπερασματικά θά ἤθελα νά προσθέσω: (1) πὼς θεωρῶ *par principe* ἐντελῶς ἀνίσχυρο, γιά τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τουλάχιστο, τὸ *argumentum e silentio*, (2) πὼς ἔχω πεισθεῖ ὅτι πρέπει μέ πολὺ σεβασμὸ καὶ μεγάλη προσοχὴ νά στεκόμαστε στὰ κείμενα τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων, (3) πὼς οἱ περίπλοκες καὶ ἐξεζητημένες λύσεις τῶν προβλημάτων δέν εἶναι πάντα — ἂν εἶναι κάποτε — οἱ ὀρθότερες καὶ (4) πὼς ἡ κατανόηση τῶν ἔργων τῆς τέχνης ὑπερβαίνει τίς ἀποχτημένες ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία γνώσεις καὶ ἀπαιτεῖ μακρὰ καὶ στενὴ οἰκείωση μέ τὰ ἴδια, μαζί καὶ αὐτὸ πού οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουν « *Einfüllung* » καὶ οἱ Ἀγγλοσάξωνες « *Empathy* ».

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΠΟΝΙΚΟΣ

15.2.1980

5. Στὴ δημοσίευση τῆς κ. Belson βλέπω ὅτι μιὰ πρώτη μορφή τῆς ἐργασίας της παρουσιάστηκε στὸ Ἐτήσιο Συνέδριο τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων τὸ 1978 στὸ Vancouver, Β:С: Στὸ ἴδιο συνέδριο εἶχα παρουσιάσει καὶ ἐγὼ τὰ εὐρήματα τῆς

Βεργίνας καὶ εἶχα δείξει σὲ διαφάνεια τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο γοργόνεια τῆς Βεργίνας, σχολιάζοντάς το ὡς τὴν πιὸ ὁμορφὴ «Μέδουσα» κλασικῶν χρόνων πού γνωρίζω (φυσικὰ ἐννοοῦσα τὸ πρωτότυπο ἔργο).

ARGUMENTUM E SILENTIO

The text which follows has no pretensions to being a contribution to our knowledge of Greek sculpture, even less does it aspire to proclaim methodological principles of the history of ancient Greek art, even though the author is convinced that a shrewd scrutinisation of these is becoming increasingly urgent nowadays. The sole reason for writing it is because of certain worries and doubts raised by a brief publication in the American Journal of Archaeology (Janer Danforth Belson, The Medusa Rondanini: A New Look, 84, 1980, p. 373 - 78). These doubts led me to recall other, earlier articles by R. Carpenter (1960) and C. M. Havelock (1971)¹ which, I think, are not unrelated to the last. In their publications these three American colleagues fundamentally reconsider the datings of very well-known works of Greek sculpture. All three place the works in advanced Hellenistic times, that is in an age about which our knowledge is somewhat uncertain. Finally, all three base their opinions on a hypothetical *argumentum e silentio*. The query raised in the mind of the readers of these articles is: For what reasons did the scholars reject the accepted datings of these works and seek a new chronological placement of them? This query is founded on the conviction that the con-

firmation of the dating of such a work is not the be all and end all of archaeological scholarship, but a necessary precondition for the essential comprehension and interpretation of artistic creation².

There is, it seems, a need for us to remember now and again the great teachers and make them known to the younger scholars, who are frequently fascinated by the accumulation of bibliographical knowledge and in a hurry to display their dexterity at finding newly-minted solutions to existing or non-existing problems. It is a truism that there is no Greek art historian who has not encountered basic difficulties in dating the sculptures of the Mausoleum and of the Medusa Rondanini, which were the subjects of the writings of the afore-mentioned archaeologists. Therefore, because the "problem" is dating, I consider it appropriate to cite here the definitive statement on this subject, which I condense in a few lines from Chr. Karouzos (Chr. Karouzos: "Τηλαυγὲς Μνῆμα", *Charisterion eis A.K. Orlandon*, III (1966), p. 262): "The attempt to give the precisest possible dating for a work of art has a deeper aim and more substantial result than the mere satisfaction of curiosity; which is why, when it is serious, it is accompanied by a lot of misgivings. There is no doubt that

1. R. Carpenter, Greek Sculpture (1960), C.M. Havelock, Hellenistic Art (1971), C.M. Havelock, Round Sculptures from the Mausoleum at Halikarnassos, in Studies presented to George M. A. Hanfmann, p. 56 - 64 (1971).

2. Together with them I should mention yet another: the work of Brunhilde Sismondo Ridgway, A Story of Five Amazons, *AJA*, 78, 1974, p. 1 - 17, in which the Mattei type Amazon is dated to the end of the 4th century BC and the

“ in a work (of art) not only the inner life of a great artist is portrayed, but acquires form, that is objective foundation, forces greatly surpassing the human element ” (von Einem). It is intellectual problems of this nature which place an onus of responsibility on attempts at precise dating, they sometimes impart the warmth of the dramatic to the (otherwise cold and joyless) method of comparison with other works of art and substantiate possible disagreements between scholars. Again, comparison progresses with greater certainty when it commences from the unified whole and then proceeds to details, for these acquire their meaning through the unified whole, from that their significance is illuminated ; otherwise they may become misleading ”. Bearing this in mind, we may also add that research into ancient Greek art cannot revolve only around the problem of chronology, much less create such problems to show that it is innovative. I fear that such attempts bear witness to helplessness and weakness to progress beyond the point reached by previous scholars. And yet there is a real need for revitalisation of archaeological scholarship, which can only be the outcome of new methodological orientations and the posing of new problems, a new approach, comparable with that of the first two decades of the century when John D. Beazley and

Ernst Buschor, to recall but two of our most eminent predecessors, became aware of the impasse and opened up new fertile roads of enquiry. Of course, something of this kind cannot be achieved if we destroy whatever, with great pains and strict method, has been built up so far, but if we push ahead in other directions and with innovative methods, I venture to say that respect for the work of our predecessors and scholarly modesty in our own course of inquiry may protect us from pointless false steps.

At the beginning I mentioned the name of R. Carpenter; it goes without saying that my preceding remarks in no way concern this old, wise and very keen scholar, even though in almost all his writings there is a permanently contradictory stand to any orthodox view, which sometimes leads him to astonishing speculations and sometimes to unexpected proposals which do not stand up to the flimsiest criticism. Anyway, R. Carpenter's view were published many years ago (1941, 1960) and, as far as I know, he has not returned to them, irrespective of whether he has continued to accept them as correct. Unorthodox ideas are always attractive and apt to lead their instigators astray, nevertheless their reiteration, without the initial glamour, requires additional support; in this case they are encumbered with excessive commentary which seeks, usually

Lansdowne type Amazon is characterised as “ Classicising creation of the 1st century BC ”. I am not, of course, going to discuss the immense problems such rearrangements cause scholars. (An exhaustive reexamination of the problem of the Amazons has been made very recently by

Martha Weber, *Die Amazonen von Ephesos*, JdI, 91, 1976, 28 - 96. Vide also JdI, 93, 1978, 175 et seq.). I mention it only as being characteristic of a representative trend of recent years, at least between archaeologists of the Western hemisphere.

in vain, arguments in all directions, the consequence of this being that those weaknesses concealed within the original skilful phrasing born of the initial inspiration, are revealed.

I refer to what C.M. Havelock (1971) has written on the same subject. The answer to all these points has been given, with extreme politeness, carefulness and erudition by Bernard Ashmole (1977)³, one of the foremost, if not the foremost, experts on Greek sculpture of the 4th century BC, in a short article which constitutes not only a model of critical thought, but, much more, a harmonious and instructive synthesis of the history and theory of art (vide also G.B. Waywell, *The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus*. A Catalogue, London 1978, p. 69, no. 215). Havelock, following and going beyond Carpenter, maintains that "the art of portraiture" was unknown in the middle of the 4th century BC; the only work which caused her difficulties, the portrait of "Mausolos", she displaced to the middle of the 2nd century BC, and then with excessive confidence proclaims that the opposite viewpoint concerning the existence of portraits in the middle of the 4th century BC "is drastically weakened if not entirely removed". She then sententiously concludes that "there is no sure evidence for veristic portraiture in Greece before the Hellenistic period" (*Studies to Hanfmann*, 60 - 61).

Without doubt, the adjective "veristic" as used here does not have the technical connotations given it by historians of

Roman art, since then it would not be valid for Hellenistic art either. There is no reason for one to discuss here the problem of the creation of the portrait in Greece. However, have we thought how useful it would be if we paid some attention to a few perceptive texts written a good few years ago. I imply, of course, the studies of B. Schweitzer, *Studien zur Entstehung des Porträts bei den Griechen* (1960), *Griechische Porträtkunst. Probleme und Forschungsstand* (1957), *Bedeutung und Geburt des Porträts bei den Griechen* (1957) (republished in *Zur Kunst der Antike, Ausgewählte Schriften, II*, (1963), p. 115 - 199) on the significance and birth of the portrait, and the additional remarks of Chr. Karouzos (Aristodikos, 1961, p. 36 et seq.). B. Ashmole interposes earlier portraits and mentions the coins of Kyzikos, which are dated, with certainty, to before the middle of the 4th century BC, certainly before Alexander (*op. cit.* p. 17 - 18) on which there is, indisputably, a portrait of some historical person (in all probability Timotheos). However, if for the coins the reservation has been expressed that the prototypes of the figures were originally modelled in wax — a reservation with which Ashmole deals in an absolutely convincing way (*op. cit.* p. 17), and if the examples which he himself invokes are not deemed, as they should, adequate, archaeological research now offers us enough new examples which it would be very difficult to disregard. I refer to the miniature ivory heads found in the large royal tomb at Vergina. The head of young Alexander, the second head which I

3. Bernard Ashmole, *Solvitur Disputando*, Festschrift für Frank Brommer, p. 13 - 20 (1977).

consider most probably a portrait of Philip, the third which I suggested may depict Olympias, a further four, at least, are without doubt portraits, regardless of whether we can or cannot identify them with the person they depict. The individuality of their features is so obvious that no body of argument is required to support the view that they are portraits. Just the fact that these seven heads are so distinct from each other is sufficient to confirm this. As regards their dating, I think they are very close to the sculptures of the Mausoleum and in my first report I mentioned the affinity between Philip's head and the heads in the British Museum no. 1054, 1055 which come from the Mausoleum. "Olympias's" head too, in the modelling of the eyes, is very similar to the head of "Mausolos". These heads cannot possibly be dated later than the third quarter of the 4th century BC. So we have a more recent find which confirms, in a most convincing manner, B. Ashmole's theses and shows how transitory and groundless the objections of those who hasten to make innovations are, for they ignore all that the systematic research and experience of earlier scholars had soundly established, with the epicurism of common sense and simple inviolable historical knowledge.

The case of the recent article in the *AJA*, which prompted these reflections, is similar. The Medusa Rondanini was discovered in 1786 by Goethe⁴ in the

Palazzo Rondanini; the poet immediately responded the exciting charm of this exceptional work. Since then many Classical archaeologists have succumbed to its charm, for they realised that the original of this fine Roman copy should be sought in antiquity, more specifically in the time of the Parthenon. A few years before his death (1958) Ernst Buschor published one of his last classic studies; its subject and title: *The Medusa Rondanini*. In his prologue he writes, "Die vorliegende Studie glaubt einem der grössten Werke griechischer Kunst seine Stelle zuzugewinnen zu haben. Um dies zu ermöglichen hat sie eine Ausstrahlung durch fast ein Jahrtausend verfolgt..." He concludes his study: "Wir stehen vor dem Ergebnis, dass Phidias in seinen Athenastatuen der vierziger Jahre, der Lemnia, der Parthenos und der Hopeschen, in steigendem Mass das alte Schreckzeichen der Hadesgorgo menschlichen Formen zugeführt hat und das rondaninische Bild den Schildbuckel einer solchen Athenastatue verzierte; nach Grösse, Herrichtung, Formen und dem Zeugnis einiger Kopien war dies offenbar die Parthenos, das kolossale Goldelfenbeinbild des Parthenon" (p.38).

Leaving aside the problem attribution to a specific artist, the opinion of historians of Greek art is virtually unanimous in dating the Medusa Rondanini to circa 440 - 430 BC. Beginning with Furtwaengler and ending with E. B. Harisson (*AJA*, 81, 1977, 162-75)

4. The author of the article, referring to the event, writes: "by the German author Goethe"(!) I believe and hope that this is the only instance of referring to Goethe in this way. Is it

perhaps an example of contemporary debunking? And yet, a mere 42 years have passed since the publication of *Klassische Kunst Griechenlands* by Ludwig Curtius.

this dating is considered by Walters, Ziegler, Sieveking, Gardner, Picard, Langlötz, Giuliano, Robertson, Karouzou, as the proper one, to mention some of the leading authorities on Greek sculpture. Therefore, whoever should decide to reconsider such a dating must have very convincing arguments and proceed with great trepidation. Instead, Janer Danforth Belson begins with an unprecedented and unverified assessment. She writes (p. 376): “ Until now, most arguments concerning the attribution and function of the Medusa Rondanini have been based on an *unquestioning acceptance* (my underlining) of Furtwaengler’s fifth century date for the prototype ”. She adds in the same paragraph: “ Furtwaengler’s ultimate pronouncement of a Classical date for the piece has led others to use the Medusa Rondanini without hesitation as a *bona fide* example of a sculpture in fifth century style. No critical re-evaluation of the evidence supporting a fifth century date for the piece has been made.” I do not know the author of this article, but only the boldness of youth — and ignorance — can vindicate such statements, when they refer to earlier and contemporary scholars, such as those I have spoken of and to whom she refers in her footnotes.

After such sententious findings, we would expect a critical evaluation of the “ piece ”. Instead, after outlining, in a few lines, the “ Classical ” characteristics of the work and agreeing with earlier scholars on the style (“ stylistically, however, the facial features of the Rondanini Medusa appear to be Classical ”), she forwards her sole objection “ The

Rondanini would... be the first and only gorgoneion of the “ beautiful ” type to occur in Greek art before the end of the fourth century ”, which she immediately repeats below in another phrase “ Iconographically, the Medusa Rondanini finds her closest parallels in the “ beautiful gorgoneia ” of the late fourth century and early Hellenistic period rather than with gorgoneia of the fifth century date ”.

She finds the solution to the problem — discrepancy of stylistic and iconographic traits in the “ ἀπό μηχανῆς θεόν ” which has been resorted to in other instances — not with much success — by other archaeologists. Thus the discrepancy “ could plausibly be explained if the Medusa were considered as eclectic work of a later date, perhaps the second or first century BC ” (p. 377). She then proceeds to seek out a historical testimony for the destination of the Medusa. She arrives at the conclusion (this time with some reservations) that the Medusa Rondanini could have decorated the shield which Antiochus IV dedicated to the Athenian Acropolis in *circa* 170 BC (Pausanias 1.21.3 and 5.12.4).

As I declared at the beginning, I do not intend to discuss the problems touched on by these audacious and hasty reconsiderations. Others, perhaps, may judge it pertinent to pose questions which such a dating raises, if they consider it discussable. (Who, for example, could have been the wonderful sculptor who managed, in *circa* 170 BC, to model such a classical form which so fascinated his descendants that they copied it so meticulously, as is attested by the seven copies Buschor mentions and Belson ci-

tes ?). The only contribution I wish to make to the discussion is restricted, as in the previous instance of " Mausolos ", to pointing out that the *argumentum e silentio* is always insecure and misleading especially when, as in the case of the Medusa Rondanini, it does not actually exist. If Belson bases her entire argument on the absence of " beautiful gorgoneia " before the end of the 4th century BC, then she should reconsider it. In the large royal tomb at Vergina two small gold gorgoneia have been found, the beauty of which is undeniable⁵. Their dating to the middle of the 4th century BC seems to me to be assured ; certainly they are not later than the 3rd quarter of that century and certainly they are not yet " Hellenistic " (whatever may be implied by this term, which has been used so often of late). Both the gorgoneia are ornamental and are the work of a very fine artisan of miniature objects. I think it beyond doubt that he could not have been inspired to transform the " apotropaic " figure of the gorgoneion and create the " beautiful " form in decora-

15.2.1980

5. In Belson's publication I see that a first draft of this work was presented to the Annual Congress of American Archaeologists in 1978, in Vancouver. At the same Congress I had also presented a paper on the finds from

tive pieces of this kind. Someone else, a forebear, a more inspired creative artist must have been the " inventor ". And, of course, the gold gorgoneia of Vergina would not have been the first, nor the only ones which followed the new form. The obligatory, I think, conclusion to be drawn is that at least prior to the 4th century BC the gorgoneion had been transformed and acquired its beautiful form.

In conclusion I would like to add : (1) that I consider *par principe* the *argumentum e silentio* untenable for archaeological research, at least; (2) that I am convinced that we should approach the writings of earlier archaeologists with considerable respect and caution; (3) that complicated and far-fetched solutions to problems are not always, if ever, the most correct and (4) that an understanding of works of art supercedes book-learning and demands a longstanding and close familiarity with the works themselves, together with that quality which the Germans call " Einföhlung " and the Anglo-Saxons " Empathy ".

MANOLIS ANDRONICOS

Vergina and shown a slide of one of the two gold gorgons from there, commenting upon it as the most " beautiful Medusa " of Classical times I know (of course I meant original work).

